MÜNDƏRİCAT

3

İBRAHİM ƏLİYEV:
SSRİ-NİN İFLASININ SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA

8

АЛИАГА МАМЕДЛИ: О ВЛИЯНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА СОСТОЯНИЕ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ И КОНФЛИКТОВ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВ

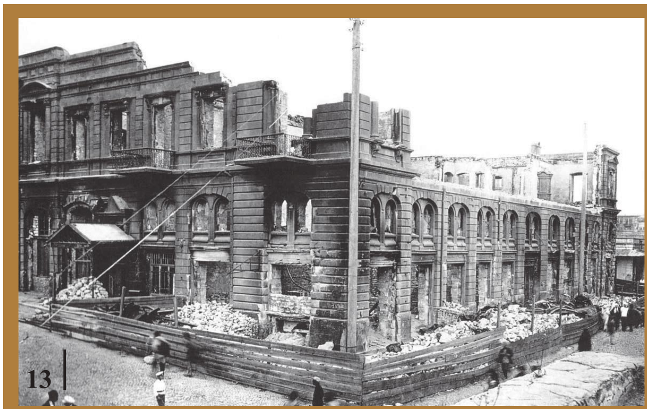

13

ВАДИМ МИХАЙЛОВ: ОКТЯБРЬСКИЙ ПЕРЕВОРОТ И УСТАНОВЛЕНИЕ ДВОЕВЛАСТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ 1917 – НАЧАЛЕ 1918 гг.

19

ТОФИГ НАДЖАФЛИ: О ФЛАГАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ

25

XALİD NİYAZOV:
MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN

30

RUFİZ QONAQOV: XƏZƏR HÖVZƏSİNİN GEOİQTİSADİ XARAKTERİSTİKASINA SİYASİ NƏZƏRİ BAXIŞ

34

МАМЕДАЛИ ФАРУХОВ: ВОЕННО-СИЛОВАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО АСПЕКТА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

38

BƏXTİYAR NƏBİYEV: GEOSİYASİ TƏDQİQATLARDA NƏZƏRİ MÜHAKİMƏLƏRİN QURULMA METODOLOGİYASI

42

ALI BALAYEV: AZƏRBAYCAN-MOLDOVA ƏLAQƏLƏRİ: YÜKSƏK SƏVİYYƏLİ DOSTLUQ VƏ ƏMƏKDAŞLIQ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DOĞRU

ictimai - siyasi, elmi - populyar jurnal

46 ANAR ÖMƏROV: OSMANLI, PORTUQALİYA VƏ SƏFƏVİ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ HÖRMÜZ MƏSƏLƏSİ

50 ELMAN CƏFƏRLİ: TACİKİSTAN RESPUBLİKASININ DAĞLIQ BƏDƏXŞAN MUXTAR VİLAYƏTİ

55 BƏXTİYAR ƏHMƏDOV: GÖYÇƏ MAHALINDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARIN DİSKRİMİNASİYASI VƏ 1988-1989-CU İLLƏR DEPORTASİYASI

59 ELŞƏN ASLANOV: BAKI XALQ KOMİSSARLARI SOVETİNİN TARİXİ XARİCİ TARİXŞÜNASLIQDA

62 HACI ABDULLA: ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNİN ERMƏNISTANA BİRLƏŞDİRİLMƏSİ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN VƏ QONŞU ÖLKƏLƏRİN QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ

66 RASİM ABBASOV: AZƏRBAYCANDA DEMOQRAFİK VƏZİYYƏT NƏZƏRƏ ALIN-MAQLA İDXALIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN QANUNVERİCİLİK BAZASININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ VƏ PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

72 БАЯЗ АБДУЛЛАЕВА: ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ НЕФТЕХИМИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

74 КЯМИЛЯ ДЖАББАРОВА: ВАЖНЫЕ НАПРАВЛЕНИИ И ЭЛЕМЕНТОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ПО КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

69 YAŞAR İSKƏNDƏROV: MÜASİR DÖVRDƏ TİKİNTİ MATERİALLARI BAZARINDA KOMMERSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

"GEOSTRATEGİYA" jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasının dissertasiyaların

Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər

üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.

GEO STRATEGİYA

Təsisçi:
"Kaspi" Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Baş redaktor:
Əli Həsənov
Redaktor:
İbrahim Əliyev
Redaktor müavini:
İsmayıl Qasımov

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
İman Hüseynov

Redaksiya heyəti:

Əli Həsənov
Mübariz Qurbanlı
Səlahəddin Xəlilov
Rüstəm Məmmədov
Rasim Musabəyov
Çingiz İsmayılov
Musa Qasımlı
İbrahim Əliyev
Ərəstun Mehdiyev
Cəfər Cəfərov
Elman Nəsirov
Hikmət Məmmədov
Elçin Əhmədov

Ünvan:
Mətbuat pr. 23M. Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzinin 4-cü mərtəbəsi.
Tel: (+994 12) 537 16 05
Faks: (+994 12) 537 16 05
E-poçt:
geostrategiya.az@mail.ru
strategiya.az@mail.ru

"Azərbaycan" nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

Sifariş № 1279

Redaksiyanın icazəsi olmadan dərgidəki materiallardan istifadə etmək qadağandır.

Tarix

İBRAHİM ƏLİYEV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

SSRİ-NİN İFLASININ SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA

XX əsrin 80-ci illəri dünyanın yarısından çox ərazisini və əhalisini əhatə edən sosializm sisteminin və onun başlıca mərkəzi olan sovetlər ittifaqının mövcudluğunun sonuncu onilliyi kimi tarixə daxil oldu. Hələ əsrin əvvəlindən ictimai-iqtisadi sistem kimi, meydana gələn sovet sosialist sistemi mövcud olduğu 70 ildən artıq bir dövrdə ziddiyyətli və ziddiyyətli həyat yaşamış, son məqamda kapitalizm dünyası ilə ölüm-dirim müharibəsində məğlub olaraq iflasa uğrasa da bir nəzəri praktik platforma olaraq öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. İflasdan sonrakı dövrün tarixi göstərir ki, bəşəriyyət sosializm təlimindən tam imtina edə bilmir, zaman-zaman bu nəzəriyyəyə və onu praktik tarixinə müraciətlər, onun ətrafında aparılan diskusiyalar onun birmənalı inkarının olmadığını sübut edir. SSRİ-nin dağılması, sosializm dünyasının kapitalist dünyası ilə uzun illər boyu davam edən "soyuq müharibədə" məğlub olaraq iflas etməsinə münasibət bu gün müxtəlifdir. Onun nəticələri dövlətlərin fərdi maraqlarından asılı olaraq fərqli dəyəndirilir. Lakin zaman keçdikcə həmin hadisə və proseslərə adekvat qiymət verilməsi, nəticələrin düzgün qiymətləndirilməsi təkcə tarixi ədalətin təsdiqi xatirinə deyil, həm də dünyada müasir dövrdə gedən proseslərə təsiri baxımından vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosializm nəzəriyyəsi kiminsə uydurması deyildir və onun meydana çıxması bəşəriyyətin sosial ədalət axtarışlarının nəticəsi idi. Onu bir nəfərin, bir siyasi cərəyanın, bir fəlsəfi bünövrənin adı ilə bağlamaq düzgün olmazdı. İnsanlığın can atdığı sosial ədalət cəmiyyətinə çatmaq fikrinə hər teoretik və ya fəlsəfi cərəyan özünəməxsus şəkildə yanaşır və özünəməxsus həllini təklif edir. Onların hər birinin mənfi və müsbət, zəif və güclü cəhətləri vardır ki, onlar da özlərini praktikada tətbiq olunduqları zaman əyahi şəkildə büruzə verir, prosesin gedişinə müvafiq şəkildə təsir göstərir. Bu mənada belə bir dövlətin və onun malik olduğu ictimai-iqtisadi sistemin iflası da çoxmənalıdır.

Tədqiqatçıların müxtəlif səpkili əsərlərində SSRİ-nin iflasına münasibət, bu hadisənin baş verməsinin müsbət və ya mənfi cəhətdən dəyərlənməsi də bir birini əvəz edir.

SSRİ-nin iflası nə dərəcədə tarixi inkişafın qanunauyğun gedişinin nəticəsi idi və ya burada subyektiv amillər nə dərəcədə həlledici rol oynayır. Bu suallara dəqiq cavabın olmadığı kimi onun birmənalı dəyərləndirilməsi də bu vaxta qədər mümkün olmamışdır.

SSRİ-nin dağılması onun tərkibinə daxil olan millətlərin həyatında fərqli nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Müstəqillik əldə etmək hər bir xalqın arzusudur. Lakin bu məqsədə yetməyin reallığından asılı olaraq onun arzuolunan və qüsurlu, tam və ya yarımçıq, vaxtında və ya əlverişsiz məqamda və vəziyyətdə əldə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

SSRİ doğrudandamı xalqlar üçün həbsxana və onları əsarətdə saxlayan imperiya idi. Doğrudanmı 70 ildən artıq bir dövrdə aparılan siyasət ancaq bədbəxtlik gətirmişdi və istənilən qiymətə bu imperiyanın dağıdılması və onun ərazisindəki xalqların müstəqil dövlətlərə çevrilməsi yeganə ədalətli çıxış yolu idi?!

Dünyada millətlərarası münasibətlər sahəsində iki istiqamətdə proseslər gedir. Onlardan birincisi hər bir xalqın və millətin can atdığı milli müstəqillik, müstəqil dövlətin yaradılması, milli maraqların təmin edilməsidir. ikincisi xalqlarin və millətlərin yaxinlaşması, ümumi sosial-iqtisadi, mədəni məkanın formalaşması, qloballaşma nəticəsində dünyanın bütövləşməsi və bütün insanların maraqlarının təmin olunduğu hüquqi, mənəvi mühitin bərqərar olmasıdır. Bu zaman ictimai quruluşundan, dil, din, irq, mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq maraqlar ümumiləşir və onların

nəzərə alınması aktuallıq kəsb edir.

Bununla yanaşı bütövləşən dünyada hegemonluq uğrunda mübarizə münaqişə ocaqlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Buna görə də hər bir xalqın maraqlarının təmin edilməsi nəinki özü-özlüyündə baş vermir, əksinə onun üçün müasir ictimai-siyasi durumda gərgin mübarizə aparmaq lazım gəlir. Qloballaşma yer üzərində yaşayan bütün insanların hüquq və haqqlarının vahid müstəviyə çıxarılması ilə yanaşı, onların həlli üçün ümumi norma və prinsiplərin formalaşması çətin mübarizə şəraitində baş verir.

Sovet dövlətinin yaranmasından əvvəl ədalətli cəmiyyətin yaradılması üçün işlənib hazırlanmış nəzəri platforma və prinsiplər olduğu kimi reallaşa bilməmişdi. Nəzəri cəhətdən ideal olan postulatlar həyata tətbiq edilməsi anında dəyişir. Ayrı-ayrı maraqlar üzündən başlanğıc dəyərlərdən uzaqlaşır. Digər tərəfdən nəzəriyyənin özünün çatışmayan cəhətləri, habelə ayrı-ayrı rəhbərlərin səhvləri, şəxşi mövqeyindən və maraqlarından irəli gələn məqsədyönlü hərəkətləri, bu və ya digər prinsipial məsələlərə şəxsi baxışları vəziyyətə əsaslı şəkildfə təsir edir.

Müasir dövrdə mübahisə doğuran məsələlərdən biri SSRİ-nin iflasının səbəbləridirr. Bu mənada fikirlər parçalanır. Bir sıra mütəxəssislər və tədqiqatçılar hesab edirlər ki, sosializmin imkanları 1980-cı illərə artıq tükənmişdi və edilən cəhdlərə baxmayaraq onun iflasının qarşısını almaq mümkün deyildi. Yanlış nəzəri müddəaların üzərində qurulmuş cəmiyyət tarixi inkişafın məntiqi nəticəsi olaraq, iflasa məhkum idi ki, bu da baş verdi. (1,2,3,4,7,10)

Xeyli müəlliflər bu fikirlə tamamilə razılaşmır, hesab edirlər ki, ölkədə hakimiyyətə gətirilən güvvələr xarici dövlətlərin aktiv dəstəyi ilə SSRİ-ni uçuruma aparmışlar. Onlar faktlar və rəqəmlərin dili ilə sübut etməyə çalışırlar ki, bu iflas SSRİ-yə və sosializmə qarşı yönəlmiş qlobal bir planın nəticəsi idi. Onların fikrincə, M.Qorbaçov öz komandası ilə hakimiyyətə gələrək Qərbin təxribat planını həytata keçirmiş, xilas edilməsi mümkün olan SSRİ-ni və sosializm dünyasını məhvə qovuşdurmuşlar. (5,10,11)

Hər iki nəzər nöqtəsinin kifayət qədər dəlilləri vardır. Bu vaxta qədər aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, reallığa adekvat olan nəticələr əldə etmək üçün ətraflı araşdırmaların aparılmasına böyük ehtiyac vardır. Çünki hər iki mövqedə həqiqətəuyğun məqamlar kifayət qədər çoxdur.

Hər şeydən öncə ondan başlamaq lazımdır ki, sovet dövlətinin təməlində dayanan sosializm nəzəriyyəsi heç də qüsursuz deyildir. Bu təbii bir haldır. Onların çatışmayan cəhətləri zaman keçdikcə və praktikada həyata tətbiq edildikcə cilalanmalı və korrektə edilməli idi. Bu cür çatışmayan cəhətlərin təhlükəsi də o qədər böyük deyildir. Belə ki, məqsədlər düzgün olduqda onun reallaşması yolunda da ziddiyyətlər həllolunan olmalıdır. Bütövlükdə insan cəmiyyətinin daim tarazlığa və ədalətli duruma can atması onun inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq başlıca məcranı təmin edir. Bugünkü durum müasir mərhələdə bəşəriyyətin inkişafının real vəziyyəti ilə şərtlənir.

Sosializm təlimində demək olar ki bütün müddəalar ilk baxışda ədalətli xarakter daşıyır. Çatışmazlıqlar ifrat anlamlar və yanlış təsəvvürlərlə bağlıdır ki, onlar da praktik mərhələdə çox tezliklə özünü büruzə verir. 1980-ci illərin əvvəllərində sovet dövlətinin ictmai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyarında kök salmış böhran açıq şəkildə etiraf edilməyə başladı. Hakimiyyət yükünü çiyninə götürən yeni hakimiyyət mövcud problemləri etiraf etmədən fəaliyyət göstərə bilməzdi. Yeni dövrdə ölkəni böhranın məngənəsindən xilas edilməsi ciddi islahatlar tələb edirdi.

Sovet dövlətinin malik olduğu tarix ərzində ictimai həyatım müxtəlif sahələrində millətlərin məruz qaldığı ayrıseçkilik və ədalətsizliklər bu dövlətin köklü dəyişikliklərə ehtiyacını zəruri edirdi. Lakin ölkədə neqativ tendensiyalar nəinki aradan qalxmır, ölkə həyatında müşahidə edilən problemlərin dərinləşməsi şəraitində daha da güclənirdi. Sovet dövlətinin milli respublikalar, o cümlədəın Azərbaycan üçün mənfi və müsbət cəhətləri aşkar idi. Mənfi cəhətlər bir tərəfdən cəmiyyətin söykəndiyi nəzəri əsaslardan və bütövlükdə sovet cəmiyyəti üçün xarakterik olan neqativ meyyllərdən irəli gəlirdisə, digər tətəfdən subyektiv amillərdən qaynaqlanırdı. Zaman keçdikcə sovet cəmiyyətinin ictimai həyatının bütün sahələrində mövcud olan problemlər və əyintilər bu çatışmazlığı daha da dərinləşdirir və daha bəlalı proseslərə yol açırdı. Bu münasibətlər repressiyalarda, milli kadrların idarəçilik sisteminə buraxılmamasında, respublikaların maliyyələşdirilməsində və çoxsaylı digər məqamlarda açıq-aşkar şəkildə görünürdü.

Sovet dövlətinin iflasının səbəblərindən danışarkən bu amillərə də diqqət yönəltmək vacibdir. Milli əyalətlər üçün nə daha məqbul idi: Sovet dövlətinin dağılması və nəyin bahasına olursa-olsun millətlərin öz müstəqilliyinə qovuşması və ya sovet cəmiyyətinin mahiyyətində olan neqativ cəhətlərin, ədalətsiz prinsiplərin, qərəzli siyasət praktikasının aradan qaldırılması, bu dövlətin bütün hüquqi sənədlərində bəyan olunmuş humanist prinsiplərə uyğun vəziyyətə gətirilməsi, o cümlədən xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun real olaraq təmin edilməsi.

Deyilənləri ümumiləşdirərək, Sovet dövlətinin 1980-ci illərdə iflasını şərtləndirən başlıca amillər kimi aşağıdakı məqamları göstərmək olar:

- Sosializm nəzəriyyəsinin əsasında duran bir sıra prinsiplərin mütləqləşdirilməsi: xüsusi mülkiyyətin tam inkarı, maddi maraq prinsipinin nəzərə alınmaması, iqtisadi münasibətlər sisteminin qanunlarının rədd edilərək qondarma prinsiplərin tətbiqi, cəmiyyətin parçalandırılaraq proletariatın simasında bir sinifin başqaları üzərində fövqəlqüvvə kimi qəbul edilməsi – bütün bu yanlış müddəalardan sovet hakimiyyətinin ilk illərində Yeni İqtisadi Siyasət kursunun yeridilməsi zamanı imtina edilmişdisə də, sonradan onlar tam gücü ilə cəmiyyətə zorla qəbul edildi. Belə bir münasibətin üzərində təşəkkül tapmış totalitar ictimai-iqtisadi, sisyasi ideoloji sistem sovet dövlətinin və ondan sonra onun nümunəsi əsasında yaranmış sosializm düşərgəsi dövlətlərinin zəifləməsi və çökməsi üçün münbit şərait yaratdı.
- Sovet dövləti çoxmillətli bir dövlət olataq bu keyfiyyəti

Rusiya imperiyasından irsən qəbul etmişdi. Bəyan olunmuş internasionalist prinsiplərin və təbliğatın ziddinə olaraq sovet dövləti imperiya Rusiyasının millətlərə münasibətdə yeritdiyi siyasəti cüzi dəyişikliklərlə davam etdirirdi. Partiya və dövlət sənədlərində milli məsələnin bütün ziddiyyətlərinin həll olunduğu iddia edilsə də, sonrakı tarix bunun əksini əyani şəkildə sübut etdi. Millətlərarası münasibətlərdə mövcud olan ziddiyyətlər böhran zamanında daha qabarıq şəkildə üzə çıxaraq, münaqişələr üçün zəmin yaradırdı. Digər tərəfdən sovet cəmiyyətinin dağılma anında maraqlı qüvvələr həmin amildən geniş şəkildə istifadə edirdi. Milli münaqişələr obyektiv səbəblərlə yanaşı daha çox subyektiv səbəblərlə bağlı olmuşdar. Cəmiyyətin həyatının ən həssas məsələlərindən biri olan milli-etnik münasibətlər regional münaqişələrin alovlandırılmasında geniş istifadə olunmuşdur. Bu səbəbdən də potensial olaraq milli narazılıqlar özəklərinin qorunub saxlanması sosializmin mahiyyətindən deyil, imperiya maraqlarından qaynaqlanırdı.

- İqtisadi münasibətlər sistemində olan yarımçıqlıq, obyektiv iqtisadi qanunların nəzərə alınmaması və tez-tez pozulması bir tərəfdən iqtisadi inkişafın məntiqini pozması ilə yanaşı bu sahədə neqativ tendensiyaların güclənməsinə, cəmiyyət üçün bəlalı nəticələrə gətirib çıxaran amillərə çevrilmişdir. İdarə edilməsi günbəgün çətinləşən, inkişafı ləngidən, çeviklikdən uzaq mərkəzləşmiş sovet idarəetmə sistemi zaman keçdikcə daha ağır vəziyyətə düşür, günbəgün atran neqativ hallar, korrupsiya, talançılıq və s. ölkənin ictimai-iqtisadi həyatında ağır problemlərə yol açırdı.

- Daxili problemlərlə yanaşı ölkənin maddi durumuna, təsir edən xarici amillər öz sözünü deyirdi. Onların sırasına yarandığı gündən kapitalizm dünyası ilə aparılan düşmənçilik, dünya sosializm hərəkatına sərf olunan nəhəng vəsaitlər, silahlanmaya ayrılan potensial, dünyanın hər yerində permanent inqilablar ideyasını həyata keçirmək üçün sərf olunan güc, vəsait onu zəiflədən amillərdən idi. Xüsusən də İkinci dünya müharibəsindən sonra xarici təsir daha da artmış, dövlətin potensialının böyük hissəsinin öna yönəlməsinə səbəb olmuşdu. Soyuq müharibə, silahlanma yarışı ölkənin malik olduğu resursların ən çox hissəsini özünə cəlb etməklə böyük problemlər yaradırdı.(6,8,9, 10,12,13)

İkinci dünya müharibəsindən sonra hakimimiyyətdə baş verən Stalin rejimindən uzaqlaşma və yumşalma bir tərəfdən demokratiyanın güclənməsinə, repressiyaların azalmasına səbəb olurdusa, digər tərəfdən neqativ meyillərin artmasına şərait yaradırdı. Bu neqativ meyyilər artıq 1970-80-ci illərdə ictimai həyatın müxtəlif sahələrində ciddi problemlərin yaranmasına gətirib çıxardı. Ölkədə bir sıra islahatların keçirilməsinə cəhdlər edilsə də, onlar hər dəfə yarımçıq qalmış, vəziyyətin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşdu. 1960-80-ci illərində qarşısı alınmayan və günbəgün dərinləşən neqativ meyillər ölkənin həyatının bütün sahələrində böhranın dərinləşməsinə gətirib çıxardı. Gurultulu ideoloji təbliğat ictimai-iqtisadi həyatda baş alıb gedən problemlərin qarşısını almaq iqtidarında deyildi.

1982-ci ildə Leonid Brejnevin ölümü mövcud problemlərin bütün çılpaqlığı ilə ortaya qoyulmasına və etiraf edilməsinə səbəb oldu. Bu vaxta qədərki reallıqlar müxtəlif yollarla ört-basdır edilirdi, lakin bu işlərin başında dayanın Baş katibin ölümü cəmiyyəti, dövləti və hakim partiyanı ağır faktla üz-üzə qoydu. Hakimiyyətə gələn yeni şəxslər bu vaxta qədər yığılıb qalmış problemlərin altına köhnə qaydada girmək istəmirdi. Onlar mövcud vəziyyəti qeyd edərək öz başlanğıc nöqtələrini müəyyənləşdirməyə məcbur idilər. Yalanın limiti artıq çoxdan qurtarmışdı. Buna görə də problemlər açıq şəkildə etiraf edilməli, onların həlli üçün ciddi addımlar atılmalı, geniş islahatlar aparılmalı idi. Burada yarımçıq işlərdən söhbət gedə bilməzdi. Ölkə iki yolayrıcında dayanmışdı. Dövlətin və cəmiyyətin hayatında olan əyriliklərə son qoyulmalı, sosializmin bünövrəsində dayanan prinsiplərin düzgün işlədilməsinə qayıdılmalı, iqtisadiyyatda hərcmərcliyin, özbaşınalığın, talanın, korrupsiyanın qarşısı alınmalı, həqiqətən sosial ədalətli rejimin bərqərar olunmasına nail olunmalı, millətlərin hüquqlar, tam təmin edilməli və ayrı-seçkilik siyasətinə son qoyulmalı idi. Əks halda SSRİ-nin iflası, sosializm düşərgəsinin dağılması labüd idi.

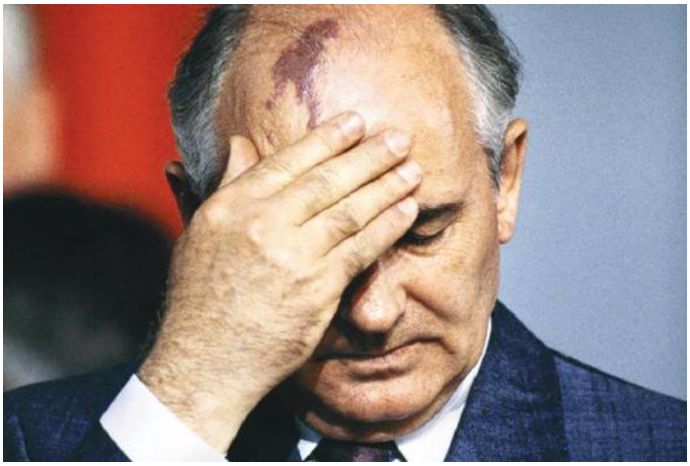

İkinci variant daha çox şansa malik idi. Uzun illər boyu ölkənin həyatının bütün sahələrini bürümüş neqativ reallıqlar cəmiyyətin içərisində özünün tərəfdarları ordusunu yaratmış, zəhmətkeş əhalinin inamını qırmış, ölkədə dövlətin və sosializm quruluşunun taleyinə biganəlik kök salmışdı. Yeni hakimiyyətdən isə məhz həmin problemlərin aradan qaldırılması, sözü ilə yeritdiyi siyasətin üst-üstə düşən bir hakimiyyətin yaradılması tələb olunurdu.

Sovetlər ittifaqınının başlıca problemi həyati resursların çatışmazlığı deyildi. Ölkənin maddi ehtiyatları kifayət qədər böyük idi və dünyanın ən varlı ölkəsi ilə rəqabət apara bilərdi. Başlıca problem siyasi hakimiyyətin aşınmasında, iqtisadi münasibətlərin ciddi pozuntularında, idarəetmənin şişərək ağırlaşması və çevikliyini itirməsində, ölkədə korrupsiyanın və digər neqativ bəlaların kök salmasında idi. Bu cəhətlər gücləndikcə ölkənin üzərində dayandığı mənəvi durum da sarsılır, cəmiyyətin bütün kateqoriyalarında inamsızlıq, biganəlik, nihilizm dərinləşirdi. Cəmiyyət iqtisadi, siyasi, mənəvi, ideoloji böhran yaşayırdı.

Sovet cəmiyyəti və ona daxil olan bütün sosial təbəqələr və millətlərin heç də hamısı bu dövlətin və sosializm sisteminin dağılmasını istəmirdi. Əhali vəziyyətin düzəlməsinə ümid edirdi. Rasional addımları dəstəkləyirdi. Çünki mövcud rejimin iflası və sovetlər birliyinin dağılması çoxsaylı müsbət meyillərə də yol açsa da, o, ilk növbədə fəlakətlərə, toqquşmalara, milli münaqişələrə, kataklizmlərə gətirib çıxarırdı. Son məqamda millətlər öz müstəqilliklərinə qovuşsalar da, bu çox baha başa gəlirdi. Sadə insanların gərgin əməyi nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin itirilməsi, ölkənin sərvətlərinin qısa müddətdə talan edilməsi yolu ilə başa gəlirdi. Buna görə də sovetlər dövlətinin sivil yolla ədalətli sonluğa qovuşması daha arzuolunan nəticə ola bilərdi.

1982-ci ildə SSRİ-yə rəhbərliyin ağırlığını öz üzərinə götürmüş Yuri Andropov və onun komandası deyilən istiqamətdə islahatlara başladılar. İlk növbədə ölkədə neqativ meyillərin qarşısını almaq, korrupsiya və rüşvətxorluğa son qoymaq, ölkədə əmək intizamına nail olmaq, qanunçuluğu möhkəmləndirmək istiqamətində fəaliyyət həyata keçirilməyə başlandı. Həmin ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv qəbul olunmuş Heydər Əliyev də həmin komandanın başlıca fiqurlarından biri olmaqla həmin siyasətin yeridilməsində müstəsna rol oynayırdı. Bu zaman onun 1969-cu ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişindən sonra apardığı siyasət, ictimai həyatın bütün sahələrində qısa müddətdə əldə etdiyi nailiyyətlər, xüsusən respublikada hərc-mərcliyə son qoyulması, korrupsiya və rüşvətxorluqla mübarizədə qazandığı uğurlar və müsbət təcrübə sovetlər ölkəsinin ali rəhbərliyi üçün qiymətli idi. Onun belə bir çətin vaxtda mərkəzi hakimiyyətə cəlb edilməsi və ona ictimai-siyasi həyatın ən mürəkkəb sahələrinə kurasiya vəzifəsinin həvalə edilməsi səbəblərində biri də məhz onun şəxsi keyfiyyətləri və zəngin təcrübəsi olmuşdu.

Heydər Əliyevin də daxil olduğu komandanın SSRİ-ni islah etmək, onu neqativ cəhətlərdən təmizləmək, sözün tam mənasında əbalətli quruluşa və mahiyyətə malik, bütün millətlərə ayrı-seçkilik qoyulmadan maksimum inkişaf şəraitinin yaradıldığı, vətəndaşların haqqlarının tam təmin olunduğu mühitin yaratmaq iradəsi onların atdığı addımlarda, qəbul etdikləri strateji sənədlərdə özünü büruzə verirdi. Y.Andropovun Baş katib olduğu dövr problemlərin birbaşa qoyulması və onların radikal həllinə yönəlmiş islahatlarla fərqlənir. Bu təkcə hakim kommunist partiyasının götürdüyü kursda deyil, cəmiyyətin özündə gedən canlanmada hiss olunurdu. Düzdür, məsələlərin sərt qoyuluşu, ciddi yoxlamalar, məhdudiyyətlərin tətbiqi insanların həyatında müəyyən çətinliklər yaratsa da, cəmiyyət onu dəstəkləyirdi. İnsanlar uzun illər davam edən pozuntuların və neqativ halların aradan qaldırılmasına ümid edir, çətinliklərər və qoyulmuş qadağalara   başa düşməklə yanaşır, rəğbətlə qarşılayırdılar.

Lakin Y.Andropovun ölümü başlanmış işlərin yarımçıq qalmasına səbəb oldu. Hakimiyyətə gətirilmiş K.Çernenkonun dövründə yadda qalan məqam ondan əvvəl başlanmış islahatların dondurulması və Brejnev dövrünə uyğun mühitin bərpası oldu. Nəhayət, 1985-ci ilin martında M. Qorbaçovun Baş katib postuna yüksəldilməsi ilə SSRİ-nin iflasına son təkan verilmiş oldu.

Biz bu vaxta qədər ancaq daxili amil üzərində dayandıq. Nəhəng bir imperiyanın iflası üçün yaranmış zəmini qeyd etdik. Lakin bu prosesdə xarici amilin rolu kifayət qədər böyükdür. Bu mübarizə Sovet dövlətinin tarix səhnəsinə çıxmasının ilk günündən onunla ölüm-dirim müharibəsinə başlayan kapital dünyası onu son ana kimi aparmış, müxtəliv vasitələrdən istifadə etmişdir. Bu mübarizə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif formalarda aparılmışdır Bu müharibədə hər bir amildən, o cümlədən sovet dövlətinin və digər sosialist dövlətlərinin daxili problemlərindən geniş istifadə etmişlər. Sovet dövlətinin gücündən və potensialından, əhalinin əzmindən asılı olaraq nəticələr də ona uyğun olmuşdur. Məsələn, İkinci dünya müharibəsində sovetlər dövlətini nəinki məğlub etmək mümkün olmadı, o, bu müharibədən daha da möhkəmlənmiş halda çıxdı, sosializm bir ölkə çərçivəsindən çıxaraq dünya miqyaslı düşərgəyə çevrildi. İki dünya düşərgəsinin müharibəsinin yeni fazası İkinci dünya müharibəsindən sonra “soyuq müharibə” adı ilə davam edərək 1980-ci illərin axırına kimi davam etmiş, sosializm düşərgəsinin və onun lider dövləti olan SSRİ-nin iflası ilə başa çatmışdır.

Sovet dövlətinin bütün tarixi dövründə onun daha ağır vaxtları olmuşdu. Lakin o zaman xarici təzyiqlərin qarşısı alınmış, SSRİ-nin bütün dünya hegemonluğu uğrunda mübarizədə yüksək mövqeyi təmin edilmişdi. Lakin sonradan dövlətin daxilində gedən neqativ proseslər onu içəridən zəiflətdikcə xarici təzyiq daha çox təsirə malik olmuşdur.

K.Çernenkonun dövründə islahatların dayandırılması ilə SSRİ-ni xilas etməyin sonuncu cəhdi iflasa uğradı. Ondan sonra gedən proseslər iflas prosesini sürətləndirdi. “Perestroyka” adı altında atılan addımlar dövləti xilas etmək iqtidarında deyildi. Görülən işlərin ziddiyyətliliyi, hər bir növbəti addımın özündən əvvəlkini inkar etməsi quruculuqdan daha çox dağıdıcılığa xidmət etdiyini əyani şəkildə büruzə verirdi. İctimai həyatın bütün sahələrində həyata keçirilən tədbirlər qeyri-ardıcıl olduğundan, bir-birini tamamlamadığından ölkədəki ictimai-iqtisadi durumu xaosa yaxınlaşdırırdı. İdarəetmənin məntiqi artıq itirilmişdi. Əhali

kütlələrinin inamından və dəstəyindən günbəgün uzaq düşən siyasi hakimiyyətin hər bir sahədə atdığı addımlar dövlətin süqutunu yaxınlaşdırırdı.

SSRİ-də yaranmış ictimai-iqtisadi, siyasi və mənəvi böhran sosializm düşərgəsinin digər dövlətlərində özünəməxsus şəkildə əks olunur, onlarda mövcud rejimə qarşı kitləvi hərəkatın genişlənməsinə səbəb olurdu.

SSRİ-nin milli respublikalarında da yaranmış böhran fərqli effekt doğururdu. Baltikyanı ölkələrdə SSRİ-dən ayrılmaq uğrunda başlamış hərəkat Qərbin dəstəyi və fəal müdaxiləsi sayəsində daha güclü təsir bağışlayırdı. Bütövlükdə isə milli münaqişə ocaqlarının alovlandırılması, milli zəmində törədilən təxribatlar, yeni ittifaq müqaviləsi ətrafında avantürist hərəkətlər çoxmillətli dövlətin bu sahədə uzun illər formalaşmış birliyinə zərbə vurur, partiya və dövlətin milli münasibətlər sahəsində ayrıseçkilik siyasətini aşkar edirdi.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, SSRİ-nin iflasının kökündə cəmiyyətdə günbəgün güclənən və dərinləşən neqativ proseslər nəticəsində yaranmış vəziyyətdə daxili və xarici qüvvələrin birgə dağıdıcı fəaliyyəti dayanır. Bu təkcə bir onillik ərzində baş verən proses deyildi. Uzun illər boyu sovet dövlətinə qarşı aparılan məqsədyönlü iş nəhayət 1980-cı illərin axırlarında öz məntiqi nəticəsinə gətirib çıxardı. Bu məsələdə hansısa bir amili mütləqləşdirərək iflası onunla bağlamar düzgün deyildir. Burada hər bir amil öz rolunu oynamış, təsirini göstərmişdir. Lakin onların içərisində bir sıra amilləri bir daha vurğulamaq yerimə düşərdi.

Onlardan ən vacibi kimi sovet rejiminin cəmiyyətin dəstəklərindən məhrum edilməsini göstərmək lazımdır. Bu dövləti məhv etmək üçün kommunist ideologiyasının həqiqi məqsədlərinin ifşa edilərək insanlarda ona olan inamın sarsıdılması, onların neytrallaşdırılması idi.

SSRİ-nin yaşaması və inkişaf etməsi üçün, demək olar ki, hər şey var idi. Ölkənin maddi imkanları, gücü, hərtərəfli potensialı kifayət qədər yüksək idi. Çatışmayan cəhət dövlət idarəçiliyində yaranmış eybəcər reallıqlar, korrupsiya və rüşvətxorluğun bütün həyatı iflic etməsi, yalançı pafos, boşboğazlıq, ölkə sərvətlərinin talan edilməsi, dövlətin və hakim partiyanın ədalətinə inamın sarsılması, hakimiyyətin legitimliyinin itməsi oldu. Bu amillər ölkənin daxilində olan maraqlı qüvvələrə və onunla əbədi müharibə aparan xarici qüvvələrə öz niyyətlərini yerinə yetirməyə imkan verdi. SSRİ-nin və digər çoxmillətli sosialist dövlətlərinin iflası ona daxil olan millətlərə öz müstəqilliklərinə qovuşmağa imkan versə də, bu çox ağır və əzablı yollarla baş verdi.

SSRİ-nin dağılmasının və iflasının alternativi sosialist sisteminin öz təməl prinsiplərinə dönməsi yolu ilə neqativ əlamətlərdən təmizlənməsi, cəmiyyətdə qanunların aliliyi şəraitinin təmin edilməsi, millətlərə azad inkişaf üçün maksimum şəraitin təmin edilməsi, ədalətli zəmində vahid ictimai-iqtisadi və mədəni məkanın formalaşmasına nail olunması ola bilərdi. Bunu etmək isə böyük iradə, insanpərvər mövqe, humanist istək tələb edirdi.

SSRİ-ni xilas etmək, onun dağılmasından doğan fəlakətlərin qarşısını almaq, ölkənin ictimai-iqtisadi həyatını neqativ amillərdən təmizləyərək mütərəqqi inkişafa nail olmaq mümkün idi. Lakin obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən şans itirilmişdi. Nəticədə sosializm sisteminin əlehdarları olan artan qüvvələr yaranmış böhrandan istifadə edərək istədiklərinə nail oldular. Milli respublikalar öz müstəqilliklərinə qovuşsalar da, bu yolda müqayisəyə gəlməyən ağır itkilər verdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin süqutu bu gün də davam edən fəlakətli proseslərə təkan verdi. Yeni dünya nizamının formalaşması, dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda başlayan mübarizə özünün yeni fazasına daxil olmuşdur. Bu fundamental məqamlara düzgün qiymət verilməsi yeni şəraitdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Авалиани Т. Разгром СССР осуществлялся высшим руководством СССР и КПСС // Экономическая и философская газета. 2009.
2. Белик Ю. А. 10 причин краха СССР // Экономическая и философская газета. 2008. № 1, 2, 3
3. Брутенц К. Развал Союза. Был ли неизбежен распад СССР // Свободная мысль XXI. 2005. № 1
4. Загладин Н. Советская трагедия: ретроанализ катастрофы СССР // Мировая экономика и международные отношения. 2007. № 12. С. 92–97
5. Зиновьев А. А. Гибель «империи зла» (очерк Российской трагедии) // Социологические исследования. 1994. № 10, 11; 1995. № 1, 2, 4;
6. Калабеков И.Г. СССР и страны мира в цифрах. Справочное издание. Москва, 2015
7. Кара-Мурза С.Г. Крах СССР. Москва: Алгоритм, 2013
8. Павлов В. Поражение. Почему захлебнулась косыгинская реформа. // Родина. — 1995. — № 11. — С. 68—70.
9. Распад СССР: Документы / Сост. Шубин А. В. М., 2006
10. Сазонов А. Кто и как уничтожил СССР? Архивные документы. М., 2010
11. Сахаров А. Н. К вопросу о причинах распада СССР // СССР и холодная война. М., 1995
12. Струков А. Н. Распад СССР. Закономерность или случайность?! Ставрополь, 2008;
13. СССР в цифрах … [по годам] : краткий статистический сборник. - М., 1960-1991.
14. Шубин А. В. Распад СССР: роль субъективных факторов // Историческое пространство. М., 2007. № 2. С. 5–37;

Açar sözlər: *SSRİ-nin iflası; müstəqil dövlətlərin yaranması; "Yenidənqurma"; sosializm nəzəriyyəsi; dünya sosializm düşərgəsi*
Ключевые слова: *Распад СССР; возникновение независимых государств; "Перестройка"; теория социализма; мировой социалистический лагерь*
Keywords: *collapse of the USSR; The emergence of independent states; "Perestroika"; The theory of socialism; World socialist camp*

РЕЗЮМЕ
Ибрагим Алиев
О причинах и последствиях распада СССР

В статье исследуется причины и последствия распада СССР, рассмаотриваются различные точки зрения по этому вопросу. Уделяется внимание ситуации, сложившейся накануне распада СССР , анализируются все возможные варианты его развития.

SUMMARY
Ibrahim Aliyev
On the causes and consequences of the collapse of the USSR

The article explores the causes and consequences of the collapse of the USSR, various views on this issue are being considered. Attention is paid to the situation that arose on the eve of the collapse of the USSR, all possible variants of its development are analyzed.

История

О ВЛИЯНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА СОСТОЯНИЕ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ И КОНФЛИКТОВ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВ

АЛИАГА МАМЕДЛИ
Доктор наук по антропологии

Между исследователями существуют различные точки зрения по поводу определения базовых причин роста этничности, межэтнической напряженности в современном мире. В связи с этим довольно часто происходит чрезмерная генерализация субъективно-психологических факторов. В частности говорят о "пробуждении достоинства", об обострении чувства национальной гордости. Вместе с тем, достаточно распространенным мнением является и то, что в условиях ведущей роли социально-экономических отношений в развитии общества, объективные явления социально-психологического свойства являются логическим следствием этих отношений. При таком подходе, согласно которому основу этнонационализма составляют экономические интересы, особое внимание уделяется межгрупповым различиям в доходах на душу населения, занятиях и общем уровне жизни и утверждается, что конфликт сошел бы на нет, если эти экономические различия были бы сокращены или преодолены [1, 145].

Немалое число ученых, исследующих проблему этничности, признают, что неравенство в распределении благ по этническому признаку является важной характеристикой этнически плюральных обществ. Поэтому неудивительно, что исследователи этничности и межэтнического взаимодействия не только не отрицают наличие конфликта в таких обществах, но и придают ему важное значение. Де Вос, например, считает, что конфликт надо рассматривать как нормальное или хроническое состояние этнически плюрального общества [2, 149]. Согласно этому подходу, этнические группы, конституированные по религиозному, расовому или коммунальному признаку, становятся удобным средством для достижения обеспечения групповых прав или средством защиты от притязаний других групп. Этничность в этом случае выступает как усилие этих групп использовать культурную форму для экономического и политического продвижения. Исходя из этого, некоторые исследователи приходят к выводу, что этничность - это не изначальный феномен, а стратегический выбор индивидов, которые в другом случае выбрали бы другое групповое членство как способ добиться некоторой власти и привилегий [3, 38].

Одной из удачных, на наш взгляд, теорий, объясняющих этнические конфликты, является теория фрустрации. Согласно этой теории, конфликтные ситуации, в том числе и этнического характера, в большинстве своем являются следствием накопившегося негативного потенциала – раздражителя. Дойдя до критической точки данное раздражение должно каким-то образом себя проявить. И не обязательно первым попавшим под руку объектом будет иноэтническая группа. Таковой может стать и этнически однородная, но отличающаяся по социально-экономическим параметрам группа [4]. Проблемы во взаимоотношениях между различными этносами были, есть и будут, независимо от социально-политических и экономических систем, господствующих в данное время. Другими словами, межэтнические отношения представляют собой определенную систему довольно устойчивого характера. Но другое дело, когда происходит разрушение системы в результате усиления в ней энтропийных сил. Это происходит тогда, когда в данной системе взаимоотношений возрастает роль внеэтнических факторов. Именно поэтому разрушение всей социально-экономической и политической системы в СССР в конце 80-х годов прошлого века привело к возрастанию разрушительных сил во всей

системе межэтнических отношений.

Всплеск межэтнических конфликтов на постсоветском пространстве не мог не привлечь внимания ученых к вопросу о связи социально-экономических проблем с ростом этничности. Исследуя причины межнациональных конфликтов в СССР, Бушков В. и Поляков С. пришли к заключению, что привнесенная на "национальную" почву "русская" индустрия расценивалась местными жителями как виновница всех, в том числе и экологических бедствий. По их мнению, обострял ситуацию и вынос на территорию союзных республик оборонных предприятий, создававших "невидимую" для коренного населения продукцию. Наиболее ощутимая для обывателя добывающая промышленность работала или на предприятия других регионов, или на "свои", но с русскими рабочими, что зачастую воспринималось как ограбление "коренной" национальности. По мнению этих авторов, такая ситуация таила в себе потенциал серьезного конфликта [5].

Изучение большинства межэтнических конфликтов или просто напряженных межэтнических отношений на территориях бывших советских республик дает основание полагать, что фактор экономической конкуренции играл едва ли не ведущую роль в их возникновении. Неслучайно Бушков В. и Поляков С. обращают внимание на то, что часть политической элиты союзных республик в 70-80-е годы прошлого века уже проявляли недовольство своей долей общесоюзного "пирога". При этом они умело внушали рядовым гражданам, что те "кормят Россию". Недовольство политикой Центра высказывала и наиболее дееспособная часть общества – руководители промышленных предприятий. Как полагают эти авторы, слабый Союз (но не его распад) устраивал и криминальные структуры, особенно связанные с наркобизнесом [5].

Связывая рост этничности и многочисленные межэтнические коллизии, потрясавшие постсоветское пространство с господством административно-бюрократической системы, необходимо учесть, что одна из основных причин этих явлений могла заключаться в нарушении системы соподчиненности экономических интересов как легального, так и нелегального свойства. Тенденции развала устоявшейся тоталитарной системы в СССР, усилившиеся в 80-е годы прошлого столетия, неминуемо повлекли за собой постепенное расшатывание пирамиды экономических интересов.

Не секрет, что к концу 80-х годов XX столетия социалистическая экономическая система вступила в фазу глубокого кризиса. Начали ослабевать экономические связи между предприятиями, регионами, республиками. Кроме того, известно, что, наряду с легальной экономической системой, в Советском Союзе функционировала очень сильная латентная (теневая) экономика. Она контролировала значительные территории и многомиллионные капиталы. С начала политики перестройки делались попытки навести порядок в этой сфере, но все они встречали очень сильное сопротивление. Одной из форм такого сопротивления, как можно полагать, было провоцирование межнациональных конфликтов. Если рассмотреть ситуацию, складывавшуюся в отдельных республиках бывшего союза, то справедливость этих выводов становиться очевидной. Так, в Нагорно-Карабахской автономной области (НКАО) Азербайджана лидеры теневой экономики, бывшие одновременно руководителями ведущих промышленных предприятий области, используя экономические проблемы, характерные на тот период для всей страны, начали широкую пропагандистскую кампанию о якобы дискриминационном отношении к армянам руководства республики. Укладываясь в русло традиционной армянской национальной идеи о расширении территорий за счет земель соседних народов, эта кампания на самом деле преследовала цель устранить своих азербайджанских конкурентов в сфере теневой экономики и установить полный контроль над ресурсами автономной области. Все эти процессы в системе экономических интересов были оформлены в идеологему "миацум" - движения за присоединение нагорной части Карабаха к Армении. В связи с этим, можно полагать, что борьба за сохранение и расширение сфер влияния армянскими теневыми бизнес структурами сыграла немалую роль в раскручивании нагорно-карабахского конфликта.

Следует отметить, что серьезные процессы к концу 80-х годов прошлого века происходили в демографической сфере НКАО. Анализ этих процессов свидетельствует о том, что 70-е - начало 80-х годов XX-го столетия были неблагоприятными с демографической точки зрения для армянского населения Карабаха. Урбанизация, миграция сельского населения в города, отъезд молодежи на учебу имели в Нагорном Карабахе определенную специфику. Ввиду того, что обучение, в основном, велось на армянском языке, армянские юноши и девушки для продолжения своей учебы уезжали в основном в Армению, где большая их часть оставалась на постоянное проживание [6, 66-67]. Кроме того, естественно, что адаптация сельского мигранта в городских условиях относительно безболезненно происходит в этнически однородной среде. По этим и некоторым другим причинам миграционный поток армян из Нагорного Карабаха был направлен в Армению или другие республики СССР, где имелись многочисленные армянские диаспоры. Все это приводило к тому, что в демографической структуре армянского населения Нагорного Карабаха происходили необратимые процессы. А именно уменьшалась доля молодежи и соответственно увеличивалась доля представителей старших возрастных групп. Таким образом, шел процесс сокращения рождаемости и роста смертности. И все это происходило на фоне стабильно высокого уровня естественного роста азербайджанского населения. Все эти процессы следующим образом отразилась на статистике: если по данным Всесоюзной переписи населения в 1970 году

армяне составляли 80,5% населения Нагорного Карабаха, то по данным Всесоюзной переписи 1979 года их доля упала до 75,9% [7; 8; 9]. Поскольку перепись 1989 года проводилась уже в условиях нарастающего конфликта, то его данные о соотношении азербайджанского и армянского населения в Нагорном Карабахе не могут быть доверительными. Тем не менее, тенденция была на лицо. При этом следует отметить, что процесс роста абсолютной численности и относительной доли азербайджанцев и одновременного снижения численности и доли армян шел не только в Нагорном Карабахе, но и в Армении. Так, по данным Всесоюзных переписей населения 1959 и 1979 годов доля азербайджанцев в Красносельском районе Армении увеличилась с 38,8% до 68,8%, в Варденисском районе – с 48,0% до 65,6%, в Кафанском районе – с 42,0% до 63,0% [10, 187-188]. Таким образом, не соответствуют действительности наиболее распространенные аргументы армянских авторов, требовавших перевода Нагорного Карабаха в состав Армении с целью прекратить процесс "вытеснения" армян из НКАО армян [11; 180]. Ведь если аналогичные этнодемографические явления имели место и в самой Армении, то это значит, что дело было не столько в сознательной политике азербайджанских властей, сколько в иных причинах.

При этом можно допустить, что "демографическое неблагополучие" в определенной степени детерминирует латентную межэтническую конфликтность и создает своеобразный фон этнического недовольства. Следовательно, эта набиравшая силу тенденция должна была привести к потере армянами положительного баланса численности в соотношении с азербайджанским населением НКАО. Подобное развитие событий означало постепенную утерю естественноисторическим путем нагорной части Карабаха как главной экспансионистской цели для идеологов "миацума".

Напряженную межэтническую ситуацию в Латвии накануне развала СССР также во многом можно объяснить социально-экономическими факторами. Безусловно, в данном случае ведущую роль, скорее всего, играло перманентное стремление латышей, насильно включенных в состав Советского Союза только после окончания второй мировой войны, к независимости. Однако, катализатором обострения напряженных отношений между латышами и русскими к концу существования СССР, все же можно считать проблемы социально-экономического плана. Так, в связи с форсированным развитием промышленности после советизации требовался дополнительный механический прирост населения Латвии, и в 60-е годы он составил более 100 тыс. человек. В 70-е и 80-е годы в результате межреспубликанской миграции население Латвии увеличилось более чем на 200 тыс.человек, главным образом, за счет малоквалифицированных рабочих прибывших из сельских районов РСФСР и Белоруссии [12]. Согласно данным Всесоюзной переписи 1979 года доля латышей в населении Латвии снизился до 53,7%, а в 1989 году эта доля вообще составила менее 50%. Соответственно шел процесс сужения сферы использования латышского языка. В упадок пришла и материальная база местной культуры. Как полагают некоторые исследователи, эти обстоятельства во многом породили национальный протест латышей, который созрел в первой половине 80-х годов [12, 17].

Одним из первых конфликтов, которому было придано межэтническое значение были события в столице Казахстана Алматы в декабре 1986 года. Поводом для выступления казахской молодежи тогда стало смещение Динмухамеда Кунаева с поста первого секретаря ЦК КП Казахстана и назначение на этот пост русского по национальности Геннадия Колбина. Это событие хорошо иллюстрирует наличие в советский период латентного конфликтного потенциала даже в такой "внешне спокойной" с точки зрения межэтнических отношений республике, как Казахстан. Социально-историческая память казахского народа о русской колонизации края и возникавшие по этому поводу конфликты создавали скрытую негативную национальную идеологему. В советской истории также было немало фактов, способствовавших накоплению у казахов негативных этнических установок в отношении русских. Так, в 1932 - 1933 гг. в результате массовых репрессий, поспешно и насильственно проведенной коллективизации, перевода кочевников, к которым относились большинство казахов, на оседлость казахский этнос понес большие потери. Позднее произошло переселение в Казахскую ССР корейцев, немцев Поволжья, калмыков, карачаевцев и представителей других народов - всего около 2 млн. человек [13, 9]. Все это также сильно повлияло на численность и этническую структуру населения республики.

Для соблюдения латентности негативной национальной идеологемы и сохранения внешнего межэтнического равновесия в Казахстане функционировали определенные коды, свидетельствовавшие о сохранении якобы межэтнического мира. Одним из таких кодов было распределение мест между отдельными этносами в иерархической структуре управления. Исходя из данного распределения были определены и экономические интересы и сферы влияния. Нарушение этих принципиальных основ создало угрозу как устоявшейся системе реальных экономических отношений, так и системе национально-этнических идеологических установок.

Даже в Туркменистане, где уровень этнической мозаичности был на довольно низком уровне, межэтнические коллизии накануне развала СССР приняли открытую форму и были, во многом обусловлены столкновением экономических интересов. Так, межэтническое напряжение стало нарастать здесь за счет того, что туркменское население было сориентировано против "кавказцев". В Ашхабаде это были в основном армяне, в Небит-Даге – азербайджанцы и выходцы с Северного Кавказа. Хотя конфликт имел и "антикооперативную" направленность, по существу это выглядело как избавление от коммерческого конкурента, осуществленное одними группами теневой экономики (туркменскими) по отношению к другим, более сильным экономически, но менее социально защищенным группам ("кавказским").

Известная историкам с очень давних времен тенденция к решению проблемы межэтнических отношений, связанных в той или иной степени с социально-экономическими трудностями и конкурентными ситуациями, путем выталкивания иноэтнических групп особенно ярко проявилась в СССР летом 1989 года в Ферганской области Узбекистана, где произошли погромы турок-месхетинцев. Вскоре после этого произошли волнения в Новом Узене (Казахстан), где местные жители требовали выселения осевших там групп северокавказских национальностей.

Наглядным примером принципиального характера экономических отношений в росте межэтнических противоречий является события происшедшее в Ферганской долине. Наличие глубоких экономических противоречий между группами, представлявшими, в основном, узбеков и турков-месхетинцев, дисбаланс в соотношении сфер влияния, рынков сбыта и уровней доходов перевел конкурентную борьбу в плоскость противостояния внеэкономического характера, завершившуюся полным выживанием целой этнической группы с территории Узбекистана. В тот период этот конфликт вызвал немало удивления не только среди простых обывателей, но и среди некоторых ученых [14]. Оба народа принадлежат к тюркской этнической общности, исповедуют ислам суннитского толка. Однако отсутствие понимания причинно-следственных связей в подобного рода взаимоотношениях, в частности не учет экономических факторов них, скорее всего и послужил основой для такого непонимания.

Практически к аналогичным выводам мы можем прийти при анализе ситуации, сложившейся в грузино-абхазском конфликте. Безусловно, что историческая подоплека этих событий имеет свою конкретную специфику, и в их взаимоотношениях присутствовал, правда, чаще всего, в латентной форме, конфликтный потенциал. Но актуализация данного потенциала и переход взаимоотношений в стадию вооруженного противостояния опять же имеет возбудителей в сфере политико-экономических, а вовсе не этнокультурных интересов. Небольшая территория Абхазии обладает большим потенциалом рекреационной экономики. В условиях существования советской системы, когда распределительный механизм в определенной последовательности удовлетворял интересы конкретных групп, безотносительно их этнической принадлежности, противоречия между грузинами и абхазами носили формальный историко-культурный характер и ограничивались спорами в кругах интеллигенции. Другое дело, когда возникла проблема перераспределения сфер экономического доминирования в связи с разрушением иерархической системы внутри советского партийно-бюрократического аппарата с соподчиненностью экономических интересов.

Согласно статистическим показателям, приднестровский регион Молдовы в развитии промышленности существенно опережал остальную часть этой республики. Здесь находились предприятия военно-промышленного комплекса, предприятия тяжелой и легкой промышленности союзного подчинения. Создание всех этих предприятий пришлось, главным образом, на период после Второй мировой войны и осуществлялось руками рабочей силы, ввозимой из России и Украины. В условиях централизованной распределительной экономики весь этот промышленный регион был в значительной степени оторван от хозяйственного комплекса Молдовы. Данное обстоятельство обусловливало некоторую автономность, как в целом региона, так и в особенности местной правящей элиты. Начало движения за государственную независимость, охватившее Молдову после 1985 года, первоначально облекшуюся в форму борьбы за возрождение родного языка не могло не вызвать настороженность, а в последствие и сопротивление руководящей элиты в Приднестровье. Ясно, что независимость Молдовы несла в себе угрозу ее власти. Таким образом, экономические и политические интересы этой элиты требовали серьезных действенных мер по ограничению и торможению центробежных процессов. Первоначально это противодействие предстало в форме борьбы против придания статуса государственного молдавскому языку. Когда же распад советской системы приобрел необратимый характер, противодействие приняло форму вооруженной борьбы за отделение от Молдовы.

Когда речь идет о принципиальном характере экономического фактора в нарастании напряженности в межэтнических отношениях, то, безусловно, здесь имеются в виду не технологические или производственные проблемы, а общественные отношения, обуславливаемые экономическими интересами. Именно поэтому ссылки на отставание того или

иного региона как причины возникновения межнациональных конфликтов не могут быть приняты как серьезные. Ведь конфликты возникали не между регионами, существенно различавшимися по уровню материального благосостояния народа, как, например, Азербайджан и Эстония. Наоборот, конфликты возникали в регионах с равными социально-экономическими показателями, между этническими общинами с относительно схожим уровнем жизни. Условия и уровень жизни армян в Азербайджане, в том числе и в Нагорном Карабахе, был не ниже, а по некоторым параметрам и выше чем у остального населения этой республики. Или же в конфликтах в Абхазии, Южной Осетии, Молдове такие определители как условия и уровень жизни не имели существенной значимости.

Как и все составляющие компоненты советской тоталитарной системы, экономика имела видимую, декларативную и латентную, реальную структуру. Именно последнее в полной мере отражало соотношение объективно существовавших социальных сил, имевших соответственные экономические и политические интересы. Это альянс партийно-государственной бюрократии и предприимчивых хозяйственников крепко спаянный системой коррупции и т.н. теневой экономики. Именно интересы данной группы бывшего советского народа определяли основные социально-политические и экономические ориентиры новых независимых государств. И неудивительно, с какой стремительной гибкостью партийно-государственные структуры советского образца трансформировались в бизнес структуры. Это и многое другое свидетельствовало о том, что апрель 1985 года был вызван к жизни не столько попытками исправления, и улучшения социализма как декларировалось, а вполне конкретным противоречием между формой существовавших социально-экономических и политических отношений и содержанием этих отношений, отражавших столкновение интересов нового и старого поколений стоящих у кормила власти. Если последних вполне устраивало сохранение уже устоявшейся системы взаимоотношений по поводу власти и распределения материальных благ, то относительно молодым представителям властной элиты были уже тесны старые рамки. Нужны были новые источники доходов, новые рынки сбыта и, следовательно, новые идеологемы и соответствующее политическое оформление. Все это требовало серьезных изменений в иерархической структуре тоталитарной системы. Именно нарушение этой иерархичности, по всей видимости, и привело к локализации, а в дальнейшем и автономизации отдельных частей системы. Возникло множество иерархических пирамид самого разного уровня слабо связанных между собой и с определенными претензиями друг к другу. А так как весь этот процесс протекал в полиэтнической стране, и каждая социально-политическая пирамида главенствовала в определенном ареале расселения того или иного этноса, то противоречия между упомянутыми социальными структурами стали приобретать этнические формы.

Боровшиеся за сферы влияния, за новые источники доходов, а также за новые места вложения капитала группы стали использовать состояние раздражения широких народных масс, вызванное тяжелым социально-экономическим положением для борьбы со своими конкурентами. Естественно, что совпадение в данном случае социальных и этнических границ вело к росту конфликтного потенциала в межэтнических отношениях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Connor W. Ethnonationalism: The Quest for Understanding. NY: Princeton University, 1994, 248 p.
2. Веселкин Е.А. Расизм как этническая проблема в западной этнологии / Расы и расизм. История и современность. М: Наука, 1991, с. 136-157.
3. Артановский С.Н. Проблема этноцентризма, этнического своеобразия культур и межэтнических отношений в современной зарубежной этнографии и социологии / Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука. Л: Наука, 1979, с. 11-40.
4. Агапов П.В. Агрессия как социокультурный феномен: историко-социологические традиции исследования // http://lib.socio.msu.ru/l/library
5. Бушков В.И., Поляков С.П. Межнациональные конфликты и смена власти: опыт СССР // Бюллетень № 3 Центра стратегических и политических исследований "Конфликт-диалог-сотрудничество" (март-май 2000 г.). http://icsps-project.arcon.ru/buleten3/40.htm
6. Тер-Саркисянц А.Е. Современные этнические процессы у армян Нагорного Карабаха / Этнические и культурно-бытовые процессы на Кавказе. М: 1978, с. 62-117.
7. Всесоюзная перепись населения 1970 г. т. IV, "Национальный состав населения СССР". М: Статистика, 1973, 648 с.
8. Народное хозяйство СССР 1922-1972. Юбилейный стат. Ежегодник. М: Статистика, 1972, 642 с.
9. Численность и состав населения СССР (по данным переписи населения 1979 года). М: Финансы и статистика, 1984, 366 с.
10. Ямсков А.Н. Традиционное землепользование кочевников исторического Карабаха и современный армяно-азербайджанский этнотерриториальный конфликт / Фактор этноконфессиональной самобытности в постсоветском обществе. М: Московский центр Карнеги, 1998, с. 168-197.
11. Нагорный Карабах: Историческая справка. Ред.: Галоян Г. А., Худавердян К. С. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1988, 96 с.
12. Дрибин Л.Г. Правда всегда лучше умолчания // Вопросы истории, 1989, №5, с. 17-19.
13. Козыбаев М.К. Устранить деформации в межнациональных отношениях // Вопросы истории, 1989, №5, с. 8-10.
14. Лурье М.И., Студеникин П.А. Запах гари и горя. М: Книга, 1990, 110 с.

Açar sözlər: *etniklik, münaqişə, etnoslararası münasibətlər, gizli iqtisadiyyat, iqtisadi maraqlar.*

Ключевые слова: *этничность, конфликт, межэтнические отношения, теневая экономика, экономические интересы.*

Key words: *ethnicity, conflict, interethnic relations, latent economy, economic interests.*

XÜLASƏ

Məqalə postsovet məkanında etnoslararası münaqişələrin artmasında sosial-iqtisadi problemlərin roluna həsr olunmuşdur. Keçmiş sovet respublikalarının ərazilərində baş vermiş etnoslararası münaqişələrin əksəriyyəti və ya hətta gərgin etnoslararası münasibətlərin xarakterinin, onların meydana gəlmə səbəblərinin təhlili iqtisadi rəqabət amilinin aparıcı rol oynamasını göstərir.

RESUME

The article is focused on the investigation of the role of social economic problems in the increase of inter-ethnic conflicts in the Post Soviet space. The analysis of the character and causes of most of the conflicts broke out in the territories of Post Soviet states indicate that economic contest played a leading role.

История

ВАДИМ МИХАЙЛОВ
Доктор исторических наук,
проф ГУАП, СПб.

ОКТЯБРЬСКИЙ ПЕРЕВОРОТ И УСТАНОВЛЕНИЕ ДВОЕВЛАСТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ 1917 – НАЧАЛЕ 1918 гг.

В период антимонархической демократической революции а России 1917 г. бывшие закавказские губернии (Тифлисская, Бакинская, Елизветпольская и Ереванская) оказались, как и Россия в целом, в ситуации политического двоевластия: часть властных полномочий взял на себя представитель Временного правительства Особый Закавказский Комитет (ОЗАКОМ), наряду с которым действовали Советы, претендующие на свою долю властных полномочий. Мусульмане Закавказья в этих условиях начали осознавать, что их будущее зависит от развития собственного, по возможности независимого политического устройства, и, в ходе противоречивых революционных событий 1917 г. лидеры мусульман все более склонялись к идее Российской республики как федеративного государства. Однако большевистский переворот в Петрограде 25 октября (7 ноября) 1917 г. изменил политическую картину бывшей Российской империи и ее национальных окраин.

Лидер закавказских большевиков С. Шаумян 13 (26) октября 1917 г. был избран председателем Исполкома Бакинского Совета, однако, он не стал лидером большинства, поскольку на выборах в совет 22 октября (5 ноября) большевики уступили не только «Мусавату», но и эсерам и «Дашнакцутюн». Однако переворот в Петрограде воодушевил большевиков, а их политические противники оказались на какое-то время в растерянности. Совет декларировал свою власть в городе 2 (15) ноября 1917 г., признав октябрьский переворот в Петрограде. С Шаумян, рассчитывая на поддержку российких Советов, призывал закавказских политиков и офицеров Кавказской армии: «…откажитесь от вашей националистической и партикулярной политики, признайте революционную власть Совета Народных Комиссаров, проводите в жизнь его земельные и рабочие декреты и демократизацию армии… очиститесь от своего контрреволюционного штаба с Пржевальским и Донским во главе, идите походом против контрреволюции…»[21,С. 161]

Впрочем, армейский комитет Кавказской армии 25 октября (7 ноября) 1918 г. призывам Шаумяна не внял и,

«решительно и резко осуждая выступление большевиков», призвал «армию к спокойствию» [26, С. 1]. В резолюции комитета, выпущенной на следующий день говорилось: «Покушение большевиков идет вразрез с державной волей народа... всякое иное правительство, самочинно став у власти, роковым образом может привести к полному крушению… армейский комитет Кавказской армии постановил: 1) признать правительством Российской республики правительство Керенского; 2) министерство Керенского и только оно под контролем революционной демократии, полномочно управлять страной именем народа; 3) призвать все войсковые организации сохранять порядок и боеспособность армии…; 4) все работы, связанные с предстоящими выборами в Учредительным Собрание, должны протекать без всякой заминки…»[26, С. 1-2].

Попытка бакинских коммунаров установить власть большевистских Советов на всем Закавказье провалилась. С. Шаумян, прибывший в Петроград, 23 и 25 ноября обращался в ЦК РСДРП (б) с запросами о необходимости вооруженного восстания в Тифлисе и передачи власти от «меньшевистско-эсеровского Совета» большевикам. Однако, как писал в 1936 г. Л. Берия, «…руководящая группа тифлисских большевиков - Филипп Махарадзе, Буду Мдивани, Окуджава, Торошелидзе и другие – наотрез отказалась от подготовки вооруженного восстания вопреки указаниям Ленина и Сталина» [2, С. 35]. Большевики, получившие поддержку лишь в отдельных солдатских советах, избрали Делегатское собрание тифлисского гарнизона, рассчитывая, не без оснований, на развитие событий по бакинскому варианту. В ходе противостояния лидеров Совета и Делегатского собрания в начале ноября 1917 г., большевики добились решения о созыве второго закавказского армейского съезда, а также перевыборов Тифлисского совета. Но 24 ноября было принято постановление об «исчерпании» Делегатским собранием своей роли, ввиду мирного разрешения конфликта. Большевистский крайком «отозвал всех большевиков из Делегатского собрания». Как сожалел позже один из большевистских лидеров, участник событий А.И. Микоян, «тем самым крайком лишил себя единственной мощной вооруженной силы в борьбе за победу пролетарской революции» [11,С. 125].

Тифлисский Совет солдатских и крестьянских депутатов также не поддержал большевиков. «Лидер грузинских меньшевиков Ной Жордания на заседании Тифлисского Совета весьма четко выразил общую позицию: «Мы требовали и требуем ликвидации Петроградского восстания путем соглашения внутри демократии и создания однородной власти, объединяющей всю демократию для общей борьбы с надвигающейся контрреволюцией». 24 ноября 1917 г. в Тифлисе было созвано совещание, в котором приняли участие все общественно-политические силы региона: «представители краевых центров Советов рабочих и крестьянских депутатов, Краевого совета Кавказской армии, Тифлисского Исполнительного совета рабочих и солдатских депутатов, городской думы в лице управы, Кавказского комитета общественной безопасности, Особого Закавказского Комитета, политических партий, мусульманских организаций, ЦК почтово-телеграфных служащих, краевой продовольственной управы и совета профессиональных союзов г. Тифлиса… главнокомандующий Кавказской армией ген. Пржевальский, начальник Штаба армии ген. Лебединский, генерал-квартирмейстер штаба фронта ген. Левандовский, английский и французский военные агенты при Штабе армии, консул Северо-Американских Соединенных Штатов Стивенс… Всего на совещании присутствовало 400 человек» [26, Сс. 3-4]. В резолюции совещания говорилось: «Интересы революции диктуют необходимость мирной ликвидации восстания, на основе соглашения всей революционной демократии в духе демократизации власти, при условии созыва Учредительного собрания в назначенный срок» [26, С. 2]. В результате этого совещания «было принято решение об отказе признания власти Совета народных комиссаров во главе с В.И. Лениным и создании независимого краевого правительства» [3, С. 57] и создании исполнительного органа власти в крае до созыва всероссийского учредительного собрания – Закавказского комиссариата (Закавкома), принявший на себя властные полномочия до созыва общероссийского Учредительного собрания[12,С. 142].

Структура комиссариата была сложной. В него входили три Национальных совета: грузинский, азербайджанский и армянский. Их деятельность координировал «межнациональный совет», под руководством Н. Рамишвили. 28 ноября Приказ об образовании Закавказского комиссариата был опубликован[26, С. 7-8], а Тифлисский совет объявил в городе большевиков – вне закона. Заявлять об отделении Закавказья от России комиссары не спешили, понимая, что в этом случае боевые действия переместятся на территорию нового независимого государства, не обладающего собственными вооруженными силами. Председателем Комиссариата и комиссаром по делам министерства труда и по иностранным сношениям был избран грузинский меньшевик Е. Гегечкори. Комиссаром по внутренним делам – А. Чхенкели, комиссаром по делам Военного и морского министерств – Д. Донской, комиссаром по делам министерства финансов – член Армянского национального совета и партии «Дашнакцутюн» Х. Карчикян, комиссаром по делам министерства торговли и промышленности – член Мусульманского национального совета и партии «Мусават» М. Джафаров. Также в павительство вошли мусульмане А. Хасмамедов (комиссар по государственному контролю) и Х. Мелик-Асланов (комиссар по транспорту) [26, С. 7-8]. Закавказский комиссариат декларативно принял на себя «всю полноту правительственной власти в пределах Закавказского края» [26,С. 7]. Органы этой

новой кавказской власти располагались в Тифлисе.

Закавком сразу же повел борьбу с большевистскими силами на Кавказе[13, С. 173]. В первом декрете новой власти говорилось: «всякое противодействие этой власти будет рассматриваться как явное покушение на жизненные интересы народов Закавказья, как стремление вовлечь их в сферу самой мрачной гражданской и международной войны и будет пресекаться всеми силами, создавшими эту власть партий и организаций в самом корне» [26,С. 10]. Комиссариату удалось в течение 1917 г. остановить распространение революционных волнений и изолировать большевиков в Баку[14, Сс. 125-137. С. 126]. Несмотря на то, что Президиум Краевого Совета Кавказской армии объявил себя на Кавказе верховной властью в сфере военного управления и позже признал Советский Совнарком[8], это не привело к большевизации армии. Шаумян, прибыв в Тифлис, начал подготовку вооруженного переворота, однако на свои телеграммы в Москву с просьбой «немедленно сообщить как быть», ответа от Ленина не последовало[16, С. 126]. Н. Жордания вспоминал: 12 декабря «Большевистская организация созвала в Александровском саду митинг. Оттуда они должны были двинуться к зданию Сейма для разгона его и провозгласить Шаумяна главой правительства. Бюро Исполнительного комитета собралось и решило силою разогнать этот митинг, для чего послало особый отряд под командой Власа Имиадзе. Отряд применил оружие. Митинг был разогнан» [6, С. 84]. Другим отрядом комиссариата под командованием В. Джунгели был захвачен Тифлисский арсенал. Парадокс заключался в том, что отряд Джунгели именовался Красной гвардией, и лишь позднее был переименован в Национальную Гвардию[10,С.65]. Большинство распропагандированных большевиками воинских частей, в частности, Карсский полк, были до конца года удалены из столицы Закавказья, предварительно разоруженные[9,С. 32-33].

В ответ на это пробольшевистский Исполком Бакинского Совета начал собственную работу по демобилизации Кавказской армии и распределению высвобождающегося вооружения. Переехавший из Тифлиса в Баку в начале 1918 г. Военно-революционный комитет Кавказской армии, специально созданный для контроля большевиков хотя бы над частью армии, начал активную работу по демобилизации. Самовольное расформирование частей Кавказской армии и передачу военного имущества любой силе, кроме ВРК было запрещено приказом № 3 от 30 декабря 1917 г. (12 января 1918 г.)[7]. 10 (23) января была создана ликвидационная комиссия, первым актом котстал приказ № 10 о демобилизации солдат и офицеров призывов 1904-1907 гг. [5,С. 97] По замыслу большевиков все имущество расформированных частей «принималось ВРК Кавказской армии и передавалось формируемым советским подразделениям» [5,С. 97]. Как писал член ВРК И. Малыгин в первом номере Известий ВРК Кавказской армии», «главной задачей является слияние Кавказской армии с общероссийским рабоче-крестьянским движением и борьба с контрреволюцией» [5,С. 97]. К началу 1918 г. бакинские большевики, по словам Шаумяна, совершенно не отражавших реальность, «установили контроль над войсковыми частями, в которых всего семь месяцев назад главенствовали меньшевики» [21,Сс. 67-68].

Несмотря на свои пролетарские лозунги, большевикам Закавказья не удалось привлечь на свою сторону профсоюзы. 7 января 1918 г. в Тифлисе прошла Конференция профсоюзов Закавказья, в которой приняли участие 82 делегата от 66 профсоюзных организаций. На ней большевикам не удалось получить большинство (17 большевистских делегатов и 9 эсеров против 48 – меньшевиков). В результате резолюции бакинского Совета не были приняты. Также большевики не получили возможность влиять на центральный орган профсоюзов в своей вотчине, поскольку, делегаты отвергли предложение о переносе профсоюзного ЦК в Баку, оставив его в меньшевистском Тифлисе[10, С. 69].

Впрочем, в Баку ситуация развивалась решительно в пользу большевиков. В отличие от Тифлиса, противникам большевистского переворота в Бакинском Совете не удалось привлечь большинство политических партий к работе в созданном в поддержку Временного правительства Комитете общественной безопасности. «К этому времени, давно назревший раскол партии эсеров, наконец, произошел — процесс этот был ускорен недавними событиями. Правые эсеры выступили против совершенного большевиками переворота, в то время как левые эсеры полностью поддержали революционное правительство. Вместе с дашнаками и меньшевиками правые эсеры заявили о своей оппозиции, выйдя из состава Совета… В самый разгар кризиса мусаватисты поначалу поддержали большевиков, отказавшись от участия в Комитете общественной безопасности… По ситуации в Баку мусаватисты представили ряд предложений и заявлений, косвенной целью которых было увеличение их участия в управлении:

1. Правительство должно быть чисто демократическим и состоять из представителей революционной массы вне зависимости от национальной или партийной принадлежности, в соответствии с реальной силой каждой партии.
2. Ликвидация конфликта, возникшего среди бакинских масс для разгрома большевизма, который является крайне вредным шагом для целей и задач всех демократических партий.
3. Признать неуместным тактику части демократических партий, направленную на изоляцию большевиков и выход этой части из Совета рабочих и крестьянских депутатов.
4. Подготовить немедленные выборы в новый Совет на основе прямого, всеобщего, равного и пропорционального голосования.
5. Партия мусаватистов, считая, что абсолютно необходимым является мирное разрешение конфликта, призывает все демократические силы к примирению и, оценивая деятельность Комитета общественной безопасности как вредную для курса примирения, заявляет о невозможности своего участия в работе данного Комитета» [24].

Большевики, назначив в декабре перевыборы в Бакинский Совет по новым принципам, гарантировавшим им большинство, отпора не получили. М.Э. Расулзаде на заседании Совета сказал, что «…в принципе, партия мусаватистов не против передачи власти Советам, однако, ввиду того, что Бакинский Совет не был избран демократическим путем, партия мусаватистов отказывается

признать его полномочия и не войдет в его Исполнительный комитет»[24]. Раскол среди партии социал-революционеров, растерянность мусульманских национальных партий, лишили большевиков противников на бакинской политической арене. Значительное влияние среди распропагандированных солдат Кавказской армии и, особенно, Каспийского флота, как военного, так и гражданского, по сути, обеспечивало их всеми необходимыми ресурсами для реального взятия власти в Баку мирным путем.

В начале января 1918 г. произошел так называемый Шамхорский инцидент, который серьезно подорвал доверие русских солдат к меньшевистскому Закавказскому комиссариату. Шамхор был узловой станцией, куда переправлялись демобилизованные части Кавказской армии, и далее шли на Тифлис, либо Баку. В окрестных селах солдаты часто мародерствовали, что подтверждает современник событий В. Станкевич, который писал, что русская армия, отступая с Кавказского фронта грабила, в основном, мусульманское население[19, С. 245]. Это вызывало частые протесты делегатов-мусульман, и, в конце концов, ситуация привела к конфликту. В первых числах января большая группа российских солдат, покидавшая фронт по железной дороге, по приказу Н. Рамишвили была заблокирована в районе станций Шамхор и Далляр, после чего произошло вооруженное столкновение солдат с отрядом азербайджанской самообороны. Объясняя этот инцидент, Н. Жордания послал 6 января телеграмму по Кавказской армии: «Ввиду того, что воинские части, уходящие в Россию, забирают с собой оружие… Краевой центр… постановил предложить всем Советам принять меры к отобранию оружия у отходящих частей» [27, С. 276]. Один из руководителей операции – командир грузинского национального корпуса полковник Ахметелов – дал следующие показания: «В принципе на необходимости разоружения настаивали многие, настаивал Пападжанов [один из лидеров армянской фракции Закавкома], был согласен и я» [4, С 70].

Мусульманские местные советы решили, воспользовавшись этим приказом, пополнить свои арсеналы, тем более, как жаловался один из лидеров мусульманской фракции, А. Сафикюрдский, «грузинов и армян, «младших братьев» в Закавказье вооружили, а «старшему брату» - мусульманам оружия не дали» [4,С. 69]. Однако приказ Рамишвили встретил яростное сопротивление солдат, решивших отстоять свои винтовки в бою. Стычки начались 9 (22) января и продолжались несколько дней. В справке, представленной в Бакинский Совет и Бакинскую городскую думу по прибытию эшелонов в Баку «Описание событий, имевших место 9-13 (22-26) января 1918 года на участке Акстафа-Аджикабул Закавказской железной дороги», сообщалось о 53 убитых и 212 раненых солдатах[25].

С. Шаумян в эти дни выехал в Тифлис для вступления в пост чрезвычайного комиссара по Закавказью. Его поезд был задержан 8 (21) января 1918 г. на железнодорожной станции Гянджи. Здесь с Шаумяном встретился один из лидеров Мусульманского национального совета Ф.Х. Хойский, который предложил ему направиться в Шамхор для урегулирования еще не перешедшей к вооруженным действиям ситуации с войсками. Испугавшись, что ему, как армянину, грозит опасность от вооруженной азербайджанской толпы, Шаумян с помощью местных членов партии большевиков на фаэтоне бежал из Гянджи и сумел с большими приключениями добраться 22 января (3 февраля) до Тифлиса. «Спутники рассказывали, как на самом опасном участке пути из Чардахлу в Бадакен пришлось пойти на хитрость и, инсценируя свадьбу с зурной, пройти через занятые мусаватистами села» [17,С. 123-124]. Тем временем Ф. Хойский от имени мусульманской фракции комиссариата выпустил обращение к мусульманам, а с командованием эшелона заключил договор, по которому военные передавали азербайджанцам артиллерийскую батарею с вооружением и снаряжением[4, С. 70].

Бакинские большевики воспользовались Шамхорским инцидентом, развернув агитацию против национальных закавказских лидеров. Жертвы среди солдат были сильно преувеличены, о мусульманских потерях большевистская пресса не сообщала. Большевистский «Бакинский рабочий сообщал: «…убиты и искалечены тысячи русских солдат, трупами которых усеяна железнодорожная линия» . [18,С. 55]. Как пишет историк Дж. Гасанлы, «мощная пропагандистская кампания, развернутая Бакинским советом вокруг шамхорских событий, была связана с рядом факторов. Во-первых, обвиняя закавказское правительство, подвести общественное мнение к идее советизации всего региона. Во-вторых, демонстрируя заботу об отступающей русской армии, способствовать ее переходу на службу Бакинскому совету. Эта огромная военная сила обеспечила бы торжество Советов во всем Азербайджане. В-третьих, используя эти события, разоружить мусульманское население; под лозунгом борьбы с контрреволюцией устроить бойню мусульман и очистить город от мусульманской «контрреволюции» [18, С. 71].

Под предлогом того, что дорога на Тифлис представляет опасность, большевики начали концентрировать в Баку войска бывшего Кавказского фронта, в основном армян[10, С. 86-87]. Бакинский ВРК направил на станции Шамхор и Далляр делегацию во главе с И. Вацеком. В ходе переговоров делегации ВРК, уполномоченных 13 эшелонов, блокированных в Шамхоре, и представителей Закавказского комиссариата часть эшелонов была приведена в Баку. Как писали современники, «рядом с медленно движущимися составами шли войска, выстроенные в боевом порядке… Дело, однако, не обошлось без артиллерийской перестрелки» [17, С. 124]. В результате, солдаты, разагитированные большевиками, истребили несколько ближних азербайджанских сел. Большевики этим не удовлетворились, направив в Гянджу «два бронепоезда и красногвардейский отряд во главе с большевиками Б. Сардаровым и С. Хмаладзе. Командование бронепоездов добилось от Гянджинского мусульманского национального совета освобождения арестованных за большевистскую пропаганду [а также и за грабежи и резню населения – В.М.] солдат и офицеров. Бронепоезда вернулись в Баку только после того, как через Гянджу проследовали последние воинские эшелоны» [5,С. 97] Всего в Баку прибыло 8 эшелонов. Это серьезно усилило вооруженные силы Бакинской Коммуны.

В свою очередь, азербайджанцы завладели в Шамхоре около 15 тыс. винтовок, 70 пулеметов и 20 орудий[21,С. 185]. Это в какой-то степени уравняло перспективы

вооружения национальных армий трех закавказских сил. О состоянии азербайджанских отрядов в начале весны 1918 г. военный атташе Болгарии в Константинополе доносил: «Турция снабжает… офицерским составом татарские четы. Многие турецкие офицеры, отпущенные из русского плена, руководят этими четами. Оружия много, на четника по три винтовки, Имеется артиллерия и картечь» [22, С. 330]. Немало вооружения досталось и армянским вооруженным силам. Часть армянских отрядов в количестве более тысячи, вооружившись, была направлена в Баку под началом большевистских командиров. В город были привезены тела убитых в шамхорских стычках солдат, похороны которых «социалистическими организациями были обставлены с большой помпой и произвели на татарское население угрожающее впечатление… Настроение в городе… было тревожное и ждали погрома татар» [1,С. 114.].

С. Шаумян в феврале 1918 г. был вынужден бежать из Тифлиса, снова тайно и под угрозой быть арестованным. Он прибыл в Баку в конце февраля с воинским эшелоном, где вместе с ним находились члены ВРК Кавказской армии Г. Корганов, Ф. Солнцев и другие[1,С. 242-243]. Прибыв в город, С. Шаумян сразу же развернул активную деятельность по мобилизации борьбы с Закавкомом, могущим получить власть в Баку. Уже 2 марта 1918 г. он выступил с докладом на заседании Совета, утверждая, что бакинская власть «... должна быть готова с оружием в руках против вершителей этой реакционной политики, и в этом деле руководящая роль должна принадлежать Бакинскому Совету. Если он не пойдет против контрреволюционеров, то они самипридут к нам. Ведь мусульманские националисты мечтали сделать Баку столицей Азербайджана» [21,С. 223]. Особую опасность он видел в деятельности партии «Мусават», которая с большим правом, чем большевики, могла претендовать на власть в Баку. Для противодействия политическому влиянию «Мусавата», Совет поручил Исполнительному комитету «озаботиться особенно агитационной и организационной работой среди мусульманских рабочих и мусульманского крестьянства Бакинской губернии и во всем Закавказье, разъяснить им, что бакинский пролетариат считает своими братьями мусульманских рабочих и крестьян и борется за всеобщие идеалы братства всего трудового народа без различия национальности» [28, С. 280]. Далее предполагалось созвать в Баку съезд советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов всего Кавказа, противопоставив его тифлисским лидерам.

Также были приняты решения о реорганизации флота и армии. На заседании 2 марта 1918 г. Совет поручил «Исполнительному комитету ускорить создание советской Красной Армии, а также принять все меры для упразднения или вывода из Баку отдельных национальных частей и подчинения всех вооруженных сил города Баку власти совета и Советского ВРК Кавказской армии» [28, С. 280-281]. Шаумян разъяснял 3 марта в письме И. Сталину, свою позицию относительно ВРК, который должен был упраздниться в соответствии с принятыми решениями о демобилизации армии: «мы решили сохранить этот комитет, несмотря на демобилизацию армии, чтобы не быть связанными всякими дашнакскимн, правоэсеровскими и муссаватистскими фракциями, которые участвуют в Бакинском совете. Этот комитет подчиняет себе все вооруженные силы Баку и является, вернее, хочет стать, штабом всей Красной Армии на Кавказе» [28, С. 282]. Также он заявил, что через ВРК легче осуществлять денежные операции, связанные с организацией Красной армии.

Таким образом после большевистского переворота ситуация политического двоевластия в Азербайджане не была ликвидирована, как в Армении и Грузии, но перешла в территориально-националистическую форму. В Бакуи ближайших окрестностях большевики начали социально-политическое строительство «советско-коммунального» большевистского типа, опираясь на русские и армянские городские слои. На остальной территории Азербайджана сохранялось управление Закавкома (позже – Закавказского сейма и далее – правительства ЗФДР) федеративно-демократического типа. В результате мусульманское население Баку ожидали тяжелейшие испытания, вылившиеся в конце марта 1918 г. в кровавую и беспощадную резню.

При этом обе власти считали себя действующими от имени народов всего Азербайджана: большевики опирались на признание 5/28 ноября 1917 г. российским советским Совнаркомом бакинского правительства единственно законным на всей территории Закавказья[15,С. 59-65. С. 60] азербайджанские представители закавказской федерации также пытались найти легитимную опору своей власти в признании ее зарубежными державами. До победы стран Антанты в мировой войне это было правительство Османской империи, один из лидеров которой, военный министр Энвер-паша уже 9 января 1918 г. выразил желание «немедленно признать формально и наладить сношения с закавказским правительством» [23]. После поражения Турции и Германии в мировой войне в октябре - ноябре 1918 г. азербайджанское правительство немедленно обратилось к лидерам стран Антанты с вопросом о признании независимости Азербайджанской демократической республики, выработавшей к тому времени самостоятельную политическую форму (правительство и народное собрание) [20].

ЛИТЕРАТУРА

1. Байков Б.Л. Воспоминания о революции в Закавказье // Архив русской революции. Т. 9. Берлин. 1923.

2. Берия Л. К вопросу об истории большевистских организаций в Закавказье. М.: Госполитиздат, 1948.

3. Волохонский М., Муханов В. По следам Азербайджанской Демократической Республики. М., 2007. – 254

4. Гасанлы Д. Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости (1917 – 1920). М.: изд-во «Флинта», 2011.

5. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: Эльм, 1991.

6. Жордания Н. Моя жизнь. Стэнфорд, 1968.

7. Известия ВРК Кавказской армии, № 1, 15 января 1918 г.

8. Кавказский рабочий, № 230, 28 декабря 1917 г. Телеграмма президиума Краевого Совета.

9. Кадишев А.Б. Интервенция и Гражданская война в Закавказье. М.: Воениздат, 1960.

10. Казимзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917 – 1921). Стокгольм: CA&CC PRESS, 2010.

11. Микоян А.И. Дорогой борьбы. Книга первая. М.: Изд-во полит.лит., 1971.

12. Михайлов В.В. «Мусульманский вопрос» и Российская революция: Турция, Россия и Закавказье в период с февраля 1917 г. по март 1918 г. // Клио, № 9 (117), 2016. – СПб.: Изд-во «Полторак», 2016. Сс. 140-146.

13. Михайлов В.В. Британия и Россия в решении внутриполитических противоречий в Османской империи в годы I мировой войны (Монография). СПб., 2007.

14. Михайлов В.В. К вопросу о политической ситуации в Закавказье на заключительном этапе Первой мировой войны // Вестник С.-Петерб. гос. ун-та. Сер. 2. Исторические науки. Вып. 4. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – 352 с.

15. Михайлов В.В. Особенности политической и национальной ситуации в Закавказье по-сле октября 1917 года и позиция мусульманских фракций закавказских правительств (предыстория создания первой независимой Азербайджанской Республики) // Клио. – СПб.: Изд-во «Нестор», 2009, № 3 (46). – 170 с.

16. Микоян А.И. Дорогой борьбы. Книга первая. М.: Изд-во полит.лит., 1971.

17. Мравян В.А. Встречи с Шаумяном // О Степане Шаумяне. Воспоминания, очерки, статьи современников. М.: Политиздат, 1988.

18. Цит.по: Сталин И.В. Контрреволюционеры Закавказья под маской социализма // Сочинения. Т. 4. Ноябрь 1917 – 1920. М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1947.

19. Станкевич В. Судьба народов России. Берлин, 1921.

20. См. Топчибашев А.М. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты чрезвычайным посланником и полномочным министром Азербайджанской Республики при правительствах Блистательной порты, Армении и Грузии. Ноябрь 1918 г. / пер. с фр. Баку, 1993.

21. Шаумян С.Г. Избранные произведения. в 2-х тт. Т. 2. М., 1978.

22. Българо-Турски военни отношения през Първата Световна война (1914-1918) Сборник от документи София: ИК «Гутенберг», 2015.

23. Genelkurmay Baskanlıgı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Baskanlıgı (ATASE). Birinci Dunya Harbi Koleksiyonu. K. 2921. D. 511. F. 1-24. Enver to Vehib, 9 Ocak 1334 [09.1.1918].

24. Swietochowski T. Russian Azerbaijan, 1905–1920. P. 102. Цит.по: Свентоховский Т. Русский Азербайджан 1905-1920. http://www.kitabxana.org/ site/sventoch.htm

25. Государственный архив Азербайджанской республики (ГААР). Ф. 970. Оп. 1. Д. 86. Л. 26. Заметки о событиях, происшедших 9–13 января 1918 г. на перегоне Акстафа–Гаджигабул Транскавказской железной дороги. Январь 1918 г.

26. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: типография Правительства Грузинской Республики, 1919

27. Документы по истории Гражданской войны в СССР. Т.1. М.: Политиздат при ЦК ВКП(б), 1941.

28. Документы по истории Гражданской войны в СССР. М.: Госиздат. политической литературы, 1959. Т. 1

Ключевые слова: *Октябрский переворот в Петербурге; двоевластие; Кавказский фронт; Закавказский Комитет; Бакинская Коммуна*

Keywords: *October revolution in St. Petersburg; Dual power; The Caucasian front; Transcaucasian Committee; The Baku Commune*

Açar sözlər: *Peterburqda oktyabr çevrilişi; ikihakimiyyətlilik; Qafqaz cəbhəsi, Zaqafqazila Komitəsi, Bakı Kommunası*

XÜLASƏ

Vadim Mixaylov

Oktyabr Çevrilişi və 1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda ikihakimiyyətliyin qurulması

Məqalə Peterburqdakı bolşeviklərin oktyabr çevrilişindən sonra Zaqafqaziyada baş verən hadisələrə həsr olunmuşdur. Zaqafqaziyada tam hakimiyyətə yiyələnməyə iddialı olan və onun legitimliyinin təsdiqini xarici dövlətlərdə axtaran Bakı Kommunası və Zaqafqaziya hökuməti kimi iki hakimiyyət qüvvəsinin yaranmasının nəticələri araşdırılır. Rusiyanın Qafqaz cəbhəsinin iflası və hakimiyyətə iddialı olan güclərin Qafqaz ordusunun silahlarından öz məqəsdləri üçün istifadə etmək cəhdləri tədqiq edilir. 1917-ci ilin Sovet hökumətinin siyasi ikihakimiyyətliyindən Bakı-Gəncə ərazi ikihakimiyyətliyinə keçilməsi və bununla da Azərbaycanı onun iqtisadi mərkəzindən məhrum etməsi haqqında nəticə çıxarılır.

SUMMARY

Vadim Mixaylov

The October Revolution and the establishment of dual power in Azerbaijan in the end 1917 - early 1918's.

The article is devoted to the events in Transcaucasia after the October Bolshevik coup in Petrograd. We study the impact of the creation in the Caucasus of the two domineering forces of the Baku commune and the Transcaucasian government, each of which claims to completeness, udisti, but was looking for confi rmation of its legitimacy from foreign powers. Examines problems associated with the collapse of the Russian Caucasus front, and attempts by candidates to use the weapons Caucasian army for their own purposes. The conclusion about the transition of the Soviet government of political dual power in 1917 Baku – Ganja territorial dual power, tear from Azerbaijan economic centre.

История

ТОФИГ НАДЖАФЛИ
Доктор философии по истории, доцент

О ФЛАГАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ

Флаг государства Сефевидов (Nyu-York, Музей Метрополь)

Борьба за объединение исторических земель Азербайджана, включавших территории, границы которых на севере доходили до гор Большого Кавказа, на западе горных цепей Алагез и Восточной Анатолии, включая бассейн озера Гейча, на востоке Каспийского моря, а на юге до границ Султанийе-Зенджан-Хамадан[21,5-6], завершилась в XV веке образованием Сефевидского государства, основу которого составляли азербайджанские тюркские племена.

В начале XVI века Азербайджанская государственность вступила в новый этап своего исторического развития. Внук Узун Гасана, выдающийся государственный деятель Шах Исмаил Хатаи(1501-1524) довел до конца дело, начатое дедом, сумев объединить под своей властью все земли Азербайджана. Возникло централизованное Азербайджанское государство Сефевидов со столицей в г. Тебриз [21,30].

Как и другие азербайджанские государства, Сефевидское государство имело флаги, являвшиеся символами государства и власти, одними из основных атрибутов государства.

Слово флаг (по азерб. «байраг») – деформированная форма древнетюркского слова «батрак». Слово «батрак» возникло от слова«батырмаг». Махмуд Гашгари в труде «Диван тюркского словаря» использовал выражение batraq (bayraq) в значении “копье, вонзенное в землю» [9,205]. Очевидно, ввиду того, что изготавливаемые из различных шелковых тканей флаги нанизывались на конец…, они, как один из основных атрибутов государственности, превратились в «развевающейся национальный символ».

Выражение “Уничтожая врага, мечом сбивайте его знамена и штандарты» [13,50; 2,45], нашедший отражение в составленном еще в доисламский период и дошедшем до нас в рукописи XIV в. древнетюркском эпосе «Книга моего Деда Горгуда», еще раз доказывает, что и в тот период флагу, как символу власти, уделялось особое внимание.

Флаги Сефевидского государства, построенного на исторических традициях и национальной идеологии азербайджанства, тюркизма и исламских принципов, в периоды правления различных правителей были разными. Архивные материалы азербайджанского государства Сефевидов не дошли до наших дней. Отдельные предметы, принадлежавшие к периоду правления этой династии, хранятся в личных или государственных музеях различных государств. Сведения об атрибутах азербайджанского государства Сефевидов можно найти в заметках, летописях того периода, в печатях указов сефевидских шахов, в записках, дневниках западноевропейских путешественников, написанных в период правления Сефевидов. По сообщению Ж.Шардена, флаг Сефевидов, как и военные флаги французов, был изготовлен из дорогих тканей в форме треугольника. Этот флаг был одинаков, как для конницы, так и пехоты. На нем были изображены аяты из Корана, слова восхваления, меч Зульфугара имама Али и рисунок «лев и солнце». Одной из основных задач армии была охрана великого флага. Лицо, исполняющее эту обязанность, называлось алемдарбашы [6,113; 4,53].

Использование мотива льва совместно с солнцем имело астрологическое значение, уходящее корнями еще в культуру древней Месопотамии. Согласно астрологической традиции, распространенной от Месопотамии и Египта до Греции и Рима и господствующей в средние века во всем исламском мире, солнце, луна и все звезды солнечной системы были связаны с одним из животных, включенных в состав 12 знаков зодиака.

Взаимосвязь солнца со львом стала причиной их совместного использования. В Древнем Египте солнце было известно как дом зодиака льва [16,606].

По сообщению Ф.М.Кёпрюлю, на монетах, чекаененных анатолийским сельджукским султаном Гияседдином Кейхосровом (1236-1246), были изображены солнце и лев. Даже на медных монетах, чеканненых правителем Эльханидов Мухаммедом Олджайту и Абу Саидом, были изображены солнце и лев [16,607].

Описывая «Белый дворец» Эмира Теймура в г. Кеш, Руи Гонсалес де Клавихо указывает, что на входной двери был изображен лев на фоне солнца. По его мнению, мотив льва и солнца был гербом принца, свергнутого Теймуром в Самарканде [14,103]. На портале входной двери, сооруженной в 1627 г. идошедшей до нас Самаркандской медресе, имелось изображение солнца и льва [30,19]. По мнению Ф.М.Кёпрюлю, вероятно, Эмир Теймур, завоевавший Иран, чтобы показать, что он является наследником Эльханидов, перенял мотив льва и солнца [16,607]. Даже, на монетах, чеканенных Гылынч Арсланом, сыном Ахмеда, являвшегося братом Гара Османа – правителя Аггоюнлу, управлявшего Эрзинджаном после Тимуридов, имелось изображение льва с солнцем [16,607].

Необходимо отметить, что в официальных письмах, выпускаемых монетах и флагах Аггоюнлу ставилась клеймо огузского племени Байандур. Видимо, изображение льва и солнца не являлось юридическим признаком, а использовалось лишь как астрологический мотив [17,414]. Это еще раз показывает, что изображение льва и солнца в качестве астрологического мотива использовалось еще за долго до Сефевидов Сельджуками, Эльханидами, Тимуридами и Аггоюнлу.

В период правления Шаха Исмаила (1501-1524) астрологический мотив льва и солнца не использовался на флагах азербайджанского государства Сефевидов. Необходимо отметить, что в источниках того периода и миниатюрах не встречаются изображения солнца и льва на флагах периода правления Шаха Исмаила и Шаха Тахмасиба. Тот факт, что среди сефевидских флагов, захваченных в результате победы Султана Селима 23 августа 1514 г. в Чалдыранской битве и сегодня хранящиеся в дворцовом музее Топкапы, нет изображения льва и солнца, лишний раз подтверждает вышесказанное.

Иранский исследователь Н.Нури, основываясь на сведениях «Шахнаме» Гасыми Гюнабади, пишет, что в период Шаха Исмаила существовали зеленые флаги с изображением луны [26,52]. Эту мысль подтверждает и американский исследователь А.Ш.Шахбази. В своей статье «Флаги Ирана» он указывает на наличие в период Шаха Исмаила зеленых флагов с изображением луны [30,20]. Действительно, в исторической поэме Гасыма Гюнабади «Шах Исмаил-наме», завершенном в 1533 г. и представленном Шаху Тахмасибу, подтверждается наличие в период Шаха Исмаила зеленого флага с изображением луны и солнца [22,116,184]. Наличие зеленых флагову азербайджанского сефевидского правителя, происхождение которого предположительно возводится к пророку и принявшего шиизм в качестве официального течения, естественно. Потому что, в тот период, когда на всем Ближнем Востоке зеленый цвет был принят в качестве знака семьи пророка, сеиды среди народа выделялись именно зелеными повязками и подпризником [17,415].

В труде Гази Ахмеда Гуми «Краткая история» указывается на наличие в период шаха Исмаила у государства Сефевидов зеленых знамен. [18,199].

В труде «История шаха Исмаила» из сведений относительно флага Сефевидов становится ясно, что на одном из флагов Шаха Исмаила, изготовленном из белого кумачабыли отражены выражения из 13-го аята 61-ой суры Корана («Сеф») «насрун-миналлахи ва фатхун гариб» («Помощь от Аллаха приближает успех») и его краткая форма «насрун-миналлахи» («Помощь от Аллаха») [22,482]. Из миниатюр Муина Мусаввира в произ-ведении «История шаха Исмаила» видно, что среди боевых флагов Сефевидов также существовал и белый флаг с коричневой каймойв треугольной форме, на котором были написаны слова “йа Али мадад” [23,322].

Надо отметить, что на миниатюре Муина Мусаввира, нарисованного для книги «История шаха Исмаила» и изображающего сражение между Сефевидским шахом Исмаилом и Абулхейир ханом также были белые флаги треугольной формы, на которых было написано: «Али посланник Аллаха» [3, фото 3].

Сражение Шах Исмаила с Абдульхейир ханом. Муин Мюсавир. «Тарих-и-алемара-и Шах Исмаил»

Интересно, что белые сефевидские флаги были не только в период Шаха Исмаила, но и в XVII – начале XVIII вв. Интересно, среди настенных рисунков дворца Чехелсутун в Исфахане, нарисованных известными художниками в период правления шаха Аббаса II в 1647-1650 годы, особенно отображающих Чалдыранское сражение, также нашли отражение пятиконечные белые флаги Сефевидского государства.

В марте 1590 года, в связи с подписанием османо-сефевидского Стамбульского мира шах Аббас I отправил своего племянника Гейдара Мирзу в Стамбул. В миниатюре, посвященной произведению османского поэта Махмуда Абдулбаки (Баки), который хранится в Музее Метрополитен, в Нью-Йорке, нашло отражение сцена встречи Гейдара Мирзы в Стамбуле. В этой миниатюре был изображен пятиугольный формы флаг Сефе-видского государства из белого кумача с красной каймой с изображением меча Зюльфигара имама Али [см: 38, invertar: 45.174.5].

Англичанин Джон Фрайер, побывавший в 1677 г. во дворце сефевидского правителя Шаха Сулеймана (1666-1694), видел своими глазами сефевидский флаг и описал его в своем труде «Новый отчет о Восточной Индии и Иране». Он пишет: «Вместо того, чтобы выйти в поход против своих врагов, Шах Сулейман предпочитает жить под флагом из белогокумача, на котором изображен двухконечный широкий окровавленный меч» [10,356; 27,20; 4,54]. Несомненно, меч, описываемый путешественником, - это меч Зуль-фугара имама Али. На 358-ой странице своего сочинения он отмечает, что меч действительно был мечом Зуль-фугара, принадлежащим имаму Али [10,358]. Это еще раз подтверждает, что среди флагов азербайджанского государства Сефевидов, наряду с аятами из Корана, написанными на белом кумаче, были и флаги с изображением меча Зульфугара имама Али.

Следует отметить, что наличие среди миниатюр периода Сефевидов изображений белых, красных и фиолетовых флагов с луной и звездой, а также настенных рисунков Чехельсутунского дворца в Исфагане, нарисованных известными художниками по указу Шаха Аббаса II в 1647-1650-х гг., подтверждают тот факт, что среди флагов азербайджанского государства Сефевидов были и цветные флаги с изображением полумесяца и восьмигранной большой звезды (Солнце) [26, fiq. 566]. Мирза Аббаслы, ссылаясь на «Джаханарайи-Шах Исмаил Сафави», пишет, что в 1508 г. «Шах Исмаил с флагом, на котором были изоб-ражены луна и звезда, приблизился к Багдаду… Население Ирака вышло поспешно его встречать» [1,26].

В работе Гиясаддина Хондамира «Хабибус-сийар» имеется миниатюра, отображающая победу шаха Исмаила I над Аггоюнлу с изображением знамени победы [7,16].

В миниатюре «Коюн Олуми», отражающей переправы сефевидской армии через р. Кура [31,21; 1,58; 39,114], отображен красный флаг Сефевидов с изображением луны и восьмигранной звезды (солнце). Из миниатюр Муина Мусаввира, нарисованных для книги «История шаха Исмаила Сефеви», видно, что среди боевых флагов Сефевидов были и треугольные красные флаги – символ кызылбашства [23,322].

В одном из стихов Шаха Исмаила значение солнца и луны на флаге объясняется следующим образом:

Xətai der: rəhm etməzəm yalana,
Özün təslim edər özü gələnə,
Ay Əlidir, Gün Mühəmməd bilənə,
Bax, nəzər eylə də, həmən arif ol [34,352].

В действительности же этот отрывок стиха можно назвать «кодированным изображением поэтическими образами» символа на государственном флаге Сефевидов. Т.е. говоря словами Шаха Исмаила, «Правда – это скрытый секрет, если сможешь разгадать – вперед». Этот отрывок стиха, с одной стороны, подтверждает использование в средневековом Азербайджане изображения «луны-звезды», а с другой стороны, показывает несостоятельность попыток некоторых историков и политиков, стремящихся преувеличить религиозный фактор и представить Шаха Исмаила как «Основателя противоречащего исламу вероисповедания» и обвинить его в создании «теократического государства» [20,147]. По мнению А.Гурбанова, если обратить внимание на поэтическую характеристику этого артефакта в исламской плоскости, то прослеживается определенная связь между изображением луны-солнца на флаге Сефевидов с религиозными основами кызылбашской идеологии. Так, в конце стиха Шаха Исмаила неслучайно выражение «Bax, nəzər eylə də, həmən arif ol», оно адресовано его оппонентам, обвиняющим его в «потере религиозно-исламской дороги». Это выражение Хатаи указывает на несостоятельность антисефевидских утверждений о религиозном окрасе символа луны-солнца на флаге Сефевидов, о предпочтении Сефевидами имама Али пророку Мухаммеду, целенаправленном искажении в представлении Сефевидов идеологии кызылбашей. Шах Исмаил, отождествляя Расули-икрама с Солнцем, имама Али с Луной, не только не уподобляет их, но, наоборот, пока-зывает несравнимость исламского пророка и особо подчеркивает его более высокое положение. Можно прийти к такому выводу, что образы солнца и луны на красных и зеленых флагах Сефевидского государства в соответствии с иерархией исламской религии и суфийского представления превозносят пророка, указывая на его высочайшее положение [20,148].

То, что в период Шаха ТахмасибаI (1524-1576) флаги Сефевидов были красными, подтверждает и венецианский дипломат Микеле Мембре, побывавший в 1539 г. всефевидском дворце в Тебризе. М.Мембре, наблюдавший движение сефевидских войск из Маранда в Марагу, пишет: «Когда шах едет верхом, около пеших идут перед ним; их зовутшатыр. Каждый из них носит белые суконные штаны, укороченные до колен. Они носят брюки, на головах у них перья, а перед поясом колокольчик. Такие люди всегда сопровождают его министра Гази Джахана, сейидов из Уску и Корчибаши, а иногда и его брата Бахрам-мирзу. Впереди несут знамена, который они называют алам, что представляет копье, к двум концам которого крепится широкая красная материя. На вершине копья круг, и внутри этого круга вырезанными и позолоченными медными буквами написано «Али вали Аллах; Ла илахаилла Аллах; Али вали Аллах ва Аллаху Акбар». Они носят их в руке верхом на конях. И все идут, около 5 или 6… проходят сколько знамен, сколько королевств. Под указанной надписью знамена красного шелка с двумя концами» [40,51; 19,149].

Искендер бек Мюнши особо отмечает «солнечно

блестящие флаги» Сефевидов. Согласно его сведениям, среди победоносных флагов Шаха ТахмасибаI был и личный флаг с изображением полумесяца под названием «йуйурук», что означало «скакать, совершать набег». В 1535 г. Шах ТахмасибI, преследуя османскую армию, приближался к крепости Ван. Улема бей, узнав издали над сефевидским шахом блестящий флаг с полумесяцем, сказал Мухаммед паше о приближении Шаха Тахмасиба I с армией и безполезности вступления с ним в бой [25,164].

Сефевидский флаг из красно-фиолетовой цветной ткани, изготовленный в 1695 г. учеником Исмаила Кашани, длиной в 179,1 и шириной в 88,9 м, с аятами из Корана, в настоящее время хранится в Нью Йоркском Метрополитенском музее. Внутри крупной фигуры, находящейся в центре треугольного флага, написаны 110-ая сура «Наср», наверху в фигуре справа – 172-173-й аяты из 37-ой суры «Саффат», внутри маленькой желтой фигуры по-арабски написано «Эй, открывающий двери», в центре и по бокам двуцветной фигуры также по-арабски написано «Победный флаг, история начала работы» и «Победный флаг, дарованный Аллахом, дата завершения работы 1107, работа ученика Исмаила Кашани», а внутри нижней фигуры по-арабски написановыражение «Эй, великий» [38, invertar: 38.167]. Видно, красный флаг Сефевидов применялся в качестве праздничного и победного флага.

Все это еще раз подтверждает, что наряду с белым и зеленым флагами в азербайджанском государстве Сефевидов существовали и красный флаги.

Сведения в «Диване» Шаха Исмаила Хатаи также подтверждают наличие красных флагов у сефевидской армии:

"Qızıl ələm, qızıl bayraq, qızıl tac,
Geyinsə qazilər, ol gün həzərdir" [33,81; 23,322].

По поводу флагов Сефевидов Орудж бек Байат пишет: «Когда царь Персии (т.е. сефевидский – Т.Н.) лично отправляется в поход, об этом возвещает его знамя, которое несут впереди него. Кроме того, всем видно, как над царем держат зонт, который украшен драгоценными камнями и блестит как само солнце. Число войска точно известно по числу знамен, потому что над каждой тысячью солдат развевается свое знамя – это персы преняли у римских центурий – потому сколько видно их, столько имеется тысяч войска. И столь велика власть царя Персии, что он может легко собрать 200000 всадников, - я это видел сам. Во многих кампаниях прошлого, в которых мне пришлось участвовать, я насчитывал 200 знамен, и хотя такое же количество часто можно насчитать в любом небольшом отряде испанской пехоты, но сравнивать не стоит, потому что в Персии знамя поднимается только, если есть тысяча всадников или пеших солдат» [15,34-35].

На флагах и монетах, чеканенных в период Шаха Тахмасиба I (1524-1576), изображены солнце и золотой овен. Согласно сведениям в «Тарих-и джахан-ара», это было напрямую связано с взаимосвязью солнца со знаком зодиака овна, что в очередной раз подтверждает, что этот мотив имел астрологическое значение, был непосредственно связан со звездным календарем правителя.

На сефевидских флагах периода правления Шаха Аббаса I (1587-1629) был запечатлен астрологический мотив льва и солнца. Солнце и лев были изображены даже на официальной печати на одном из указов Шаха Аббаса I [24,154]. По мнению Ф.М.Кёпрюлю, по-видимому, Шах Аббас I перенял астро-логический мотив льва и солнца как продолжение древней традиции. Поэтому на чеканенных монетах и флаге размещалось изображение льва и солнца [16,608].

На портерете Гусейнали бека Байата – главы большой посольской делегации, посланной в 1599 г. Шахом Аббасом I в европейские страны, нарисованном в 1601 г. Фламандским художником, также изображены лев и восходящее солнце [30,21].

Томас Герберт, сопровождающий посла Дёрмера Коттона, направленного в 1627 г. в сефевидский дворец разрешить возникшую в Лондоне напряженность между сефевидскими послами Робертом Шерли и Нагдали беком, в своем труде «Путешествие в Иран в 1627-1629 гг.» отмечает, что «по полученным сообщениям, дед Шаха Исмаила Шейх Джунейд изготовил новый флаг, на котором были звезда и разлегшийся лев, на которого падали лучи солнца» [9,239; 30,20]. По мнению А.Ш.Шахбази, это предположение Томаса Герберта является ни чем иным, как удревление сефевидского символа с изображением льва и солнца, потому что нет ни единого доказательства тому, что при Шахе ИсмаилеI существовали флаги с изображением льва и солнца [30,20].

Немецкий ученый и путешественник, посетивший в 1636 г. Азербайджанское государство Сефевидов, Адам Олеарий в своем дневнике, говоря о сефевидской армии, указывает, что на их флагах были изображены лев и солнце. Он пишет: «С древности луна принадлежала персам, а солнце – грекам. Теперь же турки (Османы) получили луну, а Сефевиды – солнце, впереди которого лев» [4,53]. Французский путешественник Ж.Б.Тавернье тоже в своем дневнике, описывая медные монеты Сефевидов, указывает, что на одной стороне был изображен лев, несущий на спине солнце, а на другой - название города, где они были чеканены [35,157; 4,53-54]. По сведениям другого французского путешественника Ж.Шардена, в Сефевидском государстве наряду с боевыми флагами были и флаги, используемые в дни религиозных праздников. На этих треугольных флагах, изготовленных из дорогих тканей, были изображены меч Зульфугара имама Али или же лев и солнце. Флаги несалемдарбашы. По мнению Шардена, на медных монетах Сефевидов также были изображены лев и вос-ходящее солнце [29,287].

Французский историк М.Гербет в своем произведении «Иранский посол перед Людовиком XIV» собрал документы и рисунки, связанные с посольской делегацией сефевидского посла, калантаре г. Иреван Мухаммеда Рза бека, направленного в 1714 г. Шахом Султаном Гусейном на переговоры во дворец короля Франции Людовика XIV. Среди них есть рисунки, на которых изображено приближение посольской делегации Мухаммеда Рза бека к Версальскому дворцу, где в руках у одного из членов делегации есть белый флаг со львом и восходящим солнцем [7,138/1,154/1; 17,415].

По мнению Дж.Айдогмушоглу, как для персов мотив солнца на флаге символизировал легендарного правителя Ирана Джамшида, так и мотив льва, используемый Сефевидами, позже и Каджарами, олицетворял для шиитского

Сефевидский посланник Мухамед Рзабек в Париже.

мира имама Али. Этим сефевидские шахи старались соединить в своем характере две важные сущности [4,54]. По мнению Б.Б.Текина, при Шахе Исмаиле мотив льва крайне сильно повлиял на художествен-ную жизнь, и даже проник в стихи, сочиненные Шахом Исмаилом I о вознесение Пророка, и миниатюры того периода [36,102-103].

Без сомнения, мотив льва и солнца олицетворял силу и мощь. По мнению, Ф.Сюмера, у тюрков слово Арсланиспользовалось в качестве личных имен Аг Арслан, Гара Арслан, Гёй Арслан, Гызыл Арслан, Арслан Апа, Арслан Бога, Арслан Шах [32,604,613-614].

В империи Надир шаха Афшара, сменившей Сефевидов, а также в государстве Каджаров, построенном на сефевидских традициях, тоже использовались флаги с мотивами льва и солнца. Как и при Сефевидах, на официальных печатях Надир шаха использовался мотив льва и солнца [см: 24,151-153]. В период Фатали шаха (1797-1834) на флаге Каджаров официально было принято использование мотива льва и солнца, ранее используемого сефевидскими шахами. Фаталишах приказал генералу Джону Малькольму, при-бывшему в 1810 г. в Иран в качестве представителя Ост-Индской компании, заняться дизайном нового государ-ственного символа, на этом символе было изображено светящееся солнце позади сидящего льва [см: 41,135-141]. Только в период Насреддин Шаха (1848-1896) во II половине XIX в. на флаге Каджаров в лапе льва появился меч. Флаг Каджаров, с мотивом изображенияльва, держащим в лапе луну, сохранился в мирном договоре, заключенном между Каджарами и Османами в 1867 году [см: 27,168-171].

Как видно, Каджары, продолжающие политику Сефевидов, оставаясь верными традициям периода Сефевидов, также и на флагах повторно возродили изображения, присутствующие на флагах Сефевидов. Империя Афшаров, созданная после падения азербайджанского государства Сефевидов Надир шахом, после убийства последнего была разрушена и страна длительное время была ареной внутренней борьбы. Поэтому Каджары, используя политические и религиозные символы Сефевидского периода, надолго оставшиеся в памяти народа, стремились объединить под единым флагом народы Ирана. Интересно, что и на официальном флаге Иреванского ханства, созданного азербайджанской династией Каджаров, изображены лев в лапе с мечом и солнце [11,8].

Необходимо отметить, что и в империи Великих Моголов были флаги с мотивами льва и солнца. В своем дневнике английский путешественник священник Эдвард Терри (1590-1660), побывавший в 1617 г. во дворце могольского правителя Джахангира, описал флаг и печать могольского правителя. По его сведению, на флаге Султана Джахангира на заднем фоне было изображено большое солнце, а перед ним – опущенный на колени лев, смотрящий направо [38,346-347; 4,57]. Несмотря на борьбу в различные периоды между Се-февидами и Могольским государством за Кандагар, между ними существовали тесные отношения. Даже при создании государства Бабур шах получил необходимую помощь от Сефевидов. Сефевидский правитель шах Аббас обращался к Акбер шаху «Шах бабам», могольский правитель Джахангир обращался к Шаху Аббасу, называя его «мой брат» [5, 150, 188]. Поэтому использование подобия флага Сефевидов в государстве, созданном при помощи Сефевидов, должно восприниматься как должное, т.к. могольские правители были тро-нуты от деятельности сефевидских шахов. Между двумя государствами постоянно существовали политические, экономические и социально-культурные связи.

Факты, приведенные из источников того периода и дневников путешественников, еще раз доказывают, что в азербайджанском государстве Сефевидов существовали представлявшие сперва правителя, а затем госу-дарство флаги различных размеров, изготовленные из дорогих тканей. Среди флагов азербайджанского государства Сефевидов с конца 16 в. вплоть до падения государства преобладали те, на которых были изображены лев и солнце.

ЛИТЕРАТУРА

1. Əliyev Ş.T. Xüsusi iqtisadi zonaların yeni iqtisadi instrument kimi tətbiqi problemləri və onların modelləşdirilməsi // "Məruzələr", AMEA, №3, Bakı, 2008, S.144-151.

2. Алиев Ш.Т. Роль специальных экономических зон в развитии предпринимательства и инвестиционной активности // «Российское предпринимательство», Россия, Москва, № 7(205), 2012, С. 180-184.

3. Павлов П.В. Особые экономические зоны как институциональные инструменты включения России в глобализирующееся мировое хозяйство. Дисс. д-ра экон, наук, Таганрог (Россия), 2006-360 с.

4. Басенко А.М. Функции свободных экономических зон в механизме интеграции национальной экономики в системе мирохозяйственных связей. Дисс. д-ра экон. наук. Ростовский Государственный Экономический Университет (Россия), 2002-342 с.

5. Брынцев А.Н. Формирование инвестиционного климата в промышленности в условиях свободной экономической зоны. Дисс... д-ра экон. наук, Академия Народного Хозяйство при Правительстве РФ. Москва, 2004-322 с.

6. Smith Adam. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (1776).

7. Aliyev Sh.T. Importance of Special Economic Zones in Innovation of National Economics. Pensee multidisciplinary journal – Paris, France (IF = 0,063 – by Thomson Reuters), 2014, Vol.76, Issue, 11.-P. 12-20.

8. Aliyev Sh.T. The Perspectives of Enforcement of the Special Economic Zones Role in Acceleration of Extension of the Social-Economic Problems in Azerbaijan in the Context of the Experience of Poland, X International Scientific Conference of Economics – E-society in Central and Eastern Europe, Nalenchov, May 11-13, 2009.- P. 409-412.

9. Фразье М.И., Рей Р. «Возможности создания зоны свободного предпринимательства в Болгарий» // Журнал «Вопросы экономики» - 1991. - №10.- С. 115 – 125.

10. Алиев Ш.Т. Проблемы вариативности создания и функционирования специальных экономических зон в Азербайджане в контексте мирового опыта // Журнал «Маркетинг и менеджмент инноваций», Сумы, 2010, С.144-148.

11. Алиев Ш.Т. Вектор специальных экономических зон в инноватизации // Журнал «Инновационная деятельность», Саратов, № 4 (13), 2010, С. 7-11.

12. Səmədzadə Z.Ə. Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı, Gənclik, 2001. -324 s.

13. Алиев Ш.Т. Фактор особых экономических зон в экономическом развитии Азербайджанской Республики // «Философия и хозяйства». Альманах центра общественных Наук и Экономического факультета МГУ, №2 (50), Москва, 2008.- С. 95-102.

14. "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu". 14 aprel 2009-cu il.

15. «Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 3 iyun tarixli 101 nömrəli Fərmanı.

16. Əliyev Ş.T. Qeyri-neft sektorunun inkişafında xüsusi iqtisadi zonaların təşkili məsələləri // Audit jurnalı. 2014, № 3, S. 43-47.

17. Aliyev Sh.T. The Strategics and The Role of Oil Factor in Transition to the Innovation Economics of Azerbaijan. International symposium on Innovative Economic Policies FOF Climate Change Mitigation, Italia, 2009.-P. 265-268.

18. Aliyev Sh.T. «The Realization Problems of Effective Integration Methods of the Economic Model Formation of Azerbaijan». International Business-Economic Research Conference, Las Vegas (USA), The Clute Institute, October 5-7, 2009.

19. Алиев Ш.Т. Важность управления процессом создания и функционирования особых экономических зон в странах СНГ//Журнал «Менеджмент в России и за рубежом », Москва, № 3-2009.-С.69-72.

20. Babayev V. İqtisadi artımı iqtisadi inkişafa çevirəcək Strateji Yol Xəritəsi/http:www.science.gov.az.

21. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il/http://www.president.az.

Açar sözlər: *Azərbaycan Səfəvi dövləti, tuğ, bayraq, I Şah İsmayıl, I Şah Abbas.*

Ключевые слова: *Азербайджанского государства Сефевидов, туг, флаг, Шах Исмаил I, Шах Аббас I.*

Key words: *the Azerbaijan Safavi state, tug, flag, Shah Ismail I, Shah Abbas I.*

XÜLASƏ

XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycan dövlətçiliyi özünün tarixi təkamülündə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Uzun Həsənin nəvəsi görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətayi (1501-1524) babasının başladığı işi başa çatdırdı, şimallı-cənublu bütün Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirdi və paytaxtı Təbriz şəhəri olan vahid, mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövlətini yaratdı.

Digər Azərbaycan dövlətləri kimi, Səfəvi dövlətində də dövlət və hakimiyyət simvolları olan və dövlətin əsas atributlarından biri hesab olunan bayraqları mövcud olmuşdur.

Azərbaycanda tarixi ənənələr üzərində qurulan və sırf milli məfkurəyə, azərbaycançılığa, türkçülüyə və islami prinsiplərə söykənən dövlət kimi tarixə düşən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin bayraqları ayrı-ayrı hökmdarlar dövründə fərqlənmişdir. Məqalədə müəllif dövrün qaynaqlarından, Qərbi Avropa səyyahlarının gündəliklərindən, XVI-XVII əsrlərdə ayrı-ayrı əsərlərə çəkilmiş miniatürlərdən istifadə etməklə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin bayraqlarına aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

SUMMARY

At the beginning of the 16th century, Azerbaijani statehood entered a new phase in its historical evolution. The grandson of Uzun Hassan, the prominent statesman Shah Ismail Khatai (1501-1524) completed the work begun by his grandfather, united the northern and southern lands of Azerbaijan under his rule and created a single, the centralized Azerbaijani Safavi state the capital city being Tabriz.

Like other Azerbaijani states, the Safavi state also had flags which considered as the symbols of the state and government and one of the main attributes of the state.

Flags of the Azerbaijani Safavi state which was created in Azerbaijan, on the historical traditions and pure national ideology, as a state based on Azerbaijanism, Turkism and Islamic principles, distinguished under reign of the separate Safavi rulers. In the article, through using the sources of the time, diaries of Western European travelers, miniatures painted for separate works in the XVI-XVII centuries the author tried to illuminate flags of the Azerbaijani Safavi state.

Siyasət

XALİD NİYAZOV
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN

Bu gün bütün dünya dövlətlərinin varlığı, mövcudluğu və gələcək inkişaf perspektivləri daha çox onların təhlükəsizlik faktoru ilə şərtlənir. “Təhlükəsizlik” anlayışı siyasi leksikonda “milli təhlükəsizlik”, “milli-dövlət təhlükəsizliyi”, “dövlət təhlükəsizliyi”, “çoxmillətli təhlükəsizlik”, “ümummilli təhlükəsizlik” anlamını verir.

Ölkənin milli təhlükəsizlik sistemi cəmiyyətin və dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial sahələrində müxtəlif təhlükə mənbələrinə qarşıdurma funksiyalarını yerinə yetirən bütün dövlət və qeyri-dövlət orqanları və təşkilatlarının məcmusudur. Milli təhlükəsizlik anlayışı iki bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan aspektdə özünü göstərir.

Müstəqil dövlətin milli maraq və təhlükəsizlik prioritetləri

Keçmiş sovet dövlətinin siyasi strategiyasında dünya kapitalizmi düşmən obrazında təqdim edilirdi. Daxili və xarici siyasətdə baş verən bütün neqativ hadisələrdə “suç keçisi” kimi dünya kapitalizmi günahlandırılırdı. Ölkənin milli mənafeyinin təhlükəsizliyi birmənalı şəkildə siyasi rejimin demokratikləşməsini tələb edir. Görkəmli politoloq Z.Bjezinski keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələrini təsnifləşdirərkən Rusiyanı inkişaf istiqaməti qeyri-müəyyən olan üçüncü qrup dövlətlər sırasına aid edir. Müəllifin fikrincə, iqtisadi xaos, inflyasiya və işsizlik demokratikləşmə prosesinə mane olan çox mühüm amillərdən bəlkə də birincisidir. Rusiyanın milli mənafe konsepsiyasının yaradıcılarından sayılan Q.V.Osipova görə, bu ölkədə aparılan islahatlar strateji tədbirlərə cavab vermir. Dövlətin bürokratik aparatı islahatlar vasitəsilə cəmiyyətdə lümpenləşmə yaradır.

Bəhsini apardığımız məsələlər Azərbaycan siyasi, geosiyasi və dövlətçilik arxitekturası üçün kifayət qədər yeni məsələlərdir. Belə ki, milli təhlükəsizlik problemi ölkəmizin də içində olduğu sovetlər birliyi üçün talemüəyyənedici məsələ olduğu üçün zamanında onun həlli müttəfiq respublikaların deyil, birbaşa və müstəqim şəkildə SSRİ rəhbərliyinin prioritetinə aid vəzifə idi. Heç şübhəsiz, 25 il əvvəl əldə edilmiş müstəqilliyin, Ulu öndər H.Əliyevin ifadə etdiyi kimi, dönməzliyini, daimiliyini və əbədiliyini təmin etmək üçün ən ümdə məqsəd və vəzifələrindən biri də məhz ölkənin milli təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənib hazırlanmasıdır.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin 13 illik prezidentlik fəaliyyəti Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin fundamental şəkildə qorunmasına, milli təhlükəsizlik komponentlərinin vahid sistem halına gətirilməsinə yönəlmişdir. Təcrübə göstərir ki, milli təhlükəsizliyin etibarlı təminatı cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələri ilə sıx bağlı olub ümumi vəhdət təşkil edir. Müstəqil dövlət olaraq Azərbaycanın milli maraq və təhlükəsizliyi də region və qlobal dünya maraqlarından ayrıca, təcrid olunmuş şəkildə təmin oluna bilməz. Bu reallıqdan çıxış edən Prezident İlham Əliyev sürətlə inkişaf edən, müxtəlif sahələrdə ciddi uğurlara imza atan müstəqil respublikamızın milli təhlükəsizliyinin qorunmasını vacib məsələ kimi önə çəkmişdir. Dövlət başçısı haqlı olaraq bildirir ki, xalqın firavan, azad və təhlükəsiz yaşaması baxımından müasir dövrdə milli təhlükəsizlik amilinə xüsusi diqqət yetirilməli, bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmalıdır.

Milli maraqlara əsaslanan qətiyyətli diplomatiya eyni zamanda respublikanın Cənubi Qafqazdakı strateji mövqeyini və nüfuzunu daha da artırmaqla, Avratlantik məkana inteqrasiyasına geniş imkanlar açır. Şərqlə Qərbi birləşdirən neft, qaz və nəqliyyat-

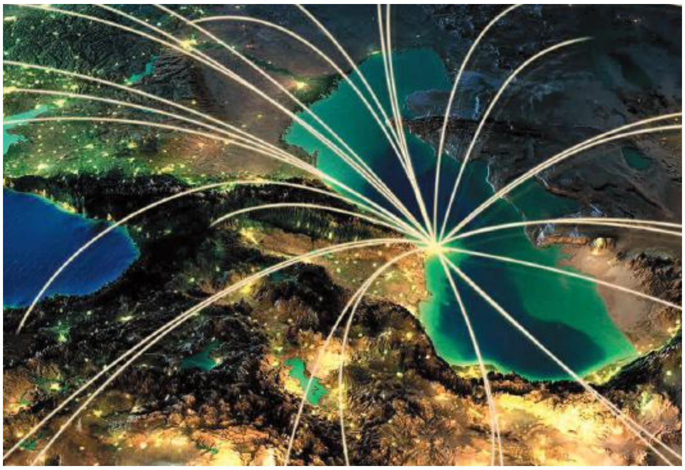

kommunikasiya layihələrinin mərkəzinə çevrilmiş Azərbaycan bu gün nəinki təhlükəsizlik problemlərinin həllinə nail olur, eyni zamanda Avrasiya məkanında subregional inteqrasiyanın, enerji təhlükəsizliyinin mühüm təminatçısı qismində çıxış edir.

Aparıcı Qərb dövlətləri Azərbaycanın iştirakı olmadan Xəzər hövzəsi regionunda hər hansı transmilli layihənin gerçəkləşdirilməsini mümkünsüz sayır, respublikamızın mövqeyi ilə hesablaşırlar. Avropanın xam neftlə, təbii qazla təminatında tədricən əsas söz sahiblərindən birinə çevrilən respublikamız bu coğrafi arealda enerji təhlükəsizliyinin əsas təminatçılarından birinə çevrilir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 23 may 2007-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nda milli təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitələri ilə təmin olunmasına xüsusi yer ayrılmış, bu sahədə fəaliyyətin konkret istiqamətləri göstərilmişdir. Avropa və Avratlantik strukturlarına inteqrasiya, beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, regional və ikitərəfli münasibətlər, region və qeyri-region ölkələri ilə əlaqələr bu sırada xüsusi yer almışdır [1].

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ölkəmizin milli təhlükəsizliyi üçün yaratdığı açıq-aşkar təhdid faktı təqdim etdiyimiz məqalənin tədqiqat predmetinə aid olmadığı üçün belə bir məqamı vurğulamaqla kifayətlənək ki, üçüncü onilliyin tamamına yaxınlaşan münaqişənin həlli yolunda müxtəlif beynəlxalq təşkilatların uğursuz vasitəçilik missiyası Azərbaycana öz torpaqlarını istənilən yolla işğaldan azad etmək üçün hüquqi-siyasi və mənəvi əsaslar yaradır.

Təəssüflə vurğulanmalıdır ki, işğalçı Ermənistan bugünədək BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələrinin şərtlərini yerinə yetirməyərək işğalçılıq siyasətini davam etdirir. Lakin Azərbaycanın günü-gündən möhkəmlənən siyasi-iqtisadi qüdrəti, beynəlxalq aləmdə güclənən mövqeləri ölkənin milli təhlükəsizliyinin bu gün üçün ən vacib şərti olan işğal olunmuş torpaqların azad edilməsinə ümidləri hər gün daha da yaxınlaşdırır.

Münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suveren hüquqlarına riayət çərçivəsində həlli ölkə üçün taleyüklü məsələ olmaqla, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış norma və prinsiplərinə cavab verməklə yanaşı, həm də dövlətin milli təhlükəsizlik siyasətinə cavab verir. Təsadüfi deyildir ki, prof. Ə.Həsənova görə milli təhlükəsizlik siyasətinin birinci ali məqsədini Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, vətəndaşların hüquqlarının, cəmiyyətin milli və vətəndaş birliyinin, ölkənin sabit inkişafının tələb etdiyi ən ümdə dövləti vəzifələr və onların təminatı yolları, mövcud milli ehtiyatların bu işə səfərbər edilməsi proqramı və bəhs olunan sahədə məsuliyyətli dövlət idarəçiliyinin yaradılması təşkil edir [2, 83].

Təhlükəsizlik anlayışının daxili strukturu

Təhlükəsizliyi miqyasına, təyinatına və vəzifələrinə görə iki yerə ayırmaq mümkündür:

1. Beynəlxalq təhlükəsizlik. Buraya xarici, qlobal, kosmik təhlükəsizlik növləri daxildir.
2. Milli təhlükəsizlik isə siyasi, iqtisadi, hərbi, ekoloji, informasiya, mədəni təhlükəsizlik sferalarını ehtiva edir.

Təhlükəsizlik fərdi və kollektiv vasitələrlə təmin olunur. Təhlükəsizliyin təmin olunması üçün texniki, iqtisadi və texnoloji imkanların yol verdiyi risklərdən istifadə olunur.

Təhlükəsizliyin aşağıdakı növlərini təsnifləşdirmək mümkündür: milli təhlükəsizlik; hərbi təhlükəsizlik; xarici təhlükəsizlik; daxili təhlükəsizlik; dövlət təhlükəsizliyi; beynəlxalq təhlükəsizlik; regional təhlükəsizlik; informasiya təhlükəsizliyi; iqtisadi təhlükəsizlik; siyasi təhlükəsizlik; ekoloji təhlükəsizlik.

Müasir dövrdə təhlükəsizliyin texnoloji, tibbi, ərzaq, bank, maliyyə, nəqliyyat (yol, aviasiya, dəniz, boru-kəmər), demoqrafik, bələdiyyə, ailə, iş, xidmət və s. növlərini də fərqləndirirlər [3].

Beləliklə, təhlükə – vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran, cəmiyyət tərəfindən hakimiyyətə hər hansı bir təsiri neytrallaşdıran, dövləti zəiflədib dağıdan, milli müstəqilliyin itirilməsini şərtləndirən, deqredativ situasiyalar yaradan, xaos və konfliktlər törədən, hüquq qaydalarını, nizam-intizamı dağıda bilən sosial hadisələr, proseslər və hərəkətlər deməkdir. Deməli, təhlükəsizlik sisteminin şəffaflığı cəmiyyətin qabaqcıl sosial qüvvələrinin müəyyən maraqlarının düzgün müəyyənləşdirilməsindən, onların tarazlaşdırılmasından, hakimiyyətin struktur və funksiyasından asılıdır.

Milli təhlükəsizliyin üç əsas səviyyəsi vardır:

1. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi
2. Cəmiyyətin təhlükəsizliyi
3. Dövlətin təhlükəsizliyi

Hazırda sürətli iqtisadi islahatlar mərhələsini yaşayan Azərbaycan dövləti heç bir xarici müdaxilə və təsir olmadan öz daxili həyatını qurmaq, idarə etmək, daxili sabitliyini qorumaq, ölkənin strateji inkişafını, konstitusiya quruluşunu səmərəli təmin etmək vəzifəsini uğurla həyata keçirir. Belə bir mürəkkəb mərhələdə respublikamız müəyyən etdiyi demokratik cəmiyyət, hüquqi və dünyəvi dövlət, dünyanın qabaqcıl siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya xəttini gerçəkləşdirmək üçün regionun və dünyanın güc mərkəzləri ilə münasibətlərə dair xüsusi düşünülmüş, ardıcıl şəkildə həyata keçirilən milli təhlükəsizlik konsepsiyasına malik olmalıdır. Bu konsepsiya dövlətin həm daxili, həm də xarici vəziyyətini və vəzifələrini, onu reallaşdırmağın əsas yollarını və vasitələrini dəqiq müəyyən edən milli proqrama söykənməlidir [4].

Milli təhlükəsizlik strategiyasının məqsədi – milli təhlükəsizliyin təmin olunması naminə dövlətin qüdrət və imkanlarından istifadə edilməsidir.

Hər bir dövlətin milli sabitlik və milli təhlükəsizliyin effektiv müdafiəsi siyasəti vardır. Məhz bu siyasət milli təhlükəsizlik siyasəti (MTS) adlanır. Milli təhlükəsizlik siyasəti (MTS) ölkənin dövlət və vətəndaşlar üçün təhlükəsizliyi necə təmin etdiyini təsvir edən çərçivədir və çox vaxt vahid sənəd şəklində tərtib edilir.

Problemin konseptual şəkildə tədqiqatı ilə məşğul olan prof. Ə.Həsənov vahid və mükəmməl MTS-ə sahib olmağın beş əsas

səbəbini göstərir:

• dövlətin bütün təhlükələrin qarşısının alınmasını təmin etməsi;
• təhlükəsizlik aktorlarının fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqla təhlükəsizlik sferasının effektliyinin artırılması;
• siyasətin tətbiqinə nəzarət edilməsi;
• daxili konsensusun yaradılması;
• regional və beynəlxalq inam və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi.

Mükəmməl bir təsisata çevrilmək üçün milli təhlükəsizlik siyasəti, öncə, milli təhlükəsizliyə olan real təhdidlərin ətraflı tədqiq edilməsini tələb edir. Daxili və xarici təhlükələrin təhlili uzun illər biri-digərindən əlahiddə nəzərdən keçirilmişdir. Lakin təhlükəsizlik siyasəti özündə əsasən yerli və beynəlxalq mühitin müfəssəl dəyərləndirilməsini ehtiva edir. Belə bir xətt müəyyən edilərkən təhlükəsizlik üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün dövlət aktorlarının, xüsusən də beynəlxalq və qeyri-dövlət aktorlarının təklifləri nəzərə alınmalıdır.

İkincisi, müxtəlif mənbələrin təkliflərini özündə cəmləşdirən siyasətin mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyən edilməsi təhlükəsizliyin vahid şəkildə dərkinə yol aça bilər.

Üçüncü, MTS-lər milli təhlükəsizliklə məşğul olan müxtəlif aktorlara siyasi yol göstərir. MTS-lər operativ qərarlarla milli siyasətin uzunmüddətli və qısamüddətli məqsədlərinin müqayisəsi üçün müvafiq bazanı təmin edir. Mərkəzləşdirmə prosesi isə hazırlama və tətbiqetmə prosesində uyğunsuzluqları, kəsirləri və çatışmazlıqları aradan qaldırmağa yardım üçün resurslardan optimal istifadəyə imkan verir.

Dördüncüsü, MTS-lər peşəkarlar arasında müzakirələri və əməkdaşlığı dərinləşdirmək yolu ilə təhlükəsizlik siyasətinin geniş mənimsənilməsini təmin edir. Bu dialoq aparıcı milli dəyər və maraqlar, eləcə də həmin dəyər və maraqlara olan təhlükələrin miqyası barədə razılığa gəlməyə kömək edə bilər.

Beşincisi, MTS-lər regional və beynəlxalq səviyyədə inam yaradan alətlərdir. Ardıcıl və şəffaf siyasət dövlətin təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlarını beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaqla beynəlxalq həmrəyliyi və əməkdaşlığı asanlaşdırır" [5].

Milli təhlükəsizlikdə milli kontekst

Elmi ədəbiyyatda dövlətin milli təhlükəsizlik siyasəti digər təsisatlarla – müdafiə siyasəti, təhlükəsizliklə bağlı beynəlxalq öhdəliklər, daxili təhlükəsizlik təsisatları, milli maraq, hərbi idarəetmə orqanları təsisatları, qeyri-hərbi nazirliklər və təhlükəsizlik sektorları, parlament nəzarəti, parlamentdəki təhlükəsizlik sahəsinə aid daimi komitələr və fövqəladə hallar təsisatları ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Azərbaycan tədqiqatçısı A.Piriyev göstərir ki, milli təhlükəsizlik problemi qarşı tərəfin də mənafeyinin nəzərə alınmasını tələb edir. Milli təhlükəsizlik qarşı tərəfə siyasi inamın yaranması ilə təmin edilir. Dövlətin xarici siyasəti başqa dövlətlərlə münasibətdə mənafelərin qarşılıqlı nəzərə alınmasından ibarətdir. Mənafelərin ziddiyyətli olması təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına çətinlik törədir. Hər bir dövlətin xarici siyasətinin əsas məqsədi milli təhlükəsizliyin yaradılmasından ibarətdir. Dövlət tarixi siyasi təcrübə əsasında xarici siyasət konsepsiyasını hazırlayır və xarici siyasi konsepsiyada milli təhlükəsizlik problemi mühüm yer tutur. Lakin milli təhlükəsizlik konsepsiyası daha geniş olmaqla dövlətin həm xarici, həm də daxili siyasətini əhatə edir [6, 40-46].

İstanbul Hərbi Akademiyası tərəfindən çap edilmiş "Milli güvənlik siyasəti və strategiyası" kitabında aşağıdakı istiqamətlər milli mənafeni təşkil edir:

1. Vətən savaşı
2. Bölgə mənfəəti
3. Ekonomik mənfəət
4. Milli dəyərlər [7].

Azərbaycanlı tədqiqatçı C.Xəlilov göstərir ki, milli təhlükəsizlik siyasəti dövlətlərin xarici, istərsə də daxili siyasi xəttinin tərkib hissəsi kimi kompleks halında balanslaşdırılmış şəkildə bu və ya digər dərəcədə ardıcıl həyata keçirilir. Lakin onun bilavasitə və məxsusi olaraq məqsədyönlü həyata keçirilən sahələri də vardır.

Milli təhlükəsizlik siyasətinin sahələr üzrə strukturu da nəzərə alınmalıdır. Bəzi müəlliflər təhlükələr və onların dəf edilməsinin olduqca geniş təsnifatını verirlər. Bu sırada miqyaslara görə (qlobal təhlükələr, dövlətlərarası təhlükələr, dövlətdaxili təhlükələr, regional təhlükələr və lokal təhlükələr), ictimai həyat sahələrinə görə (siyasi, hərbi, sosial, iqtisadi, ekoloji, elmi-texniki informasiya, ərzaq, energetika, psixoloji, milli-etnik, səhiyyə və s.) təhlükələr və bunlara müvafiq olaraq milli təhlükəsizlik fəaliyyəti formalarını araşdırırlar.

Bu təhlükələrdən hər biri müvafiq şəraitdə milli təhlükəsizlik sisteminin sarsılmasına, hətta dövlətçiliyin itirilməsinə gətirib çıxara bilər.

"Milli təhlükəsizliklə bağlı konsepsiya və siyasətin hazırlanıb həyata keçirilməsi, strategiyanın hazırlanıb uğurla tətbiq edilməsi müxtəlif mənbələrdən ola biləcək təhlükələrin və onların aradan qaldırılması imkanlarının diqqətlə öyrənilməsi və əməli fəaliyyətdə onların nəzərə alınmasını da zəruri edir. Bu baxımdan tədqiqat işi üçün seçilmiş sahə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir" [8, 32].

İndi milli təhlükəsizlik anlayışı daha geniş sahələri – hərbi, ictimai, beynəlxalq, iqtisadi, informasiya sahələrində şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini əhatə edir. Siyasətşünas N.Məmmədov özünün "Geosiyasətə giriş" əsərində milli təhlükəsizliyə belə bir tərif verir: "Ümumi mənada götürsək, milli təhlükəsizlik ölkənin milli dəyərlərinin, maraqlarının və milli həyat tərzinin real xarici və daxili təhlükə və təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsi kimi başa düşülür" [9, 278]. Müəllif, əslində, belə bir definisiya ilə "milli təhlükəsizlik" anlayışının əhatə dairəsini bir qədər məhdudlaşdırmışdır.

Digər azərbaycanlı tədqiqatçı D.Həşimov qeyd edir ki, dövlətin, cəmiyyətin möhkəmliyi, sabitliyin təmini problemlərinə diqqət yetirilməsi antik dünyadan məlumdur. Milli təhlükəsizliyin üç əsas səviyyəsi vardır:

• Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi;
• Cəmiyyətin təhlükəsizliyi;
• Dövlətin təhlükəsizliyi.

Siyasi sistemin, ictimai münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq həmin səviyyələrin dövlətdə rolu və yeri dəyişkəndir. Millətin düçar olduğu böhran anlarında təhlükəsizlik səviyyələri daha aydın nəzərə çarpır. D.Həşimov yazır: "Demokratik cəmiyyətlərdə şəxsiyyətin təhlükəsizliyi, onun hüquq və azadlıqlarının qorunması ön planda durur. Dövlətin təhlükəsizliyi səmərəli idarəetmə mexanizmi, ictimai-siyasi qüvvələrin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, eləcə də onları müdafiə edən qurumların fəaliyyəti ilə, cəmiyyətin təhlükəsizliyi, ictimai təsisatların, normaların, ictimai şüurun inkişafı ilə, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi isə özünün inkişaf və realizə edilməsinə imkan verən ictimai qurumların, təşkilatların, hüquq və əxlaq normaları kompleksinin formalaşdırılması yolu ilə əldə olunur" [10, 102].

D.Həşimovun fikrincə, milli təhlükəsizliyin strukturuna aşağıdakı elementlər daxildir: siyasi, iqtisadi, ekoloji, hərbi, informasiya, mədəni.

Lakin belə bir təsnifat ehkam deyildir və milli təhlükəsizliyin strukturuna digər elementlər də daxil edilir. Məsələn, A.Piriyev milli mənafe təhlükəsizliyini, beynəlxalq terrorizm təhlükəsizliyini, demoqrafiq, sərhəd və dini təhlükəsizliyi də milli təhlükəsizliyin strukturuna aid etmişdir.

Tədqiqatçı milli təhlükəsizliyin aşağıdakı əsas cəhətlərini göstərir:

• birincisi, beynəlxalq təhlükəsizlik – hər bir dövlət xarici siyasət vasitəsilə beynəlxalq təhlükəsizliyini təmin edir;

• ikincisi, siyasi təhlükəsizlik: dövlətin möhkəmləndirilməsi, demokratiyanın genişlənməsi, vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması;

• üçüncüsü, iqtisadi təhlükəsizlik: xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;

• dördüncüsü, ekoloji sahədə: millətin sağlam təbii mühitdə yaşamasının təmin ediməsi;

• beşincisi, demoqrafik təhlükəsizlik: əhalinin qanunauyğun təbii artımının təmin edilməsi, sağlamlığının qorunması;

• altıncısı, hərbi təhlükəsizlik: təcavüzkarlığın qarşısını almaq üçün ordunun, hərbi-hava, hərbi-dəniz qüvvələrinin gücləndirilməsi, hərbi kadrların hazırlaması, ordudan daxili siyasi məsələlərdə istifadə ediməməsi, ölkənin müdafiəsini təmin etmək üçün hərbi müqavilələr bağlamaq imkanından istifadə edilməsi;

• yeddincisi, milli dilin, dinin, əxlaqın, mədəniyyətin, adət və ənənənin yad təsirlərdən mühafizə edilməsi [11, 39].

Müəllif, göründüyü kimi, milli təhlükəsizliyin strukturuna daha çox elementəri aid etmişdir.

Rus tədqiqatçısı P.Sıqankovun qənaətincə, milli təhlükəsizliyin əsas təminatı dövlətdir: dövlətin əsas vəzifəsi ölkənin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaqdır. Dövlət daxli və xarici sabitlik yaratmaqla milli təhlükəsizliyi təmin edir, ölkənin və insanların tərəqqisinə nail olur [12, 40].

Milli təhlükəsizliyin kateqorial əsasları

Azərbaycan tədqiqatçıları, milli təhlükəsizlik üzrə bir çox elmi əsərlərin müəllifləri C.Qasımov və N.Nağıyev "Milli təhlükəsizliyin əsasları" əsərində milli təhlükəsizliyə aid kateqoriyalar sistemindən bəhs edərək yazırlar: "Ümumilikdə milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin kateqoriyaları bazasına milli maraqlar, dövlət, hakimiyyət, geosiyasət, konflikt, siyasi strategiya, ordu, daxili təhlükəsizlik, xarici təhlükəsizlik, siyasi təhlükəsizlik, iqtisadi təhlükəsizlik, hərbi təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, mənəvi-mədəni təhlükəsizlik, ekoloji təhlükəsizlik, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi, cəmiyyətin təhlükəsizliyi, dövlətin təhlükəsizliyi, sabitlik, hərbi-siyasi tarazlıq, milli təhlükəsizlik sistemi, təhdid, beynəlxalq təhlükəsizlik və s. kateqoriyalar daxildir. Qeyd edilən kateqoriyalar sistemi milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin tədqiqat predmeini özündə əks etdirir" [13, 42].

Tədqiqatçılar milli təhlükəsizlik sisteminə daxil olan kateqoriyaları – milli maraqlar, onlarn mahiyyəti, təsnifi, Azərbaycanın milli maraqları, milli təhlükəsizliyə təhdidlər, terrorizm, narkotizm və s., Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinin təmin olunması, ölkənin milli təhlükəsizlik konsepsiyası, dəniz təhlükəsizliyi strategiyası, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, DTX, respublikanın milli təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin vəzifələri, məqsədləri, onu təmin edən qüvvələr və dövlət orqanları, siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, təhsil, mədəniyyət, mənəviyyat, beynəlxalq təhlükəsizliyini hərtərəfli və dərin təhlil edərək Azərbaycanın milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşması və inkişafında Ulu öndər Heydər Əliyevin rolunu da ətraflı şərh etmişlər. C.Qasımov və N.Nağıyev mili təhlükəsizlik anlayışının yaranması və inkişafı barədə yazırlar: "Bu gün leksikona və həyata, müasir cəmiyyətə və dövlətçiliyə sıx şəkildə daxil olan "milli təhlükəsizlik" anlayşı heç kimdə şübhə doğurmur.

Milli təhlükəsizlik – ölkənin milli maraqlarının, geniş mənada, yəni, sosial, iqtisadi, hərbi, ekoloji aspektlərin, xarici iqtisadi fəaliyyətin, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, eləcə də xalqın mənəvi və intellektual dəyərlərinin məhv edilməsi təhdidi ilə bağlı risklər də daxil olmaqla qorunması deməkdir.

Milli təhlükəsizlik sosial-fəlsəfi kateqoriyadır və onun əsasında insana layiqli həyatı təmin edən sabit sosial inkişaf dayanmalıdır. Məhz belə bir yanaşmada o, cəmiyyətin və şəxsiyyətin maraqlarını, əxlaqi və mənəvi dəyərləri müdafiə edəcək, həmçinin əhalinin geniş təbəqələri tərəfindən başa düşüləcək, dəstəklənəcək və ümummilli iş olacaqdır.

Milli təhlükəsizlik strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması da milli təhlükəsizlik sistemində mühüm yer tutur. "Strategiya dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin həyati mənafelərinə qarşı yönəlmiş təhlükələrin aradan qaldırılması imkanlarından, mövcud qüvvələr, vasitələr, forma və metodlardan istifadə etmək sahəsində konkret seçimdir" [8, 30-31].

Azərbaycanın təhlükəsizlik problemi, onun təmin edilməsi yolları və vasitələri, qlobal və yerli təhlükəsizlik maraqlarının uzlaşdırılması, region dövlətlərinin təhlükəsizlik siyasəti dövlət başçısı İlham Əliyevi ciddi şəkildə düşündürən məsələlərdəndir. Bu da təsadüfi deyildir – Azərbaycan Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi mühüm nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin keçdiyi əhəmiyyətli geosiyasi və geoiqtisadi məkanda yerləşir. Əhəmiyyətli ərazi, geostrateji və geoiqtisadi üstünlüklərdən ölkənin milli maraqları çərçivəsində bəhrələnmək xarici siyasət və milli təhlükəsizlik idarələrinin qarşısında strateji vəzifə kimi durur [14].

Azərbaycan hakimiyyətinin qətiyyəti, xalqa dərin inamı, hər bir məsələdə milli maraqları önə çəkməsi sayəsində respublikamızın xarici siyasəti ölkənin milli maraq və təhlükəsizliyinə qarşı yönələn istənilən təhdidə çevik müqavimət göstərir.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan alimləri milli təhlükəsizlik sistemini tədqiq edərək onun kateqorial aparatını yaratmışlar.

- Milli təhlükəsizlik mürəkkəb, çoxsəviyyəli, dinamik sistem olub, əsasında sosial subyektlərin şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin baza münasibətləri durur. Bu sistem bir çox amillərin – tarixi, coğrafi, etnik, demoqrafik, sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni, dini amillərin təsiri altında formalaşır.
- Dövlətin milli maraqları xarici siyasət sahəsində (beynəlxalq) və daxili siyasət sahəsində (iqtisadi, sosial, mənəvi, hərbi və s.) maraqlara bölünür. Milli maraqlar sosial əhəmiyyətinə görə üç qrup marağında birləşir: həyati vacib maraqlar, vacib maraqlar və sadəcə maraqlar.
- Milli maraqların dərk olunmasına milli dəyərlər təsir edir. Milli dəyərlər millətin mövcudluğu üçün müəyyən mənəvi və maddi rifah əhəmiyyəti kəsb edən fundamental normalardır.
- Milli maraqların ierarxiyası milli məqsədlərin sistemini müəyyən edir. Milli məqsədlər – milli maraqların reallaşması və müdafiəsinə dair dövlətin, cəmiyyətin və ayrı-ayrı vətəndaşların fəaliyyətində əsas istiqamətlərdir.
- Qloballaşma prosesləri beynəlxalq, milli və regional səviyyələrdə qarşılıqlı asılılığı gücləndirir. Nəticədə insanın, cəmiyyətin vəhdətinin, eyni zamanda bütün dünya üçün təhlükəsizliyin ümumi qlobal probleminin vəhdətinin dərk olunması zərurəti yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası: //http://eqanun.az
2. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı, "Zərdabi LTD", 2016, 700 s.
3.Политическая энциклопедия. – М., Мысль. Т-1, 2000, 750 с.
4. Niyazov X. Milli təhlükəsizliyin optimal modeli, "Azərbaycan" qəz., 10 iyul 2007.
5. Həsənov Ə. Milli təhlükəsizlik siyasəti dövlət təhlükəsizlik siyasətinin tərkib hissəsi kimi //strategiya az.//http://az.strategiya.az.old/index.rhin?m=xeber-in=4795.
6. Piriyev A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı: BDU, 2002, 534 s.
7. Milli güvenlik siyaseti ve strategiyası, İstanbul, IHA, 2001, s.57.
8. Xəliliov C. Milli təhlükəsizlik milli mənlik şüuru kontekstində. Bakı,Vətən, 2006, s. 30-31.
9. Məmmədov N. Geosiyasətə giriş. İki cilddə. II cild. Bakı: Azərbaycan, 2011, 416 s.
10. Həşimov D. Siyasi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi (Azərbaycan Respublikasının materialları əsasında). Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2010, s.102.
11. Piriyev A.Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik məqsədi. Bakı, BDU nəşr-tı, 2005, 544 s.
12. Политология. Энциклопедический словарь. Москва: Политиздат, 1993, 431с.
13. C.Qasımov, N.Nağıyev. Milli təhlükəsizliyin əsasları. Bakı, MTNA, 2015, 407 s.
14. Niyazov X. Milli maraqlara söykənən qətiyyətli mövqe. "Azərbaycan" qəz., 05 iyun 2009.

Açar sözlər: *milli təhlükəsizlik, milli maraqlar, milli dəyərlər, milli təhlükəsizlik strategiyası, dövlət təhlükəsizliyi.*

Ключевые слова: *национальная безопасность, национальные интересы, национальные ценности, стратегия национальной безопасности, государственная безопасность.*

Keywords: *national security, national interests, national values, national security strategy, public safety.*

РЕЗЮМЕ

Национальная безопасность является одним из важнейших факторов, обуславливающих преуспевающее, свободное и безопасное проживание народа.

Основополагающую цель политики национальной безопасности определяет необходимость достижения государственной независимости и территориальной целостности Азербайджана, конституционного становления, прав граждан, гражданского и национального единства общества.

Азербайджан, благодаря своей сбалансированной внешней политике, не только достиг решения вопроса в области безопасности, а также на сегодняшний день выступает в качестве гаранта субрегиональной интеграции и энергетической безопасности на евразийском пространстве.

Как известно, основной целью политики любого государства является обеспечение безопасности. Государство на основе историко-политического опыта разрабатывает концепцию внешней политики, в которой вопрос национальной безопасности занимает одно из значимых мест. Основным гарантом национальной безопасности является государство, основной обязанностью которого выступает защита суверенитета и территориальной целостности страны.

Вопрос безопасности Азербайджана, а также пути достижения этой безопасности, координация глобальных и региональных интересов в данной сфере, политика безопасности стран региона, составляют основу внешней и внутренней политической стратегии страны.

SUMMARY

National security is one of the most important factors that stipulate a prosperous, free and safe life of people.

The fundamental goal of the national security policy specifies the need to achieve national independence and territorial integrity of Azerbaijan, establishment of constitutional rights of citizens, civil society and national unity.

Azerbaijan, due to its balanced foreign policy, currently not only reached a decision in the field of security issue, but also serves as a guarantor of sub-regional integration and energy security in Eurasia.

As known, the main purpose of the policy of any government is security. The state on the basis of the historical and political experience elaborates the concept of foreign policy, in which the issue of national security holds a specific place. The primary guarantor of national security is the State, the main duty of which serves to protect the sovereignty and territorial integrity of the country.

The issue of security of Azerbaijan, as well as the ways to achieve this security, coordination of global and regional interests in this area, the region's security policy, form the basis of internal and external political strategy of the country.

XƏZƏR HÖVZƏSİNİN GEOİQTİSADİ XARAKTERİSTİKASINA SİYASİ NƏZƏRİ BAXIŞ

RUFİZ QONAQOV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Üçüncü minilliyə qədəm qoymuş dünyanın müxtəlif məqsəd və məramlı "beyin" güclərinin Avropa ilə Asiyanın kəsişmə bucağında yerləşən məkanda geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarından bəhs edərkən, hansı proseslərin diqqəti cəlb etməsi məsələsi aktuallıq kəsb edir. İlk öncə enerji ehtiyatlarının çoxçeşidliliyi ilə fərqlənən Xəzər hövzəsi ətrafı dövlətlərin, eləcə də Şərq-Qərb və Cənubla Şimalın geosiyasi beynəlxalq əlaqələri, həmçinin siyasi, iqtisadi, hətta mədəni və s. qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Araşdırdığımız mövzuda məhz bu kimi münasibətlər kontekstində Azərbaycanın da bir Xəzəryanı dövlət kimi mövqeyi, enerji resurslarından istifadə imkanlarının vəziyyəti məsələsi durur. Təbii ki, Xəzər regionu, onun enerji resursları, ilk əsasda isə neft-qaz faktoru, transmilli münasibətlərdə qarşılıqlı əlaqələri regionu məhz dünyanın müxtəlif geosiyasi institutlarının – güc mərkəzlərinin hədəf nöqtəsinə, ən əsas isə geoiqtisadi maraqlar mərkəzinə çevirmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycanın Xəzər nefti" kitabında yazdığı kimi: "Geosiyasət hələ öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır, lakin onun geoiqtisadiyyat tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılması meyili müşahidə olunur. İqtisadi amilin fonunda siyasi prioritetlər və hərbi təhlükəsizlik müəyyən dərəcədə ikinci plana keçir. Müasir mərhələdə geoiqtisadiyyat" öz sələfi "geosiyasəti bir çox aspektlərdə ötüb keçmişdir, xüsusilə məkan nöqteyi-nəzərdən onlar eyni bir istiqamətdə qovuşurlar. Bu kontekstdə Azərbaycanın nümunəsi maraq doğurur. Burada geoiqtisadiyyatın geosiyasi reallıqla (qlobal və milli təhlükəsizlik nöqteyi-nəzərindən dünya geoiqtisadiyyatının dərk olunması) qovuşmasının şərti meyarı enerji ehtiyatları, əsasən neft və onunla əlaqədar olan siyasi reallıqlardır." [1;7]

Məhz diqqətimizi çəkən də Prezident İlham Əliyevin "geoiqtisadiyyat" və "geosiyasət" terminlərini bir vəhdətdə açıqlamasıdır. Belə ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev fikirlərinə davam edərək yazır: "Azərbaycanın bugünkü şəraitində Xəzər dənizinin neft ehtiyatlarına geostrateji yanaşma amilinin fərqlənməsinin zərurətə çevrildiyi regionda baş verən geosiyasi proseslərdə öz əksini tapmışdır. Neft sayəsində, ehtiyatı bir neçə milyard barrel neftlə dəyərləndirilən Azərbaycan onun karbohidrogeninə daxil olmaq üçün rəqabət aparan dünyanın aparıcı güclü dövlətlərinin yenidən diqqət mərkəzində durdu"[1;7].

Bu mənada müasir qloballaşma dövründə dünya ölkəkərinin həyati tələbləri içərisində enerji daşıyıcılarının, xüsusən neft və neft məhsullarının əldə edilməsi əsas və mühüm yer tutur. Bu nöqteyi nəzərdən də Əli Həsənovun göstərdiyi kimi: "yer kürəsinin neft ehtiyatları və bu ehtiyatların məkanı(ərazi mənsubiyyəti) müasir dünyada transmilli mahiyyət kəsb edərək həm planetin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, həm də neftin sahibi olan ölkələrin milli maraqları baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir".[2;654.] Bu mənada da "neft sahibi olan ölkə kimi" problemi siyasi-tarixi və nəzəri kontekstdə nəzərdən keçirək. Keçmiş SSRİ dağıldıqdan sonra Xəzər regionunda beş dövlətin-Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, İranın və Azərbaycanın neft və qaz hasil etmək imkanları yarandı. Bu Xəzərətrafı dövlətləri geoiqtisadi baxımdan enerji daşıyıcılarının iqtisadi dəyərini yaxşı dərk etdilər. Lakin o zaman heç kəs düşünmürdü ki, gələcəkdə Xəzər hövzəsinin neft və qaz ehtiyatları Yaxın Şərqdəki enerji mənbələri yataqları ilə rəqabət gücünə malik olacaq və bu məsələ məhz yuxarıda adlarını sadaladığımız beş dövlətin əsas "bölünməz" payına çeviriləcək.

Bu baxımdan ilk öncə biz mövzumuzun siyasi təhlil obyekti olan "geosiyasət" termininin açılmasına nəzər salaq. Belə ki, R.Mehdiyevin rəhbərliyi ilə nəşr olunan"Politologiya izahlı lüğəti"ndə yazılıb: "Geosiyasət" (yunanca "geo" torpaq, "politike" siyasət deməkdir) dövlətin fiziki və sosial, maddi və mənəvi ehtiyatlarını məcmu halında öyrənən elmdir. Geosiyasətin mənşəyi onun siyasi coğrafiyadan ayrılması ilə əlaqələndirilir. Burada siyasi coğrafiya dövlətin inkişafı gedişindəki dəyişikliklərin statik təsviri ilə qənaətlənir. Geostrategiya isə özünü konkret vəziyyəti nəzərə alan və qiymətləndirən fenomen kimigöstərir və daima gələcəyə istiqamətlənmişdir. Geosiyasət dövlətin xarici siyasəti işlənib hazırlanarkən istifadə olunan və coğrafi, demoqrafiq, ekoloji və digər amillərin nəzərə alınmasına təkan verən bir vasitə kimi başa düşülür".[3,120] Digər bir nəzəri lüğətə müraciət edək. Belə ki, "Fəlsəfə" ensiklopedik lüğətində bu anlayış "geopolitika" kimi verilmiş, yenə də geo-yer anlayışında, politike-dövləti idarə etmək məharəti kimi yazılmışdır. "Geopolitika" birinci dünya müharibəsi ərəfəsində meydana gəlmişdir. Alman coğrafiyaşünası F.Ratsel dövlətləri "yaşayış məkanı" uğrunda mübarizə aparan orqanizmlər kimi nəzərdən keçirmişdir. X.Makginder (İngiltərə), admiral A.Mexen (ABŞ) imperialist ekspansiyasının müdafiəçiləri idilər. "Geopolitika" anlayışı ilk dəfə İsveç dövlətşünası R.Çellen tərəfindən elmə gətirilmişdir. Bu elm 2-ci dünya müharibəsindən

sonra ABŞ, Kanada, xüsusilə AFR-də (K.Smitt, Q.Qrimm, A.Hettner, A.Qrabovski və b.) tədqiq edilmişdir. Hazırda geosiyasət mərkəzi vəzifəsini dövlətlərarası imperialist birliklərinin və bloklarının zəruriliyinin əsaslandırılmasında, Şərq və Qərb arasındakı ("kontinental" və "dəniz sivilizasiya tipi arasında") əksliyin coğrafi cəhətdən şərtləşməsinin sübut edilməsində görür. [4,240] Biz "geosiyasət" anlamına nəzər yetirərkən məhz "dəniz sivilizasiya tipi arasında" məhfumu ilə geoiqtisadiyyat termini arasında vəhdəti öyrənməyə cəhd edək. Məhz bu baxımdan da araşdırdığımız mövzuya siyasi-nəzəri baxış zəminində diqqət yönəldək. Bəs "geoiqtisadiyyat" nə deməkdir? "Geosiyasət" anlayışı nəyi ehtiva edir? məsələsinə toxunduqsa, belə olan surətdə "geoiqtisadiyyat" anlamına da nəzər yetirək.

"Geoiqtisadiyyat", "geoiqtisadi xarakteristika" siyasi elmlər nəzəriyyəsində son zamanlar ən çox işlənən terminlərdən biridir. Bu termini ilk dəfə ABŞ-ın Dövlət departamenti və Milli təhlükəsizlik üzrə Şuranın məsləhətçisi Edvard Lyuttak XX əsrin 80-ci illərində işlətmişdir. Geoiqtisadi problemlər üzrə görkəmli italiyan mütəxəssisləri Karlo Jan və Paulo Sobana özlərinin tədqiqat əsərlərində geoiqtisadiyyatı belə səciyyələndirmişlər. "Geoiqtisadiyyat iqtisadi geosiyasətdir". [5,17]

Məhz bu vəhdətdə də geoiqtisadiyyatın qanunları və mexanizmlərinin dövlətin inzibati-hüquqi təşkilinin paradiqması kimi çıxış etdiyini görürük. Həmçinin geosiyasətin iqtisadiyyatlaşması yeni siyasi və hərbi-siyasi gərginliyə gətirib çıxarıa bilər. Q.Nurışev "Geoiqtisadiyyatın nəzəri-metodoloji əsasları" adlı məqaləsində geosiyasətin ənənəvi anlaşılmasının transformasiyaya uğrayaraq, yeni anlayışların məhz iqtisadiyyatla siyasətin qovşağında yaranan "geoiqyisadiyyat"ın, "geoiqtisadi məkan"ın, "geomaliyyə sistemi"nin meydana gəldiyini açıb göstərir. Geoiqtisadi xarakteristika bu yanaşmada obyektin iqtisadi, tarixi, coğrafi məkanı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Dünyanın güclü dövlətləri arasında rəqabət getdikcə hərbi-strateji sahələrdən geoiqtisadi sahəyə keçir. Müasir siyasətşünaslıq elmində yeni paradiqmalar, "geoiqtisadi müdafiə, hücum və təhlükə" kimi anlayışlar meydana gəlibdir. Dünyada yeni geoiqtisadi tipli münaqişələr yaranması da görünür elmi yanaşmada da "yeni" terminlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu gün ABŞ sənaye üstünlüyü uğrunda geoiqtisadi mübarizədə qalib gəlməyə cəhd edir. Müasir şəraitdə geoiqtisadi fəal əməliyyatlar, yüksək geoiqtisadi texnologiyalar, geoiqtisadi "imperiyaların" (Avropa İttifaqı tipli) inkişafına təsir edir. К.Жан.П.Собана, С.Фиоре, Ф.Бруни və başqa italiyalı alimlərin əsərlərində geoiqtisadiyyat beynəlxalq rəqabətin aspektlərini ayrı-ayrı öyrənən elm sahəsi kimi araşdırılmışdır. Digər bir yanaşmaya diqqət edəndə görürük ki, Avropa tədqiqatçıları geoiqtisadi xarakteristika ilə bağlı anlayışlardan "geoiqtisadiyyat", "geomaliyyə", "geoinformasiya", "geotexnologiya"anlayışlarının adlarını çəkirlər. [13;11]

Bəs MDB məkanı tədqiqatçıları problemi necə əks etdirirlər? Belə ki, Rusiyada E.Koçetovun və A.Neklessanın geoiqtisadi modelləri mövcuddur. E.Koçetovun geoiqtisadi modelində o, yeni qlobal kontekstdə dövlətin rəqabətə davamlılığını siyasət və strategiya kimi nəzərdən keçririr. A.Neklessa ona "qlobal geoiqtisadi universium" kimi baxır. Biz E.Koçetova müraciət edəndə görürük ki, onun nöqteyi-nəzərincə, geoqtisadiyyat:
a) İqtisadi atributlar sistemi vasitəsilə qlobal aləmin şərhini əks etdirən konseptual görüşlərdir; b) Dünya iqtisadi proseslərinin baş verdiyi qlobal iqtisadi məkanın konturlarını müəyyən edən iqtisadi münasibətlər və iqtisadi atributlar sisteminin milli çərçivəyə keçrilməsidir; c) Milli iqtisadiyyat və dövlət institutlarının simbiozu, onların milli və millilik üstü iqtisadi və dövlət strukturlarına qovuşmasıdır; d) Dövlət siyasətinin iqtisadi amillərlə müəyyən edildiyi, dünyanın iqtisadi anlaşılmasına (o cümlədən onun milli hissəsinə) daxil edilməsi haqqında politoloji baxışlar sistemidir. Bu sistemdə milli iqtisadiyyat və onun təsərrüfat subyektləri, dünyanın beynəlmiləlləşmiş təkrar istehsalı nüvəsinə yüksək geoiqtisadi texnoloji baza əsasında dünya gəlirinin formalaşdırılması və bölüşdürülməsində iştirak məqsədilə daxil olması haqqında baxışlar da aiddir". [7;6] Beləliklə, E.Koçetov geoiqtisadiyyata məhz geoiqtisadi məkanda dünya gəlirinin formalaşması və yenidən bölgüsü kimi, həm də ən əlverişli şəraitə çıxış üçün müasir qüvvələri cəmləşdirmək məqsədilə milliliyi qoruma texnikası haqqında təlim kimi nəzərdən keçirir. O, geomaliyyəni geoiqtisadiyyatın ən yeni iqtisadi–maliyyə konstruksiyası kimi səciyyələndirir və öz baxışlarında iqtisadi münasibətlərin iqtisadi atributlar sistemi kontekstində çərçivəyə keçirilməsi ilə izah edir.

Digər tədqiqatçı A.Neklessa geoiqtisadiyyatın predmetində isə aşağıdakıları fərqləndirir: coğrafi imperativ (iqtisadiyyat və məkanın üzvi bağlılığı); "güc və onun aktual instrumentarisi", beynəlxalq güc oyunçularının hərbi-siyasi sahədən iqtisadi sahəyə keçməsi, yeni tip münaqişələrin - yəni qlobal kontekstdə geoiqtisadi münaqişələrin yaranması; iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində dövlətin rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsinin siyasəti və strategiyası; beynəlxalq münasibətlər sferasında siyasət və iqtisadiyyat amilinin artması; geoiqtisadi qəlib .[8;191] Göründüyü kimi, A.Neklassanın geiqtisadi modeli müasir dünyada daha çox siyasətlə iqtisadiyyatın qovuşmasına əsaslanır. Onun "geoiqtisadi inteqrasiya"anlayışı iqtisadi fəaliyyətin kompleksini - yəni maliyyə-hüquqi texnologiyasını, sənaye fəaliyyətini, həmçinin xammal istehsalını özündə əks etdirir.

Bu baxımdan A.Neklessanın geoiqtisadi dünya düzəninə aşağıdakıların daxil olduğunu görürük:

1). Coğrafi lokallaşmış məkan deyəndə, müəllif buraya a) şimaliatlantik Qərb: yüksək texnologiyalı mal istehsalı və xidmət sahələri; b) yeni Şərq sənayesi- əsasən Böyük Sakit okeanı dairəsi rayonunda yerləşir; c) xammal Cənubu: "Hind okeanı qövsü"sahəsində yerləşən ərazilər; d) Şimali Avrasiyanın "quru okeanı" ilə müəyyən geoiqtisadi münasibətdə olan bölgələrə aid edir.

2). Ciddi coğrafi lokallaşmaya malik olmayan geoiqtisadi

məkan. Buraya qlobal iqtisadiyyatın tənzimlənməsilə əlaqədar olan və genetik olaraq şimali-atlantik Kvazi-Şimal transmilli regionu daxildir.[8, 25]

Diqqət edəndə görürük ki, A.Neklessaya görə, dəyərlər sistemi və həyati prioritetlərin toqquşması və geoiqtisadi regionların qarşılıqlı təsiri məhz üçüncü minilliyin yenu dünyasını yaradır.

Başqa bir rus alimi V.Derqaçevin fikrincə isə, geoiqtisadiyyat yeni geosiyasət - yəni geosiyasi iqtisadiyyatdır. Müəllif göstərir ki, geoiqtisadiyyat dünya resurslarının və gəlirlərinin yenidən böünməsi siyasətidir. Geoiqtisadi siyasət müəyyən geoiqtisadi strategiya tələb edir. Dövlətin bu strategiyası iqtisadiyyatın transmilli- ləşməsini təmin edir.Geoiqtisadiyyat dünya iqtisadiyyatında əlverişli regional mövqelər tutmaq (məişət və xammal bazarları, nəqliyyat dəhlizləri) uğrunda hərbi qüvvə tətbiq etmədən aparılan mübarizə,geoiqtisadi müharibələr haqqında elmdir". Məhz bu aspektdə fikrinə davam edərək V.Derqaçev açıqlayır ki: "geoiqtisadiyyatın iki əsas mənbəyi var: klassik siyasi iqtisadiyyat və geosiyasiət" [8;43]. Bu aspektdən görürük ki, V.Derqaçevin konsepsiyasında çox sahəli kommunikasion məkanın xətti energetik tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Həmçinin V.Derqaçeva görə: "Müəyyən yerdə və tarixi zamanda təbii, geosiyasi, geoiqtisadi, geoekoloji, etnik, dini, mədəni-tarixi və digər proseslər bir-birilə qovuşaraq çoxsahəli kommunikasiya məkanının stratifikasiyalanmış mənzərəsini yaradır" [9,43]. Burada müəllif göstərir ki, məkanın kommunikasiya təbiəti dağılır və nəticədə isə dövlətlər tədricən tənəzüllə uğraya bilər.

Geoiqtisadi xarakteristikanın tədqiqində məhz V.Sımburskinin də geoiqtisadi baxışları çox maraq doğurur. O,geoiqtisadiyyata milli iqtisadi strukturlar üçün inteqrativ strategiya, ehtiyat axınların "geosiyasəti" kimi baxır.

Biz yuxarıda "geosiyasət" və "geoiqtisadiyyat" terminlərinin təhlilini, bu sahədəki araşdırmalara diqqət edərkən, məqsədimiz məhz əsas mövzumuz olan Xəzər hövzəsinin də nəzəri baxımdan geosiyasi və geoiqtisadi maraqlar dairəsində olduğuna nəzər yönəltmək idi. Xəzər siyasi təhlildə Azərbaycan elmşünaslığında müxtəlif ictimai elmlər istiqamətində (siyasət, beynəlxalq münasibətlər, konfliktologiya fəlsəfə, tarix və s.) müəyyən dərəcədə öyrənilsə də, Xəzərin geoiqtisadi xarakteristikası kimi Azərbaycan siyasət elmində çoxdan təhlilə gətirilməyibdir. Nəzərə yetirək ki, Xəzərin neft ehtiyatları maraqlar kontekstində geosiyasət və geoiqtisadiyyat problemləri belə mərhələlərə bölünür: a) 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvələrində yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəldiyi mərhələ; b) 1990-1994-cü illərdə Xəzərətraflı dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan ətrafında müəyyən geosiyasi hadisələrin, "Xəzərin geosiyasi oyunçularının" meydana gəldiyi dövr; c)1994-2016-cı illər dünya neft şirkətləri tərəfindən neft kəmərlərinin çəkilməsi ilə yanaşı, dünya neft bazarlarına Xəzər neftinin nəql edilməsi dövrü.

Məhz bu aspektdən də Azərbaycan siyasətşünaslıq elmində problemə yanaşma tərzinə diqqət edək.Belə ki,Azərbaycan tədqiqatçısı P.Darabadi yazır ki: "geoiqtisadi nöqteyi-nəzərdən Xəzər dənizinin neft-qaz ehtiyatları, onların dünya bazarlarına nəqli marşrutları Xəzərin dibinin işlənməsində iştirak uğrunda yalnız bəzi Xəzər ətrafı ölkələr deyil, böyük dövlətlər arasında da gizli və açıq mübarizə obyektinə çevrilmişdir. Eyni zamanda regional dövlətlər Xəzərin enerji ehtiyatları üzərində nəzarət uğrunda mübarizə aparırlar"[10;7]. Burada müəllif haqlı olaraq yazır ki: "Zəngin neft ehtiyatlarına malik Azərbaycan Qafqazda və Mərkəzi Asiyada "böyük oyunların" tərkib hissəsinə çevrilir" [10;8] Azərbaycanın digər Xəzər məsələləri üzrə tədqiqatçısı

R.Məmmədovun fikrinə görə: “Xəzər dənizi bizim planetimizin ən fenomenal su obyektlərindən biridir… Ən başlıcası Xəzərin ekspertlərinin fikrincə, Fars körfəzinin ehtiyatlarından artıq olan neft və qaz yataqları onu sahilyanı dövlətlərin, xüsusən Azərbaycan Respublikasının xarici və daxili siyasətinin prioritetinə çevirmişdir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə dünya alimləri, siyasətçiləri, işgüzar aləmin liderləri son on illiklərdə Xəzər dənizinə – Xəzər hövzəsinə xüsusi diqqət yetirirlər” [12; 8].

Azərbaycan neft sənayesinin təşəkkülünün, zəngin ənənələrinin, ölkəmizin müstəqilliyinin möhkəmlənməsində və bu gün davamlı artan potensialının əldə olunmasında Xəzərin müstəsna əhəmiyyəti vardır. ABŞ-ın görkəmli siyasətçisi Z.Bjezinski Xəzər hövzəsinin geoiqtisadi əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: “Mərkəzi Asiya regionunun və Xəzər dənizi hövzəsinin təkində Küveytin, Meksika körfəzi və Şimal dənizinin yataqlarını üstələyən təbii qaz və neft ehtiyatları vardır” [11; 151]. Müəllif bu resursların hasilatında iştirak etmək üçün beynəlxalq rəqabətin olduğunu qeyd edir.

Mövzunu öyrənərək bu problemi köklü surətdə araşdıran professor Əli Həsənovun Xəzərətrafı regionun həm geosiyasi, həm də geoiqtisadi aspektdən geniş təhlil etdiyini xüsusi vurğulamalıyıq. Ə.Həsənov həmçinin dünyanın hörmətlə yanaşdığı Z.Bjezinskinin, S.Xantinqtonun, V.Kissincerin və s. mötəbər şəxslərin elmi-nəzəri fikirlərinə də yetərincə diqqət yönəltmişdir. Biz də əsaslı bir mənbə kimi Ə.Həsənovun təhlillərinə istinadən görürük ki, Z.Bjezinskinin fikrincə: “Qərb və Amerika ilk növbədə bu bölgədə müstəqil siyasət yürütmək meyili nümayiş etdirən yerli dövlətləri dəstəkləməli, onları Rusiyanın geosiyasi və hərbi-strateji təsirindən çıxarmalı, malik olduqları milli sərvətlərini sərbəst istifadə etmək, öz maraqlarını təmin etmək gücünə gətirməlidirlər” [6; 18] Və yaxud S.Xantinqtonun təbirincə: “Xəzər neftinin sərbəst istehsalı, bölüşdürülməsi və Avropa bazarına çıxarılması hövzədə əsas qarşıdurma obyekti ilə bağlı olacaqdır” [6; 19]. Ə.Həsənovun fikirlərinə müraciət etdiyi dünya siyasətşünasları da öncə müstəqilliyi əsas hədəf kimi seçirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən də ölkə Prezidenti İlham Əliyevin müstəqil, balanslaşdırılmış siyasəti məhz suveren, azad Azərbaycanın strateji xəttidir. Bu xətt həmçinin Xəzər hövzəsinin istər hüquqi statusu, istər geosiyasi, istərsə də geoiqtisadi münasibətlərdə əsas önəm daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ильхам Алиев.Каспийская нефть Азербайджана.Москва. Известия, 2003, 712 s*

2. *Həsənov Ə.Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti .Bakı:Azərbaycan,2005.752 s.*

3. *Politologiya.İzahlı lüğət. R.Mehdiyevin Baş redaktorluğu ilə çap olunub.Bakı:Şərq-Qərb,351 s.*

4. *Fəlsəfə.Ensiklopedik lüğət.Bakı,Azərbaycan Ensiklopedik Nəşriyyatı, 1997,520 s.*

5. *К.Жан, П.Собана. Геоэкономика. Москва: здво Ad Marginem, 1997, 210 s.*

6. *Əli Həsənov. Xəzər –Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı:Azərbaycanın enerji siyasəti,Bakı:Zərdabi LTD. MMC.2016,296 s.*

7. *Э.ГКочетов Геоэкономика.Освоение мирового экономического прос- транство.Москва: Норма,2006,492 с.*

8. *НеклессаА.Геоэкономическая система мироустройства// Глобальное сообщество.Картография постсовременного мира. Москва 2002,327 с.*

9. *Дергачов В. Геоэкономика. Киев: ВИПАР, 2002, 206 с.*

10. *Дарабади П.Геоистория Каспийского региона и геополитика современности.Баку,Елм,2002,192 с.*

11. *Бжезинский.Великая шахматная доска. Мсква,Международного отно- шения,1994,351с.*

12. *Мамедов Р. Международно-правовой статус Каспйского моря: вчера, сегодня, завтра. Баку: Азернешр, 2006, 456 с.*

13. *Г.Нурышев. Современная геополитика; актуальные направления и концепции (монография) СПб: Изд-во СПбГИЭУ, 2012, 266 с.*

Açar sözlər: *Xəzər hövzəsi, iqtisadi xarakteristika, xəzərin hüquqi statusu, geoiqtisadi nəzəriyyə, enerji siyasəti, Xəzər dənizi.*

Ключевые слова: *Каспийский бассейн ,экономическая характеристика, правовой статус Каспия,геоэкономическая теория, энергетическая политика, Каспийское море.*

Key words:
Caspian Basin, economical characteristics, the legal status of the Caspian Sea, geo-economical theory, energy policy, Caspian Sea.

РЕЗЮМЕ

В статье под названием «Политический теоретический взгляд на геоэкономическую характеристику Каспийского бассейна» были изучены позиции и интересы государств Каспийского бассейна, а также были изучены взгляды как местных, так и зарубежных ученых.В статье будет раскрыта тема со ссылкой на высказывания и мысли Президента Ильхама Алиева, Р. Мехтиева,А. Гасанова, П. Дарбадина, Р. Мамедова, Э. Насирова и др., а также была сделана ссылка на высказывания ведущих представителей мировой научной мысли. В статье была сделана попытка раскрытия геоэкономической характеристики Каспийского бассейна на основе различных научно-политических источников.

SUMMARY

In the article named as “Political view to geo-economical characteristics of Caspian Basin” was reviewed the position and interests of Caspian littoral statesin this environment, as well as views of both foreign and local scientists on this problem. In this article by explaining the topic referring to the opinions of President Ilham Aliyev, R.Mehdiyev, A.Hasanov, P.Darbadi, R.Mamedov, E.Nasirov etc, as well as referred to the opinions of the leading representatives of scientific view of the world. In this article tried to open characteristics of geo-economics of Caspian sea according to different scientific-political sources.

ictimai - siyasi, elmi - populyar jurnal

Безопасность

ВОЕННО-СИЛОВАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО АСПЕКТА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

МАМЕДАЛИ ФАРУХОВ
Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

Сегодня в связи с тенденциями изменения пространственного мышления в геополитики выделяется особое военно-силовое измерение категории пространства. В целом как считает С.В Фокин военно-силовое пространство охватывает сухопутную, водную и воздушную сферы планеты Земля, а также космос, в пределах которого государство или коалиция государств планирует использовать в качестве средств силового давления или применить частично, или в полном объеме военную силу в интересах реализации своей геополитической стратегии и военной доктрины на локальном, региональном, глобальном и, возможно, на планетарном уровне.

Как нам представляется, любое исследование геополитических аспектов национальной безопасности необходимо начать с анализа факторов и условий, то есть специфики пространства и места геополитического субъекта в данном пространстве. Так как именно они определяют и детерминируют национальные интересы и угрозы в том или ином пространстве, в нашем же случае в военно-силовом пространстве.

Несомненно, ключевым моментом определяющий геополитические факторы и условия национальной безопасности Азербайджана является его ориентация и расположение в военно-силовом пространстве.

Данная ориентация и расположение определяется несколькими параметрами:

Во-первых, местом Азербайджана в военно-стратегических альянсах. В Каспийско-Черноморском бассейне существуют, как замечают некоторые эксперты два основных военно-стратегических альянса это Иран-Армения-Россия и США, Турция, Грузия, Украина. По мнению других исследователей, выделяются три центра, вокруг которого может проходить создание военно-стратегических альянсов в регионе - это Россия, Иран и НАТО. Место Азербайджана в этой системе военно-стратегических альянсов явно отличается от всех стран региона тем, что Азербайджан сохраняет равноудаленные отношения как с НАТО и Западом, так и с Россией и ОДКБ, демонстрируя при этом готовность к партнерству и сотрудничеству со всеми вышеупомянутыми «силами влияния» (6,314).

Во-вторых, ориентация и расположение в военно-силовом пространстве определяется положением Азербайджана, с точки зрения военно-стратегического значения.

По мнению Дж. Фридмана, Азербайджан входит в группу стран, которые в настоящее время оказались на линии фронта между Россией и Европейским полуостровом, в эту группу также входят Польша, Словакия, Венгрия, Румыния, Сербия. Фридман называет Азербайджан, краеугольным камнем для любой спонсируемой США стратегии на Кавказе и «юго-восточным якорем» линии на Каспии (12).

Большое значение с военно-стратегической точки зрения связано также с географическим положением Азербайджана. Территория Азербайджана имеет непосредственный выход на военно-стратегические точки, такие как Кавказские горы, Каспийское море, Иранское плоскогорье. Азербайджан с этой точки зрения играет роль плацдарма для прорыва в Центральную Азию, Северный Кавказ, Иран и Ближний Восток. Также географическое положение Азербайджана играет важную роль в создании блокады или буфера военно-политических связей и осей в регионе. Так, как отмечает Дж. Эйвазов Азербайджан формирует необходимое пространство для эффективного распространения континентального военно-стратегического вектора Север-Юг, а также осуществлять функцию буфера от распространения атлантического импульса.(14,218)

В связи с этим в отсутствие целостного сухопутного пространства непосредственной связи России и Ирана, военно-стратегическое положение Азербайджана приобретает исключительное значение для оси Север-Юг. Следует отметить, что по сравнению с 35-километровой границей Армении с Ираном, Азербайджан имеет 390 км границы с Россией и 765 км границы с Ираном. Отсюда и значимость Азербайджана для оси Восток-Запад, который способен играть роль буфера между Ираном и России, и тем самым лишать оси Север-Юг высокой эффективности.

В данной ситуации следует отметить еще один момент, связанный с военно-стратегическим значением Азербайджана. Географические особенности территории самого Азербайджана и прилегающих к ней сухопутных и морских пространств, имеют сравнительно слабые естественные географические преграды, которые способны препятствовать военной экспансии потенциального агрессора. Поэтому с точки зрения военной стратегии, Азербайджан является помимо того, что является выгодным плацдармом для беспрепятственного прорыва на сопредельные территории, также становится крайне уязвимым для уничтожения со стороны соперника.

Таким образом, Азербайджан с точки зрения военно-стратегического значения в географическом аспекте способен играть как роль буфера, так и роль плацдарма в возможных военно-политических и военно-силовых противостояниях в регионе.

В-третьих, положение Азербайджан в военно-силовом пространстве, также определяется различными показателями. Одним из таких показателей является рейтинг Global Firepower (GFP), Азербайджан в этом рейтинге занимает 60 позицию с показателем 0,9349 pwrlindex.(4) Таким образом, среди стран Каспийско-Черноморского бассейна, Азербайджан занимает 7 позицию, уступая лишь мировым лидерам, а также Украине и члену НАТО Румынии.

Исходя из данных показателей, можно говорить о том, что высокий уровень военной мощи и уровня милитаризации Азербайджана позволяет играть в регионе определяющую роль в военно-силовом балансе региона. Тем самым повышать свое военно-стратегическое значение в регионе. Также данные показатели указывает на высокую значимость Азербайджана в системе военных альянсов региона указанных выше. Так как вхождение Азербайджана в один из альянсов кардинально может изменить баланс сил в регионе.

Подводя итоги выше отмеченных фактов, можно с уверенностью говорить о том, что Азербайджан обладает особым значением и является особой ключевой позицией контроля над военно-силовым пространством Каспийско-Черноморского бассейна и региона Южного Кавказа. Данный фактор детерминируют интересы и угрозы безопасности Азербайджанской Республики в военно-силовом пространстве. В этом и заключается специфичность национальных интересов Азербайджанской Республики в контексте контроля над пространством.

Несомненно, для осуществления данного контроля основным национальным интересом является обеспечение оборонной мощи государства, укомплектованности, боеготовности и мобилизованности, военно-технической оснащенности Вооруженных Сил и иных военизированных формирований.(1)

Учитывая особе место Азербайджана в военно-силовом пространстве и нерешенность Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта Азербайджан сделал выбор в пользу модели связанной с обеспечением военной безопасности с опорой на свои собственные силы. Данный выбор находит свое отражение Военной Доктрине Азербайджанской Республики, в котором указывается, что Азербайджанская Республика не является членом ни одного из существующих в мире военных блоков или систем коллективной безопасности и пока не считает целесообразным менять эту свою позицию.(6,109)

В целом, на наш взгляд, национальными интересами в военно-силовом пространстве в контексте контроля над пространством являются

1. Основываясь на принципе достаточности для необходимой и эффективной обороны обеспечение оборонной мощи государства, укомплектованности, боеготовности, мобилизованности и военно-технической оснащенности Вооруженных Сил и иных военизированных формирований, проводить политику военного строительства.

2. Расширять много векторное военное сотрудничество, что позволяет не попадать в зависимость от какой-либо определенной военной силы.

3. Сохранять нейтралитет по отношению членства в существующих в мире военных блоков или систем коллективной безопасности, тем самым не нарушать баланс сил в регионе.

Несомненно, реализация этих интересов непосредственно связана с урегулированием Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта, который нарушает стабильность и структуру региональной безопасности. Как отмечает Али Гасанов, Армяно-Азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт очень быстро превратился в один из региональных конфликтов, оказывающих крайне негативное и разрушительное влияние на среду безопасности не только Южного Кавказа, но и во всем Евразийском регионе и мире.(6,487)

Именно Армяно-Азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт является основной угрозой национальной безопасности Азербайджанской Республики в военно-силовом пространстве.

Угрозы национальной безопасности Азербайджанской Республики в военно-силовом пространстве достаточно всеобъемлюще отмечены в таких официальных документах Азербайджанской Республики, как Закон Азербайджанской Республики «О национальной безопасности», Концепция национальной безопасности Азербайджанской Республики и Военная доктрина Азербайджанской Республики. (1), (2).

Все эти угрозы нарушают контроль над военно-силовым пространством, что не позволяет достаточно эффективно реализовывать национальные интересы в военно-силовом пространстве.

Угрозы национальной безопасности Азербайджанской Республики в военно-силовом пространстве, возможно, сгруппировать в соответствии с национальными интересами. Так первая группа угроз направлена на нарушения принципа достаточности для необходимой и эффективной обороны. Вторая группа направлена на независимое военное положение и сотрудничество в военной области. Третья группа направлена на вовлечение Азербайджана в процесс изменения баланса сил.

Сегодня в период глобализации и современных геополитических процессов существуют определенные тренды, которые формулируют новые вызовы и угрозы в военно-силовом пространстве.

По мнению ряда специалистов, происходит трансформация ведения современных войн, при этом возникают новые типы ведения войн для достижения контроля над военно-силовым пространством.

Одним из таких новых типов видения войны стала концепция «сетецентрической войны», появившаяся в США в конце 90-х годов XX века. Авторами концепции

«сетецентрической войны» считаются вице-адмирал ВМС США Артур Себровски и профессор Джон Гарстка. Специфическими чертами концепции «Сетецентрической войны», по мнению авторов статьи «Сетецентрические концепции в современных вооруженных силах» являются: (11)

1. Широкая возможность использования географически распределенной силы.

2. Сетецентрическую войну способны вести только высокоинтеллектуальные силы.

3. Третье отличие — наличие достаточно эффективных коммуникаций между объектами в боевом пространстве.

В связи с этим в контексте контроля над военно-силовым пространством, следует отметить, что отныне высокоинтеллектуальные силы способные вести сетецентрическую войну, имеют возможность контролировать любое военно-силовое пространство, без физического присутствия в нем. Так как, по мнению авторов данной концепции «Сетецентричная война» черпает свою силу из мощной сетевой, хорошо информированной, но географически распыленной силы.(3)

Таким образом, военно-силовое пространство Азербайджана в случае применения сетецентрического ведения боевых действий подвержена ниже указанным угрозам.

Во-первых, угрозе принципу достаточности для необходимой и эффективной обороны, так как чтобы противостоять и обеспечить сохранение контроля над своим военно-силовое пространство во время сетецентрического ведения боевых действий, необходимо наличие высокоинтеллектуальных информационных сетей, что требует больших финансовых, научно и техноёмких технологий;

Во-вторых, развитие данной концепции в мире ставит военно-силовое пространство Азербайджана в зависимое положение от определенных технологий, развитых в данное время только у ограниченного числа стран, так развитие данной концепции осуществляется в основном в странах членов НАТО. (9)

В-третьих, концепция сетецентрического ведения боевых действий приводит к изменению баланса сил, вовлекая в него все больше и больше участников, путем поглощения их военно-силового пространства.

Таким образом, данный тренд, наблюдаемый сегодня в сфере развития военных технологий и ведения боевых действий несет себе не традиционные угрозы национальной безопасности Азербайджанской Республики.

Еще одним таким трендом является «гибридная война», абсолютно новая концепция, которая появилась во втором десятилетии XXI века. Сегодня имеются несколько определений «гибридной войны», наиболее общие из них дано в редакторском предисловии справочника Military Balance 2015, здесь «гибридная война» трактуется как «использование военных и невоенных инструментов в интегрированной кампании, направленной на достижение внезапности, захват инициативы и получение психологических преимуществ»(5). Сущность гибридной войны заключается в том что, в войне с противником не участвуют регулярная армия той или иной страны, тем самым происходит завуалированная военная агрессия и военное вторжение. Целью гибридных войн чаще всего является не оккупация и присвоение территории, а перемена политического режима или устоев государственной политики в стране, подвергаемой атаке, и доведение политического режима атакуемого государства до состояния десуверенизированного, марионеточного, легкоуправляемого агрессивно напавшей страной, и тогда все решения будут приниматься в ее пользу.(13)

Широкое распространение ведение гибридной войны, несет в себе угрозы национальной безопасности Азербайджанской Республики.

Во-первых, в гибридных войнах задействованы, непосредственно соседние страны, а также стратегические партнеры Азербайджанской Республики.

Во-вторых, угроза гибридной войны в Азербайджане, связаны цивилизационными и этно-конфессиональными факторами, которые несут в себе определенную угрозу использования именно этих факторов в гибридной войне.

В-третьих, использование цивилизационных и этно-конфессиональных факторов в гибридных войнах уже сегодня нарушает баланс сил в регионе, так как дезорганизовывает военно-силовые пространства стран региона вследствие привлечения и создания военизированных группировок, в результате чего в регионе возникают новые субъекты.

Помимо новых типов ведения войн для достижения контроля над военно-силовым пространством, в качестве угроз следует отметить такие современные инструменты контроля над военно-силовым пространством, как участие в войнах частных охранных предприятий, а также торговля оружием.

Военный историк Мартин ван Крефельд еще 1991 году в свое книге «Трансформация войны» отмечал, что в будущем войны будут вести не армии, а группы, членов которых мы сегодня называем террористами, партизанами, бандитами и грабителями, но которые, несомненно, придумают для себя более приемлемые официальные титулы. Мартин ван Крефельд еще предсказал новою тенденцию введения войны, по его мнению, прерогатива введения войны будет переходить от государства к другим организациям. И на место бюрократических военных организаций займут организации, основанные на личностных и харизматических факторах.(10,70)

В настоящее время частные военные компании предоставляют широкий круг услуг. В следствии чего частные военные компании превращаются в современный инструмент контроля над военно-силовым пространством.

Следует отметить, что частные военные компании широко применяются в ходе «гибридных войн» для подготовки, консультирования и предоставления различного рода современных военных технологий различным военизированным группировкам.

Одним из современных инструментов контроля над военно-силовым пространством является торговля оружием. По данным Шведского аналитического центра СИПРИ, по состоянию на 2014 крупнейшими экспортерами вооружений являются США, Россия, Китай, Германия и Франция. В сумме они обеспечивают 74% оружейного экспорта.(8)

С помощью данного инструмента могут быть достигнуты несколько важных геополитических и геостратегических задач.

Во-первых, оказывать определяющие влияние на геополитическое развитие различных регионов мира, создание или нивелирование центров силы.

Во-вторых, создавать паритет сил, в каком-либо важном

геостратегическом регионе, в контексте геополитической конкуренции в контроле над этим регионом

В-третьих, регулировать возможности или не возможности разжигания конфликтных противоречий. Так посредством торговли оружием создается либо баланс, либо дисбаланс между противоборствующими странами, что может привести перехода конфликта в военную фазу.

В-четвертых, торговля оружием создает условия для стратегического партнерства и в других сферах. Здесь торговля оружием может выступать в качестве «мягкой силы».

Что касается непосредственно контроля над военно-силовым пространством, то этот инструмент проявляется также в нескольких направлениях.

1. Высокая технологичность современного вооружения создает необходимость в военных консультантах от стран экспортеров по эксплуатации поставленных новых видов вооружения в страну-импортера.

2. В связи с изменением концепции введения современных войн, и современные концепты вооружений предполагают их систематизацию и постоянную модернизацию, что создает зависимость вооруженных сил страны-импортера, от дальнейших поставок компонующих новейших видов вооружений.

3. В связи с тем, что в современных видах вооружения применяются высокие информационные и цифровые технологии, а также спутниковая навигация и системы, вооружённые силы страны-импортера, приобретая такое оружие, интегрируется в систему вооруженных сил страны-экспортера.

Нелегальная торговля вооружениями, также является современным инструментом. В целом, как отмечает группа экспертов, незаконный оборот оружия оказывает общее дестабилизирующее воздействие на политическую ситуацию во многих регионах мира, способствует обострению местных и региональных конфликтов, а также увеличивает возможности террористических групп добиваться своих целей и угрожать миру и безопасности.(7) Тем самым способствует осуществлению концепции гибридных войн.

Таким образом, современные инструменты достижения контроля над военно-силовым пространством являются угрозами и вызовами национальной безопасности Азербайджанской Республики, с нейтрализацией угроз исходящих от возможного применения этих инструментов достижения контроля над пространствами, связан уровень эффективности обеспечения национальной безопасности Азербайджанской Республики.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Закон Азербайджанской Республики от 29 июня 2004 года №712-IIQ «О национальной безопасности»*

2. *Военная доктрина Азербайджанской Республики. Утверждена Постановлением Милли Меджлиса Азербайджанской Республики от 8 июня 2010 года №1029-IIIQR*

3. *Cebrowski, Arthur K. and John J. Garstka. Network-Centric Warfare: Its Origins and Future. U.S. Naval Institute Proceedings, January 1998.*

4. *Countries Ranked by Military Strength (2016) The complete Global Firepower list puts the military powers of the world into full perspective. http://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp*

5. *The Military Balance 2015 // https://www.iiss.org/en/publications/military%20balance/issues/the-military-balance-2015-5ea6*

6. *Гасанов. А. М. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, "Zərdabi LTD" MMC, 2014.*

7. *Герасимец Н. Н., Кантемирова К. В., Васильева В. В., Теневой рынок. Нелегальная торговля оружием // Журнал "Вологдинские чтения" // Выпуск № 74 / 2009 // http://cyberleninka.ru/article/n/tenevoy-rynok-nelegalnaya-torgovlya-oruzhiem*

8. *Ежегодник СИПРИ 2014: вооружения, разоружение и международная безопасность: Пер. с англ. – Институт мировой экономики и международных отношений РАН. – М.: ИМЭМО РАН, 1998 – 2014. – 2015. – 764 с. – (в пер.) // http://www.sipri.org/yearbook/2014/files/sipri-yearbook-2014-in-russian*

9. *Кондратьев А. Сетецентрический фронт // Национальная оборона // N12 декабрь 2015 // http://www.nationaldefense.ru/includes/periodics/maintheme/2011/0210/21125558/detail.shtml*

10. *Мартин ван Кревельд / Трансформация войны. Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — 344 с. Стр 70.*

11. *Ткачева А.В., Хожевец О.А. Сетецентрические концепции в современных вооруженных силах // http://libeldoc.bsuir.by/bitstream/123456789/2618/1/ Сетецентрические%20концепции.PDF*

12. *Фридман Дж. "Пограничные земли": Азербайджан в стратегии блокирования России Подробности: https://regnum.ru/news/1802539.html*

13. *Что такое гибридная война? Концепция и тактика гибридной войны // http://fb.ru/article/182506/chto-takoe-gibridnaya-voyna-kontseptsiya-i-taktika-gibridnoy-voynyi*

14. *Эйвазов Дж.. Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики. Баку, издательство «Нурлан», 2004 стр.218*

XÜLASƏ

Məqalədə hərbi-güc məkanın əsas spesifik cəhətləri təhlil edilir. Əsas diqqət hərbi-güc məkanında Azərbaycan Respublikasının yerini müəyyənləşdirən parametrlərinə göstərilir. Məkan üzərində nəzarət kontekstində Azərbaycan Respublikasının milli maraqlar və milli təhlükəsizliyə təhdidlər araşdırılır. Həmçinin müharibələrin aparılmasının müasir üslabları təhlilin nəticəsində, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyə yeni və qeri-ənənvi təhdidlər və çağırışlar müəyyən edilir. Hərbi-güc məkan üzərində nəzarətin saxlanması üzrə müasir geosiyasi alətlərin tətbiqi təhlil edilir.

SUMMARY

The article is analyzes military-force space as one of the modern perceptions of the spatial category of geopolitics. In the article, the author gives a brief description of the specifics of the military-force space. Particular attention is paid to the factors that determine the place of the Republic of Azerbaijan in the military-force space. National interests and threats to the national security of the Republic of Azerbaijan are considered in the context of space control. The article also is analyzes modern geopolitical instruments for preserving control over the military-force space.

Siyasət

GEOSİYASİ TƏDQİQATLARDA NƏZƏRİ MÜHAKİMƏLƏRİN QURULMA METODOLOGİYASI

BƏXTİYAR NƏBİYEV
Bakı Dövlət Universiteti

Geosiyasi gerçəklikləri müəyyən edəcək və mövcud reallıqları dəyişdirəcək çoxvariantlı modellərin, metodoloji prinsiplərin, tədqiqat metodlarının və prosedurlarının məcmusu, real geosiyasi mənfəətin əldə edilməsinə doğru yönəldilmiş birbaşa reallaşa bilən proqramların, tövsiyələrin və ərazi-siyasət əlaqələri texnologiyalarının məcmusu kimi ifadə edilə bilər. Burada onu bildirmək lazımdır ki, geosiyasi analiz və qərar qəbuletmə bir sıra hallarda dərin qeyri-müəyyənlik şəraitində baş verir. Bu, mümkün gələcəklə bağlı olaraq çox sayda ssenarilərin qurula bilməsini tələb edir. Bu ehtimallar strateji qərar qəbul etmə prosesinə daxil edilməlidir (9). Geosiyasət coğrafi, iqtisadi və irqi amillərin sistemli öyrənilməsi, milli və beynəlxalq siyasət bazasının formalaşdırılmasına xidmət edən bir elmdir (8). Geosiyasət coğrafiyanın siyasətə çevirdiyi istiqaməti araşdırır və qiymətləndirir. İqtisadi, sosial, hərbi, mədəni və siyasi ünsürlər siyasi coğrafiya üzərində dəyərləndirilir; siyasi coğrafiya bu ünsürlərlə aktiv hala gətirilir. Əslində də XIX əsrin II yarısında siyasi coğrafiya üzərindəki işlər geosiyasətin bir elm kimi formalaşmasını hazırlamışdır. Ən qısa izahat ilə geosiyasət, coğrafiyanın siyasətə verdiyi istiqaməti müəyyən edir (4). Geosiyasət ərazi-siyasi hadisələrin iştirakçılarını, onların tərkiblərini müəyyən edir: Dövlətlər və digər siyasi coğrafi subyektlər və onların daxilindəki qurumları; Regional (ərazi) qrupları və onların siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və hərbi təmərküzləşmə səbəbləri; İdeoloji mənşəli regional, lokal, qlobal geosiyasi təsir imkanlarına malik olan qurumlar; Geosiyasi hadisələr və onların iştirakçılarının qərar qəbul edilməsi konseptologiyası; Bilavasitə geosiyasi vəziyyətin analizində ərazinin struktur modelinin tətbiq edilməsi; Siyasi coğrafi proseslərdə iştirak edən qüvvələrin hərbi, siyasi, ideoloji, mədəni və sosial rifah səviyyəsi, regional və qlobal maraqları; Hazırda mövcud olan qüvvələr nisbəti və onun yaxın və uzaq perspektivdə dəyişmə ehtimalları; Ərazilər üzrə və qlobal miqyasda proseslərin modelləşdirilməsi; Geosiyasi hadisələrin idarə olunması və risk amilinin müəyyən edilməsi; Geosiyasi araşdırmaları kompleks tədqiqatlardan ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Belə ki, geosiyasət müəyyən ərazidə baş verən və ya baş verməsi ehtimal edilən proseslərin araşdırılması ilə məşğul olduğundan istənilən geosiyasi proses və ya hadisənin fəaliyyətinin inkişaf dinamikasından çıxarışlar edə bilməlidir. Burada önəmli bir anlayış kimi dövrəyə geostrategiya daxil olur. Geostrategiyanın statik və dinamik ünsürləri vardır. Geostrategiyanın statik (coğrafi) ünsürləri: Coğrafi mövqe (qitələrarası və bölgə səviyyəsində); Sərhədlər və ərazi bütünlüyü; Strateji qaynaqlar; Coğrafi xüsusiyyətlər (ada dövləti, qitə dövləti və s.). Geostrategiyanın dinamik ünsürləri: Sosial vəziyyət; İqtisadi durum; Siyasi sistem və vəziyyət; Əsgəri potensial; Mədəniyyət dəyərləridir. Təbii ki, bu anlayışların hər birinin də müəyyən açıqlamaya ehtiyacı vardır. Geosiyasi baxımdan coğrafi mövqe hər hansısa bir geosiyasi vahidin yer səthində və regional miqyasda tutduğu mövqe, onun ətrafındakı

ərazi siyasi-coğrafi subyektlərinə və obyektlərinə nisbətən vəziyyətidir. Sərhədlər və ərazi bütünlüyü məsələsi də geosiyasi ünsürlər kateqoriyasında özünəməxsus bir yer tutur. Hər bir dövlətin beynəlxalq və milli hüquq ilə müəyyən edilmiş coğrafi məkan ilə məhdudlaşan ərazisi vardır. Bu ərazinin daxilində onun müxtəlif tərkibləri birləşərək bir bütünlük formalaşdırırlar. Geosiyasi baxımından onların qorunması üçün lazımi ətraf elementlərin formalaşdırılması hər bir dövlətin qarşısında dayanan vəzifələrdəndir. Geosiyasi proseslərin gedişatına başlıca təsir edən amillər sırasına sosial vəziyyətin analizi daxildir. İqtisadi durum ölkənin və təmas edəcəyi geosiyasi məkanın iqtisadi inkişafının təhlil edilməsidir. Son zamanlar geosiyasətdən törəmə olan bir anlayış da elmi dövriyyədədir. Bu da geoiqtisadiyyatdır. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində iqtisadiyyatın getdikcə əhəmiyyət qazanma meyli özünü biruzə verir. Bu baxımdan, beynəlxalq münasibətlər leksikonunda geo-siyasət və geo-iqtisadiyyat anlayışlarının paralellik göstərməsi təsadüfi deyildir. Siyasi sistem və vəziyyət geosiyasətin dinamik ünsürləri sırasına daxildir. Siyasi sistem, cəmiyyətin siyasi həyatında rol alan siyasi qurumları və digər ictimai qurumları, bunların fəaliyyətini və qarşılıqlı münasibətləri ifadə edir. Əlbəttə ki, hər cəmiyyətin siyasi sistemi onun inkişafının qanunauyğun nəticəsi kimi formalaşır. Siyasi sistem cəmiyyətin sosial-siyasi təbiətini, mövcud siyasi münasibətləri, təsisatları, normaları və hakimiyyətin təşkili prinsiplərini ifadə edir. Siyasi vəziyyət isə müəyyən siyasi sistem daxilində proseslərin inkişafı dinamikasını ortaya qoyur. Geosiyasətin elmi qanunları siyasi və tarixi proseslərin təhlili üçün çox əlverişlidir. Geosiyasi analiz metodları ilə xalqların və ölkələrin siyasi inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək və gələcək planlaşdırmalar həyata keçirmək mümkündür. Geosiyasi analiz üsulları fəal milli maraqların təmin edilməsi məsələlərinin həllində dövlət ehtiyatlarının müəyyən edilməsinə təsir edir. Geosiyasət siyasi həyatın müxtəlif iştirakçıları vasitəsilə həyata keçirilir. Geosiyasi analizin metodologiyası əsasında məkan formaları üzərində fəaliyyət reallıqları müəyyən edilir. Hər bir dövlətin özünün gücünə müvafiq olaraq özünəməxsus geosiyasi planları və hədəfləri vardır. Geosiyasi araşdırmaların gedişində məkan və bu məkanda fəaliyyət göstərən siyasi subyektlərin fəaliyyətləri təhlil edilir. Nəticələr müvafiq dövlət qurumları tərəfindən istifadə edilir. Burada məkan anlayışı haqqında müəyyən açıqlığın gətirilməsinə ehtiyac hiss edilir. Mekan reallığı, insan və təbiət proseslərinin qarşılığı və sintezi ilə yaranan bir dəyərlər sistemidir. Yaranan bu dəyərlər sistemi coğrafiyanı təmsil edər və coğrafi şüurla dərk edilir. Bütün bu xüsusiyyətləri məkanın siyasi bir sahə olduğunu da ortaya qoyur. Məkan siyasidir, çünki güc varlığının sınandığı, əks etdirildiyi, həmrəylik və ya qarşıdurma halının yaşandığı ən konkret səhnə məkanıdır. Məkanın daşıdığı və ya yığdığı dəyərlər iqtisadi, mədəni və siyasi məzmun daşıyır və güclər arasında mübarizənin çox zaman səbəbidir. Bu xüsusiyyəti ilə məkan həm güc alınan həm də güc əks etdirilən ünsürdür (5, 24). Özünün gələcək inkişafını və ərazilər üzrə maraqlarının təminatını həyata keçirməkdə konseptual yanaşmaya malik olan dövlətlər geosiyasi proseslərin paralel izlənilməsini düzgün hesab edirlər. Bu zaman dövlətlərin geosiyasi fəaliyyətlərində əsas alınan məsələlərin başında geosiyasi təhlükəsizlik gəlir. Geosiyasət təhlükəsizlik anlayışı, müxtəlif nəzəriyyələrlə bir çox elm adamı tərəfindən fərqli bucaqlardan ələ alınmış, yorumlanmış və günümüzün beynəlxalq təhlükəsizlik siyasətinin təməl qəliblərində özünə yer almışdır (3). Günümüzdə geosiyasi tədqiqatların intensivləşməsini şərtləndirən amillər vardır. Ölkələr arasında qarşıdurma yaşanmasına səbəb olan və son zamanlarda şahid olduğumuz beynəlxalq gərginlik mövzuları bəzi ölkələrin rəhbərliklərini qarışıq seçimlər etməklə qarşı-qarşıya buraxır. Dünya nizamı davam edən bir dəyişmə prosesini keçirir, bu prosesinin birbaşa nəticələri iqtisadi, mədəni və ümumiyyətlə hərbi qarşıdurma problemlərindən mütəşəkkil siyasi qeyri-sabitlik şəklində ortaya çıxır. Tərəflər arasında əməkdaşlıq, iqtisadi inkişaf və sosial inkişaf kimi prioritet mövzular gedərək ölkələrin daha çox geosiyasət maraqlarının qorunmasına fəda edilir. Rusiya, Çin və İran kimi ölkələr, keçdiyimiz son bir neçə illik zaman ərzində, enerji təchizatı, malların tranzit daşınması, ticari fəaliyyətlərdə istifadə olunan pul vahidi, milli sərhədlərin müdafiəsi, hava sahəsinin istifadəyə açılması, digər ölkələrlə hərbi sənaye sahəsində əməkdaşlıq, terrora qarşı ortaq mübarizə və milli suverenlik prinsipinin qorunması kimi sahələrdə həyati əhəmiyyət kəsb edən geosiyasi fəallıq nümayiş etdirirlər. Dünyanın tək qütblü nizamdan çox qütblü nizama keçid prosesi beynəlxalq əlaqələr sahəsində bir çox reallığın dəyişmə keçirməsinə səbəb olur (7).

Paralel tədqiqatlar real mənzərənin düzgün və obyektiv olaraq formalaşmasına kömək edirlər. Geosiyasi hədəflərin və atılacaq addımların vaciblik dərəcələrini müəyyənləşdirmədən araşdırmanın praktiki olaraq işlək halda həyata keçirilməsi və onun əldə ediləcək nəticələr baxımından lazımı səviyyədə aparılması mümkün deyildir. Geosiyasi münasibətlər müxtəlif səviyyələrdə özünü ifadə edir: milli, regional, beynəlxalq (6). Ərazisinə, iqtisadi və hərbi qüdrətinə rəğmən, müasir dövrdə bütün dövlətlər yerləşdikləri regionun əhəmiyyətli ərazi, geostrateji və geoiqtisadi üstünlüklərindən maksimum faydalı şəkildə yararlanmağa, milli maraqlarını maksimum səmərəli realizə etməyə çalışırlar.

Geosiyasət hər bir dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerini - onun yerləşdiyi coğrafi məkanı, ərazisini, təbii sərvətlərini, iqtisadi-hərbi gücünü, əhalisinin sayını, demokratik inkişaf səviyyəsini, əmək resurslarını, qonşularla münasibətlərini və digər mühüm amilləri öyrənən elm sahəsi kimi ötən əsrin birinci yarısında formalaşmışdır (2). Hər bir müstəqil dövlətin əsas geosiyasi vəzifəsi öz milli ərazisi (dövlətin məxsusi coğrafi məkanı) çərçivəsində vahid milli-dövlət strukturunu, mərkəzləşmiş dövlət idarəçilik sistemini və suveren dövlət hakimiyyətini yaratmaq, möhkəmlətmək və daimiliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bundan başqa, dövlətin geosiyasi vəzifələri sırasına həm də cəmiyyətin artan sosial-iqtisadi, mənəvi və s. tələbatının, ölkənin xarici və daxili təhlükəsizliyinin dolğun şəkildə təmin edilməsi, əhalinin təbii fəlakətlərdən qorunması, ölkədə milli-vətəndaş həmrəyliyinin yaradılması, tolerantlığın qorunması və s. daxildir. Bütün bu vəzifələri həyata keçirmək üçün dövlət onunla həmsərhəd olan qonşu ölkələrlə, qarşılıqlı münasibətlərdə fərqli mövqeyi ilə seçilən ayrı-ayrı beynəlxalq və regional aktorlarla təmasa girməli olur. Dövlətin geosiyasi maraqları həmin aktorlarla toqquşa, kəsişə, yaxud üst-üstə düşə bilər. Lakin heç nədən asılı olmayaraq dövlətin rəsmi və qeyri-rəsmi strukturları tarixən formalaşmış beynəlxalq normalara, regional ənənələrə və praktikaya, dərk olunmuş milli və ümumi maraqların qarşılıqlı tarazlığına əsaslanaraq xarici aktorlarla bu və ya digər geosiyasi münasibətlər qurmağa borcludur. Belə münasibətlər sistemi səviyyəsinə görə beynəlxalq, regional və yerli (lokal) olmaqla dövlətin müəyyən geosiyasi kodunu (statusunu) müəyyənləşdirir və müvafiq fəaliyyət kodeksinin (məcəlləsinin) yaradılmasını tələb edir. Geosiyasi kod hər bir ölkənin siyasi fəaliyyətindən, ölkə rəhbərlərinin və əksər əhalinin ətraf aləmə münasibətindən,

geomakan təsəvvüründən, dərk olunmuş və yaxud iddia olunan milli maraq, milli mənafe dairəsi və onun təmin olunması vasitələrindən, xarici aləmlə ünsiyyət zamanı ölkənin kəsb etdiyi maddi, mənəvi, hərbi, insani dəyərlərdən, xarici aləmdən yarana biləcək geosiyasi təhlükələrə reaksiyasından, müqavimət gücündən, malik olduğu hərbi-texniki vasitələrdən və s. keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq müəyyənləşir. Böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq, hər bir dövlətin ya tarixən formalaşmış, zaman-zaman ətraf aləmin təsiri ilə dəyişikliklərə məruz qalmış, ya da ki, yeni yaradılmış geosiyasi kodu və buna müvafiq olaraq, xarici aləmlə geosiyasi davranış kodeksi mövcud olur. Tədqiqatçılar fəaliyyət səviyyəsinə görə, ölkələrin geosiyasi fəaliyyət kodeksini- yerli, regional və planetar olmaqla, üç qrupa ayırırlar: Yerli səviyyəli kodekslər - qonşu həmsərhəd ölkələrin geosiyasi statusu, davranışı, bəyan etdiyi, yaxud fəaliyyətindən yaranan, müşahidə olunan geosiyasi məqsəd və vəzifələrinin qiymətləndirilməsi və ona müvafiq addımların atılması haqqında dövlətlərin hazırladığı ümumi xarakterli geosiyasi tövsiyələr toplusudur. Belə kodekslər hər bir ölkənin dövlət və hökumət, müvafiq xarici siyasət, hərbi, təhlükəsizlik, sərhəd və digər strukturlarının rəhbər fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir. Regional fəaliyyət kodeksləri - öz geosiyasi təsirini təkcə həmsərhəd qonşu dövlətlərin deyil, həm də regionun digər ölkələrinin ərazisində yaymaq istəyən regional lider və yaxud belə statusa can atan digər dövlətlərin geosiyasi istəyinə uyğun olaraq yaradılan tövsiyələr toplusudur. Nəhayət, planetar geosiyasi fəaliyyət kodeksləri o ölkələrdə (məsələn, bu sıraya dünyanın atom silahına malik olan ölkələrini aid etmək olar) yaradılır ki, onlar bütün dünyada geosiyasi maraqlarını təmin etmək gücünə malikdir, beynəlxalq aləmin əksər hadisələrinə fəal müdaxilə edə bilir və planetin istənilən guşəsində geosiyasi fəaliyyətlərini təmin etməyə çalışırlar. Əlbəttə, hər bir ölkə özünün iqtisadi, siyasi və sosial vəziyyətindən, dövləti idarə edənlərin dünyagörüşü və xarakterindən, əhalinin ətraf aləmə baxışları və münasibətindən çıxış edərək, yerli, regional və beynəlxalq geosiyasi münasibətlərdən, qonşu ölkələrin geosiyasətindən və mövcud məkanda nümayiş etdirdiyi davranışlardan və s. asılı olaraq, özünün məxsusi geosiyasi vəzifələrini müəyyənləşdirir, fəaliyyət kodeksini hazırlayır və onun əsasında da yaxın və uzaq xarici aktorlarla geosiyasi əlaqələr yaradır (1).

Bu baxımdan tədqiqatlar aparılarkən müxtəlif dövlətlərin daxili və xarici siyasət ehtiyaclarını, onların ərazilər üzrə maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə ortaya qoyduqları meyllərini aşkar etmək lazımdır.

Geosiyasi şərait dəyişkən olduğuna görə mövcud olan regionlarda əhalinin siyasi-psixoloji durumunun araşdırılması da vacibdir. Siyasi-psixoloji durum, ölkə daxilində cərəyan edən proseslər, eləcə də bir sıra digər tamamlayıcı məsələlər dövlətlərin geosiyasi fəaliyyətlərinə daxili əhali dəstəyini müəyyən edir.

Daxili əhali dəstəyi olduqca mühüm amillər kateqoriyasına daxildir. Məsələn, SSRİ-nin Əfqanıstanda, ABŞ-ın Vyetnamda və digər bölgələrdə qala bilməməsinin səbəblərindən biri də əhalinin dəstəyi bu siyasi kursa azaltması və hətta bəzi hallarda ona qarşı çıxması idi. Bu gün təcavüzkar Ermənistan dövlətinin daxilində baş verən proseslər də eyni ilə bunu göstərir. Artıq ciddi şəkildə Ermənistan hakimiyyətinin geosiyasi planlarına qarşı daxili etirazlar səslənir. Çünki Ermənistan rəhbərliyinin siyasəti və geosiyasi planları ölkə əhalisini iqtisadi səfalət ilə üzləşdirmişdir.

Tədqiqatlar apararkən həm dövlətlərin fəaliyyətinin və geosiyasi məkanlar üzrə davranışlarının xarakteri və tələbatı dəqiqləşdirilir, həm də bu tələbatın ödənilməsinin mexanizmlərinə baxılır.

Dövlətlər militarist, diplomatik, iqtisadi, potensial imkanlarına müvafiq olaraq geosiyasi fəaliyyət mexanizmləri müəyyən edirlər.

Bu nə deməkdir? Militarist dövlətlər özlərinin maraqlarının ödənilməsi üçün hərbi üsullara və mexanizmlərə üstünlük verirlər. Diplomatik fəaliyyət bazası güclü olan dövlətlər inandırma və çəkindirmə diplomatiyası vasitəsi ilə geosiyasi məkanlara daxil olur, orada möhkəmlənir, rəqiblərini zərərsizləşdirirlər. İqtisadi imperativləri önə çəkən dövlət öz iqtisadi imkanlarından yararlanmağa və mexanizmləri bu bazada qurmaq istəyirlər.

Ümumiyyətlə, araşdırma aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:
- tədqiqatın hazırlıq mərhələsi;
- məlumatlarının toplanılması mərhələsi;
- yığılmış məlumatların sistemləşdirilməsi;
- sistemləşdirilmiş məlumatların təhlili;
- yekun hesabatların hazırlanması.

Təbii ki, geosiyasi tədqiqatların aparılması forması qarşıya qoyulan məqsədin xarakterindən və ödəniləcək maraqların əhatəliliyindən asılıdır.

Məkanın və onun xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi olduqca böyük önəm daşıyır.

Bu, nə deməkdir? Yəni geosiyasi fəaliyyətini reallaşdırmaq istəyən dövlət bu məkanda hansı üstünlüklər əldə edir. Yeni imkanlarmı, dəniz və ya okeana çıxışmı, müttəfiq dövlətlərə çıxışmı, rəqib dövləti və ya dövlətləri zərərsizləşdirmə imkanımı? Məkanın xüsusiyyətinə gəldikdə isə, onu demək olar ki, problemin əhatə dairəsi formanın dəqiqləşdirilməsində xüsusi rol oynayır.

Metodik olaraq tədqiqatın üç əsas növündən istifadə olunur.

İlk olaraq kəşfiyyat xarakterli tədqiqatdır. Bu cür araşdırmalar yığcam xarakter daşıyır. Bu mərhələ məlumatların, müvafiq materialların toplanılması və öyrənilməsi prosesidir. Bu geniş miqyaslı tədqiqatların ilkin mərhələsi hesab olunur. Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatın müşahidə və sorğu xüsusiyyətli tərəflərin də vardır. Bu forma xüsusi məlumatların əldə olunması prosesində istifadə olunur.

İkinci növ yazılı materialların və hesabatların ümumi təhlilidir. Bu fəaliyyət şəkli konkret təhlilin ən mühüm formasıdır. Bu tədqiqat növünün qarşısında duran əsas məqsəd əldə olunan bu məlumatların öyrənilməsidir. Yazılı tədqiqatın əhatə dairəsi daha geniş olur və əldə olunan məlumatlar obyektin bütün tərəflərini geniş şəkildə öyrənməyə istiqamətləndirir.

Məlumatların xüsusi hesabatı aparılır, onlara münasib olan təhlil metodu seçilir, tədqiqatın məqsədi, məzmunu, istiqamətləri, funksiyaları müəyyənləşdirilir.

Qeyd edilən tədqiqatlar kateqoriyası mütəxəssislər tərəfindən mükəmməl şəkildə hazırlanmış proqram əsasında yerinə yetirilir. Həmin proqrama uyğun olaraq əldə olunan materiallar qruplaşdırılır, xarakterizə edilir, qiymətləndirilir.

Nəhayət tədqiqatlar analitik tədqiqat işləri ilə bitir. Analitik tədqiqat dərin məzmunlu təhlil növü olub:

• öyrənilən geosiyasi situasiyanın bütün tərəflərinə,
• onların imkan və maraqlarına,
• habelə onların gələcəkdə ola biləcək olan fəaliyyət ehtimallarına

məntiqi təhlillərin yekununda və eləcə də diferensiasiya, habelə icmal metodlarından istifadə edərək rasional mövqedən yanaşır.

Bu, nə deməkdir? İlk öncə geosiyasi prosesdə iştirak edən tərəflər ayırılıqda öyrənilir. Onların imkanları arasında müvazinət təyin edilir, eləcə də maraqların toqquşma nöqtələri müəyyən edilir. Analitik material diferensiasiya edilərək tərkiblərə ayırlır. Sonra icmal həyata keçirilir, bundan sonra isə rasional nəticə əldə edilir. Geosiyasi toqquşma və maraq regionları əslində qlobal məkanda demək olar ki dəyişməmişdir. Tarixi müddət ərzində məkana söykənən və güclər arasında mübarizənin yaşadığı oyun sahələri sanki ənənəvilik daşıyır. Məsələn Qafqaz, Orta Asiya və Yaxın Şərq coğrafiyası ənənəviləşmiş bir oyun sahəsi olaraq xarakterizə edilə bilər. Bu xarakterizə səbəbi nümunə verilən məkanların iqtisadi siyasi dəyərində qorunur (5).

Analitik tədqiqat həmçinin məkanın və onun üzərində həyata keçiriləcək geosiyasi obyektin, həmçinin subyektlərin bütün xarakterik xüsusiyyətlərini faktlar əsasında təhlil edir, onun məqbul və qeyri-məqbul tərəflərini üzə çıxarır.

Analitik tədqiqat materialların toplanılmasına və tədqiqinə kompleks şəkildə yanaşır. Burada müxtəlif formalı təhlillərdən istifadə olunur.

Onların əsasında yaxın müddətli və uzunmüddətli qənaətlər hasil edilir, planlar qurulur.

Bir sıra hallarda yeni situasiyalar üzərində qurulduğundan analitik tədqiqat mahiyyətcə eksperiment xarakteri daşıyır. Çünki tədqiqinə müxtəlif yanaşma metodlarından istifadə etməsi müxtəlif hadisə və obyektin tədqiqində yeni yanaşma tərzləri əlavə edir.

Bunu da qeyd edək ki, tədqiqatlar zamanı eksperimentlər aparmağın bir çox problemləri də mövcuddur.

Çünki eksperimentlər bəzən nəticə etibarı ilə tamamlanmamış şəkildə özünü biruzə verir.

Bu, nə deməkdir? Aparılan araşdırmalar zamanı hər hansısa bir mərhələdə edilən səhv və ya diqqətsizlik yekunda böyük fəsadlara səbəb olur. Geosiyasi fəaliyyət məkanı oyunçularının imkanlarının düzgün müəyyən edilməməsi, maraqlar toqquşmasının düzgün müəyyən edilməməsi, materialların diqqətlə incələnməməsi problemini formalaşdırır.

Burada problemlərin qarşısının alınması zamanı istifadə ediləcək metod paralel araşdırmaların tutuşdurulmasıdır. Tədqiqatlardan, əsasən, geosiyasi layihələndirmə məqsədi üçün istifadə edir. Fəaliyyətin təşkili prosesində tədqiqatların nəticələri əsasında layihələndirmələr qurulur. Xüsusilə, müasir mərhələdə geosiyasi işlərin qurulması, dövlət maraqlarının təmin edilməsi qeyd edilənlərdən asılıdır. Çünki bu layihələrin reallaşdırılması, əsasən, real imkanlar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Geosiyasi proqnozlaşdırma da tədqiqatlar əsasında yerinə yetirildikdə gələcək proseslərin inkişaf dinamikasını dəqiqləşdirir, dövlətlərin geosiyasi tələbatlarını əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

ЛИТЕРАТУРА

1. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Dərslik. - Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2015, s.156-157

2. Qasımov A. Müasir geosiyasətin mükəmməl elmi-nəzəri tədqiqi. // Azərbaycan.- 2010.- 30 noyabr.- S.5

3. Muhittin Demiray, İsmail Hakkı İşcan. Uluslararası sistemde güvenlik kavramının deşiþimi ekonomik ve jeopolitik arka planı. // Dumplular universitesi sosyal bilimler dergisi. Sayı 21, Ağustos 2008, s.141-170, s.142

4. Suat İlhan. Jeopolitik kavramı ve unsurları. // Jeopolitik Özel, K›fl 2002, Cilt: 8, Say›: 4, s. 318-322

5. Yaşar Hacısalihoğlu. Kuramsal ve kavramsal bir çözümleme: mekan - güç – çatışma ve jeopolitik. // Stratejik Araştırmalar Dergisi / Journal of Strategic Studies 1(2), 2008, s.22-44

6. Белашов Иван Иванович. Геополитические интересы в структуре современного политического процесса. Ставрополь – 2004, с.3

7. Елена Осельская. Возможности, проблемы и перспективы использования геополитического анализа для исследования современных интеграционных процессов. // АНАМНЕЗА, Год. X, 2015, кн. 1, с. 61-76

8. Miguel Ángel Ballesteros Martín. Method for the analysis of geopolitical regions (marg). // Journal of the Spanish Institute for strategic studies, p.2

9. Paul Ormerod and Shaun Riordan Query Sheet. A New Approach to the Analysis of Geo-Political Risk. // Diplomacy and Statecraft 15(4): 1–12, 2004, p.3

Açar sözlər: *geosiyasi tədqiqatlar, geosiyasi vəzifələr, ərazilər üzrə maraqlar, tarixi proseslər.*

Ключевые слова: *геополитические исследования, геополитические цели, территориальные интересы, исторические процессы*

Keywords: *geopolitical research, geopolitical goals, territorial interests, historical processes*

РЕЗЮМЕ

Проблема в данной статье методология строения теоретических заключений в геополитических исследованиях. Последовательность вопросов в статье группируются в выработке технологий, методологических принципов исследования, методов исследования и процедур совокупности реальных геополитических выводов, которые могут быть реализованы непосредственно вовремя осуществления программ геополитического значения. Автор считает, что законы политического развития стран с методами геополитического анализа могут привлечены для изучения и осуществления планирование.

SUMMARY

The problem in this article is the methodology of the structure of theoretical conclusions in geopolitical studies. The sequence of questions in the article are grouped in the development of technologies, methodological research principles, research methods and procedures of a set of real geopolitical conclusions that can be realized directly during the implementation of programs of geopolitical significance. The author believes that the laws of political development of countries with methods of geopolitical analysis can be attracted to study and implement planning.

Beynəlxalq əlaqələr

AZƏRBAYCAN-MOLDOVA ƏLAQƏLƏRİ: YÜKSƏK SƏVİYYƏLİ DOSTLUQ VƏ ƏMƏKDAŞLIQ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DOĞRU

ALI BALAYEV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan-Moldova münasibətləri tarixinin kökləri sovet dövrünə gedib çıxır, 1922-ci il SSRİ yarandığı vaxtdan hər iki respublika SSRİ tərkibində müttəfiq respublika kimi mövcud olmuşdur. O vaxtdan Azərbaycan Respublikasında Moldova diasporu yaşayır, onların sayı təxminən 500 nəfərə qədərdir. Moldova Respublikasında isə Azərbaycan diasporunun sayı 5 min nəfəri keçmişdir.

Hər iki ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra onlar arasında ikitərəfli siyasi münasibətlər yarandı. 1940-cı ildə Bessarabiya və Şimali Bukovina Rumıniyadan alınaraq SSRİ-yə qatıldı və Moldova SSR yaradıldı. O vaxtdan Moldova və Azərbaycan arasında münasibətlər quruldu. Lakin 1996-cı ilə qədər hər iki ölkə arasında münasibətlər zəif olmuşdur.

1996-cı ilə qədər münasibətlər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində davam etdirilir, bəzi rəsmi və qeyri-rəsmi qurumların arasında fərdi əlaqələr qurulurdu.

1997-ci il noyabrın 26-28-də Moldova Respublikasının Prezidenti Petru Luçinskinin Azərbaycana ilk rəsmi səfəri iki ölkə arasında əlaqələrin genişləndirilməsində böyük əhəmiyyəti olub.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Moldova Respublikasının Prezidenti Petru Luçinski ilə görüşərək ikitərəfli münasibətlər, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində birgə əməkdaşlığa dair məsələlər, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında müzakirələr aparıblar. Bu görüş Azərbaycan və Moldova arasında yüksək səviyyədə keçirilən ilk görüş olub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Moldova Respublikasının Prezidenti Petru Luçinski birgə mətbuat konfransı keçirilib. Heydər Əliyev mətbuat konfransında bəyanatla çıxış edib: "… Biz hər iki ölkə üçün çox mühüm bir məsələ-ərazi bütövlüyü, bir-birinə qarşı güc işlədilməsinin, hər hansı ölkənin ərazi və sərhədlərinin zor gücünə dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi məsələsi barədə fikir mübadiləsi etdik. Bu məsələlərdə, xüsusən də həm Azərbaycan, həm də Moldova dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra onların qarşılaşdıqları münaqişələrin həlli məsələsində tam yekdil rəydə olduq…" [2, 585].

Moldova Respublikasının Prezidenti Retru Luçinskinin şərəfinə təşkil edilmiş rəsmi qəbulda Prezident Heydər Əliyev geniş nitq söyləyib. "… Moldova Prezidentinin Azərbaycana ilk rəsmi səfəri ölkəmizin həyatında əlamətdar hadisə və Azərbaycan-Moldova münasibətlərində mühüm mərhələdir…".

Səfər çərçivəsində iki ölkə arasında 15 sənəd imzalanıb. Azərbaycan Respublikası və Moldova Respublikası arasında Dostluq və əməkdaşlıq haqqında Müqavilə, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Moldova Respublikası Hökuməti arasında ikiqat vergiyə cəlb etməyə yol verilməməsi, gəlir və əmlak vergilərinin ödənilməsindən yayınmanın qarşısının alınması haqqında Konvensiya, vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi məsələləri üzrə qarışıqlıq yardım və əməkdaşlıq, elmi-texniki əməkdaşlıq, investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması, beynəlxalq avtomobil əlaqəsi, istehsalat kooperasiyası, pensiya təminatı sahəsində vətəndaşların hüquqlarının zəmanətləri, təhsil sahəsində əməkdaşlıq, mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq, valyuta və ixrac nəzarəti sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında sazişlər, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və Moldova Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Protokol və digər sənədlər imzalanıb [2, 585].

1998-ci ildə Yaltada Ukrayna Prezidenti Leonid Kuçmanın 60 illik yubileyində iştirak edən Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev və Moldova Prezidenti P.Luçinski qarşılıqlı maraq doğuran problemləri müzakirə edirlər. 2004-cü ildə Moldova Ukraynadakı səfirinin Azərbaycanda da fəaliyyət göstərməsi üçün ona səlahiyyət verib. 2005-ci ildən isə Azərbaycan Respublikasının Moldovada səfirliyi fəaliyyətə başladı "İkitərəfli əlaqələrin inkişafı baxımından 2004-cü il oktyabrın 26-27-də Moldovanın prezidenti V.Voroninin Azərbaycana rəsmi səfəri mühüm rol oynamışdır. O, Azərbaycan Prezidenti İkham Əliyevlə danışıqlar aparmış və siyasi, iqtisadi, humanitar sahələrdə əlaqələrin inkişafı məsələlərini müzakirə etmişdir. Səfər zamanı 9 sənəd, o cümlədən "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Moldova Respublikası Prezidentinin Birgə Bəyannaməsi imzalanmışdır [2, 586]. Keçən illərdə iki ölkə arasında cəmi 26 dövlətlərarası, hökumətlərarası və müəssisələrarası müxtəlif hüquqi-normativ sənəd imzalanmışdır.

2005-ci il aprelin 21-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin Moldovaya rəsmi səfəri də zəngin olmuşdur.

Səfər zamanı iki ölkə arasında daha 5 sənəd imzalanmışdır. 2005-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev Beynəlxalq investisiya forumunda iştirak etmək üçün Ukraynaya rəsmi səfəri çərçivəsində yenidən Moldova Prezidenti V.Voroninlə görüşmüş, qarşılıqlı əlaqələrin vəziyyəti və perspektivi ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılmışdır [2, 586]. 2004-cü il oktyabrın 26-27-də Moldova Prezidenti Vladimir Voroninin Azərbaycana rəsmi səfəri onun Qafqaz regionunda ilk səfəri olub.

Dövlət başçılarının təkbətək görüşlərində aşağıdakı məsələlər ciddi müzakirə olunub:

- hər iki ölkənin təcavüzkar separatçılıq nəticəsində işğala məruz qalmalarına son qoyulması;
- ərazi bütövlüyünün beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll edilməsi. İmzalanan sənədlər aşağıdakı sahələri əhatə edirdi;
- hər iki ölkə arasında mülki, ailə cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında müqavilə;
- hökumətlərarası uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq, vətəndaşların qarşılıqlı səfərləri;
- bitkilərin karantini sahəsində;
- əmək və əhalinin müdafiəsi sahəsində;
- ədliyyə nazirlikləri arasında;
- kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında sazişlər;
- xarici işlər nazirlikləri arasında 2005-2006-cı illər üçün məsləhətləşmələr planı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2005-ci il aprelin 21-də Moldova Respublikasına səfəri zamanı Moldova Prezidenti V.Voroninlə regional və beynəlxalq xarakterli məsələlər müzakirə olunub və ərazi bütövlüyü nə qəsdin və işğalın ağır nəticələrinin aradan qaldırılması zərurəti qeyd olunub. Dövlət başçıları arasında aşağıdakı sahələrə aid sənədlər imzalanıb:

- hökumətlərarası münasibətlərə aid;
- hər iki respublikanın ərazisində müvəqqəti işləyən vətəndaşların əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsinə dair sənədlər;
- baytarlıq-sanitariya konvensiyası;
- hava əlaqələrinə dair;
- informasiyalaşma və informasiya texnologiyaları sahəsində əməkdaşlığa dair;
- hər iki ölkənin televiziya şirkətləri arasında əməkdaşlığa aid sənədlər imzalandı.

Dövlət başçısı Kişinyovda aparılmış danışıqların yekunlarına dair birgə mətbuat konfransı keçirdilər. Prezidentlər jurnalistlər qarşısında bəyanatlarla çıxış ediblər. Moldova Prezidenti Vladimir Voroninin bəyanatında bildirib ki, "… bizim həll etməli olduğumuz çoxlu problemimiz var. Ərazi bütövlüyü məsələsini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Biz ərazi bütövlüyü məsələsində Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyirik və bu problemin həllinə təkan verə biləcək bütün tədbirlərdə iştirak etməyə hazırıq…". Prezident İlham Əliyev də qarşılıqlı olaraq öz bəyanatında qeyd edib ki, "… Biz Moldovanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, Dnestryanı bölgə probleminin nizama salınması sahəsində fəaliyyətini tamamilə dəstəkləyirik…". 2008-ci il martın 14-də BMT Baş Məclisinin 62-ci sessiyasında Baş Məclisin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair mövqeyini ifadə edən qətnamə layihəsinin müzakirələri zamanı Moldova qətnamənin lehinə səs verib [11].

Moldova Prezidenti Vladimir Voronin 2008-ci il aprelin 23-də növbəti səfərlə Azərbaycanda olub. İki ölkə prezidentinin təkbətək və geniş tərkibli görüşlərində Azərbaycanla Moldova arasında əlaqələrin bütün sahələrdə inkişaf etdiyi vurğulanıb. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq məsələləri də müzakirə edilib. Moldova Prezidenti hər zaman Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləyəcəyini bəyan edib" [11].

Təkbətək görüşləri zamanı hər iki dövlətin başçıları Azərbaycan və Moldova arasında siyasi, iqtisadi və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın yüksək səviyyəyə çatdığını qeyd etdilər, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qarşılıqlı yardım və dəstəkləmə mövqeyi tutmağın və regional əməkdaşlığın zəruriliyini və digər məsələləri müzakirə obyektinə çevirdilər. Geniş tərkibli görüş zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Moldova Prezidentinə müraciət edərək demişdir:

"Biz Sizin səfərinizə çox böyük əhəmiyyət veririk və ümid edirik ki bu səfərin nəticələri dostluq əlaqələrimizin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir. Ölkələrimiz arasında tərəfdaşlıq münasibətləri yaranmışdır. Biz müxtəlif sahələrdə fəal əməkdaşlıq edirik və fəal siyasi dialoqu iqtisadi sahədə ciddi irəliləyişlərlə dolğunlaşdırmaq istəyirik. Bu gün biz Sizinlə qarşılıqlı əlaqələrimizin perspektivlərini necə təsəvvür etməyimizin ümumi konturlarını müzakirə etdik. Fikrimizcə, müvafiq nazirliklərin rəhbərləri bu məqamları indiki səfər çərçivəsində konkretləşdirəcəklər və biz artıq fəal qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin ciddi perspektivlərini müəyyən edəcəyik. Moldova Prezidenti Vladimir Voronin təşəkkür edərək dedi ki bizim fəaliyyətimiz 50-dən çox ikitərəfli saziş əsasında formalaşır və təşkil olunur. İndi bu sazişlərin bəhrəsini görmək qalır. Düşünürəm ki, bu səfərə mənimlə gəlmiş heyət bu nəticələrə nail olmaq, ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın yaxşılaşdırılması, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi yollarını axtarıb tapmaq əzmindədir" [7, 1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Moldova Prezidenti Vladimir Voroninin geniş tərkibdə görüşü başa çatdıqdan sonra dövlət başçıları mətbuat üçün bəyanatlarla çıxış etdilər. Mətbuat üçün bəyanatında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hər iki ölkə üçün dialoqun çox uğurla davam etdiyini, getdikcə əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirmək, yeni-yeni sahələri və istiqamətləri əhatə etdiyini bildirdi: "Bizim ölkələr dost ölkələrdir, tərəfdaş ölkələrdir və biz geniş əhatəli məsələlər üzrə fəal qarşılıqlı əlaqə saxlayırıq. Siyasi dialoq çox fəaldır. Bu gün biz ikitərəfli münasibətlərə aid məsələləri, regional məsələləri müzakirə etdik İqtisadi əlaqələrin intensivləşdirilməsinin zəruri olması xüsusi vurğulandı. Bu istiqamətdə böyük potensial imkanlar var. Biz energetika sahəsində əməkdaşlıq məsələlərini və investisiya layihələrinin mümkünlüyünün müzakirə etdik.

Bütövlükdə bizim münasibətlərimizi tərəfdaşlıq münasibətləri, çox yaxın münasibətlər kimi səciyyələndirmək olar və bu, bizi çox sevindirir. Moldova Prezidentinin Azərbaycana səfəri əlaqələrimizin inkişafına yeni impuls, yeni təkan verir. Bizim çox güclü müqavilə-hüquqi bazamız var, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri fəallaşdırmaq, əmtəə dövriyyəsini artırmaq və birlikdə həyata keçirən biləcəyimiz konkret layihələri çox ətraflı şəkildə nəzərdən keçirmək arzumuz var. Bir çox məsələlərdə bizim mövqelərimiz üst-üstə düşür. Bu gün mən işğal edilmiş ərazilərdə vəziyyət barədə məsələ ilə əlaqədar BMT-nin Baş Məclisində Moldova Azərbaycanın mövqeyini dəstəklədiyinə görə Vladimir Nikolayeviçə xüsusi minnətdarlığımı bildirdim. Bildiyimiz kimi, Baş Məclis Azərbaycanı dəstəkləmiş və bizim təklif etdiyimiz qətnaməni qəbul etmişdir. Bizi fəal surətdə dəstəkləyən və öz prinsipial mövqeyini ifadə edən ölkələr arasında dost Moldova da var idi. Biz bunu çox yüksək qiymətləndirir və prinsipial mövqeyin, prinsipial xarici siyasət xəttinin təzahürü, eləcə də bizi birləşdirən yaxın dostluq əlaqələrinin ifadəsi hesab edirik" [7, 2].

Mətbuat üçün bəyanat verərək Moldova Prezidenti V.Voronin dedi ki, hər iki ölkə arasında münasibətlər həqiqətən dinamik şəkildə, yüksələn xətlə inkişaf edir: "Bizim ticarət-iqtisadi sahədə, investisiya siyasətində, ölkələrimizin mövcud resurslarının

birgə mənimsənilməsində qarşılıqlı əlaqələrimizi keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çatdırmağa imkan verən çox sanballı ikitərəfli müqavilələr və sazişlər paketimiz var. Bu gün Azərbaycan prezidenti ilə bu barədə danışmışıq. Fikrimizcə, bu layihələrin həyata keçirilməsi ölkəmizin bir-birinə daha çox yaxınlaşmasına, dostluq tellərini, qərarlaşmış tarixi münasibətlərimizi daha da möhkəmləndirməyə imkan verəcəkdir" [7, 2].

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin sədri Oqtay Əsədovla görüşündə çıxış edən Moldovanın dövlət başçısı demokratik cəmiyyət və hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə keçən hər iki ölkə arasında bütün sahələrdə siyasi sahənin əlaqələri genişlənməsinə və daha dərinləşməsinə yüksək dəyərləndirdi. Dost ölkəyə səfər etdiyini vurğulayan ali qonaq parlamentlərin, qəbul edilən hüquqi sənədlərin cəmiyyətdə, ictimai-siyasi proseslərdə böyük rol oynadığını bildirdi: "iki ölkənin deputatlarının beynəlxalq qurumlardakı birgə fəaliyyətinin xüsusi əhəmiyyətindən danışdı. Moldova rəhbəri bildirdi ki, onun ölkəsi beynəlxalq tədbirlərdə Azərbaycanın haqlı mövqeyini bundan sonra da dəstəkləyəcəkdir" [7, 2].

1997-ci ildən bəri Azərbaycan-Moldova arasında 50-dən artıq müqavilə bağlanıb, beynəlxalq və regional qurumlarda – BMT, Avropa Şurası, ATƏT, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası, GUAM, "Şərq Tərəfdaşlığı, MDB çərçivəsində hər iki dövlət bir-birinə dəstək verir. Bundan başqa iki azad, demokratik ölkə arasında yüksək olmasa da, iqtisadi və mədəni əlaqələr də inkişaf edir. Bu əlaqələr SSRİ çərçivəsində məcburi xarakter daşıyırdı. Müstəqillik illərində 2007-ci il fevralın 22-də Moldovanın Baş Naziri Vasili Tarlevin Azərbaycana səfəri çərçivəsi, bu sahədə əlaqələrin inkişafına yeni təkan verdi.

Moldova Azərbaycana kənd təsərrüfatı texnikası və kənd təsərrüfatı məhsulları satmaq, Azərbaycandan isə təbii qaz, elektrik enerjisi idxal etmək istəyir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev fevralın 22-də Moldova Respublikasının Baş naziri Vasile Tarlevin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edib. Görüş zamanı Azərbaycan Prezidenti bildirdi ki, "Potensial mövcuddur, ikitərəfli iqtisadi əlaqələr üçün imkanlar və onları inkişaf etdirmək arzusu var. Biz müttəfiq tərəfdaş ölkələrik. Ona görə də fəal əməkdaşlığa ümid bəsləyirik" [5, 1].

23 fevral 2007-ci ildə Bakıda Azərbaycan-Moldova biznes-forumu keçirilib. Forumda hər iki ölkədən 40-dan çox iş adamı iştirak edib. Tədbirdə Azərbaycanın baş nazirinin birinci müavini və Moldovanın baş naziri də iştirak ediblər. Moldovanın baş naziri ölkəsində sərmayələr və ticarət, aqrosənaye, şirniyyat yüngül sənaye, neft və qeyri-neft sənayesi, turizm sahəsində əməkdaşlıq üçün əlverişli mühitin yaradıldığını forum iştirakçılarının diqqətinə çatdırıb [7, 2].

2008-ci ildə "Moldovanın Azərbaycanda Ticarət Evi" məhdud məsuliyyəti cəmiyyəti və qurumun nizamnaməsi qeydiyyatdan keçib [7, 2].

2009-cu il martın 12-də Moldova Respublikasının maliyyə naziri Marianna Durleştyanu Bakıda işgüzar səfərdə olub. Səfərin məqsədi Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, maliyyə-iqtisadi siyasətlə tanışlıq və s. olub [10].

2006-cı il martın 10-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində tədqiqatın "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Moldova Hökuməti arasında gömrük haqqında saziş gömrük sahəsində əməkdaşlığın inkişafı, idxal-ixrac zamanı tutulası gömrük rüsumlarının və digər ödənişlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynadı.

Bakıda keçirilən VII İnternet İdarəçilik forumunda Moldovanın rabitə və informasiya texnologiyaları naziri Pavel Filip iştirak etmiş Azərbaycan Respubli-kasının Məhkəmə Hüquq Şurasının sədri, ədliyyə naziri Fikrət Məmmədovla görüşmüşdür.

Azərbaycan və Moldova arasında dostluq və səmərəli əməkdaşlıq münasibətlərini vurğulayan nazir geniş müqavilə bazasına söykənən hüquqi əlaqələri qeyd etmiş, ölkəmizdə aparılan hərtərəfli hüquqi islahatlardan, müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqindən, yeni innovativ və şəffaf xidmətlərin yaradılmasından danışmış, ədliyyənin inkişafı barədə məlumat verərək, bu sahədə xarici dövlətlərin, o cümlədən Moldovanın təcrübəsindən bəhrələndiyini söyləmişdir. Ölkəmizə ilk səfərindən böyük məmnunluğunu ifadə edən P.Filip səfər zamanı respublikamızın dinamik inkişafının şahidi olduğunu vurğulamış, Bakıda yüksək səviyyədə təşkil olunmuş Forumun əhəmiyyətini qeyd edərək, ölkəsində İKT-nin tətbiqi üzrə həyata keçirilən islahatlar, o cümlədən yeni konseptual strategiyalar barədə məlumat vermiş, Azərbaycanın bu sahədə müsbət təcrübəsinə maraq göstərmiş, təcrübə mübadiləsinin hər iki tərəf üçün səmərə verəcəyini bildirmişdir.

Görüşdə qarşılıqlı fəaliyyətin perspektivləri, habelə korrupsiyanın qarşısının alınmasında İKT-nin tətbiqi, müxtəlif reyestrlərin aparılması və digər məsələlər müzakirə olunmuşdur [13].

Bundan başqa 2009-cu ildə MBD Dövlət Başçıları Şurasının iclasında Hökumətlərarası komissiyalarda GUAM Dövlət başçılarının zirvə toplanmasında, ikitərəfli hökumətlərarası komissiyalarda, müxtəlif nazirlərin qarşılıqlı səfərləri zamanı siyasi, iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunub. Müqavilə hüquq bazasına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası ilə Moldova Respublikası arasında 53 ikitərəfli sənəd imzalanmışdır.

2014-cü il sentyabrın 8-də Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Artur Rəsizadə Bakıda səfərdə olan Moldova Baş Nazirinin müavini, xarici işlər və Avropa inteqrasiyası naziri xanım Nataliya German ilə görüşdə iki ölkə arasındakı iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafına diqqət yetirilib. Nazirlər Kabinetində "Bütün beynəlxalq tədbirlərdə hər iki ölkənin eyni mövqedən çıxış edərək regional münaqişələrin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipləri əsasında həllinə dəstək verdiyi məmnunluqla xatırlanıb. Azərbaycan-Moldova iqtisadi əlaqələrinin inkişaf dinamikası qeyd edilməklə yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlərin ikitərəfli faydalı əməkdaşlığın dərinləşməsinə xidmət etdiyi vurğulanıb" [9, 1].

Beləliklə, hər iki ölkə arasında sosial-iqtisadi sahəsi siyasətdə mədəniyyətə qədər bütün sahələri tənzimləyən hüquqi baza yaradılmışdır. Lakin Moldovada baş verən qeyri-stabillik münasibətlərə mənfi təsir göstərir. GUAM çərçivəsində münasibətlər sürətlə davam edir. Burada Moldova və Azərbaycanın maraqları üst-üstə düşür. "Artıq iqtisadi sahələrə,

hüquq-mühafizə orqanları və turizm agentlikləri xəttinə dair bir çox layihələr işlənib hazırlanmışdır. GUAM çərçivəsində azad ticarət zonalarının enerji əməkdaşlığının inteqrasiyası üçün yeni nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması insanlar və portativləri var" [10, 8].

Moldova enerji ehtiyatlarının daşınması üçün marşrutlardan kənarda qalsa da, Xəzərdən Avropaya gedən nəqliyyat dəhlizində iştirak etmək istəyir. Burada Dünya üzərində tikilən Qara Dənizə çıxışı olan curcul neft terminalından tankerlər və dəmiryolu vasitəsilə neft məhsulları daşınır. Azərbaycan "Şahdəniz-2" qaz ehtiyatlarının Avropaya, xüsusilə Rumıniyaya çatdırılmasında Moldovanın perspektiv imkanları mövcuddur, Moldova eyni zamanda "Nabukko" layihəsinə də ciddi əhəmiyyət verir. Azərbaycan-Moldova arasında humanitar mədəni sahələrdə də əlaqələr genişlənir. Moldovada Azərbaycan, Azərbaycanda isə Moldova mədəniyyəti günləri keçirilir. Kişinyovda dahi Azərbaycan mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin abidəsi qoyulub.

"Bəli, Azərbaycan və Moldovanı yaxınlaşdıran həm də hər iki ölkənin hərbi separatçılıqla üz-üzə qalmasıdır və ərazilərində bənzər münaqişələrin mövcudlu-ğudur. Bununla belə fərqli cəhətləri də qeyd etmək lazımdır. İlk növbədə onu demək olar ki, əgər Azərbaycana qarşı Ermənistanın ərazi iddiaları əsasında etno-ərazi münaqişəsi mövcuddur, Moldovada bu bir qədər fərqli, siyasi-ərazi münaqişə kimi səciyyələnə bilər. Azərbaycan bu gün də təcavüzkara qarşı silahlı münaqişədir və bir milyon qaçqın problemi ilə üz-üzədirsə, Moldovada bu münaqişə daha çox siyasi müstəvidədir. Bununla belə, ölkələrimiz hərə zaman bu məsələlərdə bir-birini dəstəkləyir, ərazi bütövlüyünə hörmət prinsipi əsasında çıxış edir. Bu səpkidə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində dövlətlərimizin müvəffəqiyyətli qarşılıqlı fəaliyyəti, ümumi təhlükəsizlik məkanının yaradılması, iqtisadi və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və münaqişələrin həll edilməsi üçün qarşılıqlı fəaliyyətin dərinləşməsi daim diqqət mərkəzindədir və əməkdaşlığımızın zəruri şərtlərindəndir. Bu qarşılıqlı dəstək beynəlxalq səviyyədə hər zaman nümayiş etdirilir. Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlarda mühüm məsələlər üzrə səsvermələr öncəsi iki ölkənin nümayəndələri mütəmadi olaraq görüşür, sıx əməkdaşlıq edir və bir-birinə qarşılıqlı dəstək verirlər" [8, 4].

Beləliklə, müstəqillik illərində Azərbaycan-Moldova münasibətləri dövrün tələblərinə uyğun olan yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan-Moldova əlaqələrinin inkişafında yeni mərhələ. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Moldavaya rəsmi səfəri // Azərbaycan, 24 aprel 2005-ci il, №92 (4011), s.1-3.*
2. *Azərbaycan-Moldova əlaqələri daha da inkişaf edəcəkdir // Respublika, 24 aprel, 2008, №086 (3121), s.1-2.*
3. *Azərbaycan-Moldova münasibətlərinin inkişafında mühüm mərhələ. Moldova Respublikasının prezidentinin Vladimir Voroninin Azərbaycana səfəri // Azərbaycan, 27 oktyabr 2004-cü il, №250 (3865), c.1-3.*
4. *Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Ukrayna, Gürcüstan və Moldova XİN-lərinin nümayəndələrini qəbul edir // Respublika 27 noyabr 1997, s. 2 (№141 (190).*
5. *Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Moldovanın Baş naziri Vasile Tarlebi qəbul etmişdir // Respublika, 23 fevral, 2007, №40 (2880), s.1.*
6. *Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfər münasibətilə Moldava Respublikasının Prezidenti Petru Luçinski. Bioqrafik məlumat // Respublika. 27 noyabr 1997-ci il, № 141 (190), s.2.*
7. *Azərbaycan və Moldova dost, tərəfdaş ölkələrdir. Moldova Prezidenti Vladimir Voroninin Azərbaycana rəsmi səfəri // 24 aprel 2005-ci il, №92 (4011), s.1-2.*
8. *"Görüləcək işlər çoxdur" Azərbaycanın Moldovadakı səfiri Namiq Əliyevin APA-ya müsahibəsi // "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 2015-ci il, 4 dekabr, №30 (145) s.4.*
9. *Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, Azərbaycan, 2005, 752 s.*
10. *Мусабекова И. "Политический диалог между Баку и Кишиневом станет более интенсивным" // Зеркало. 2011, 10 сентября, №35 (401), с.8.*
11. *Azərbaycan-Moldova münasibətləri //http:www.aliev-heritage.org*
12. *Azərbaycan-Moldova münasibətləri qısa tarixi məlumat // http://www/ azembassy. md.*
13. *Bakıda VII İnternet İdarəçilik forumu işə başlanıb // http:www.data.center.az /9ndex. Php menyu. 138 id 498. dl28.*

Key Words: *Azerbaijan, Moldova, interstate and intergovernmental relations, friendship and cooperation, political, economic and cultural ties.*

Ключевые слова: *Азербайджан, Молдова, межгосударственные и межправительственные отношения, дружба и сотрудничество, политические, экономические, культурные связи.*

РЕЗЮМЕ

В статье освещается история взаимоотношений между Азербайджаном и Молдовой в рамках Советского государства, акцентируется внимание на развитии политических, экономических и культурных связей между этими странами после обретения ими независимости. Подробно рассматривается взаимные официальные визиты глав государств, заключенные между странами договоры. Отмечается, что взаимная поддержка в международных и региональных структурах, общая борьба против сепаратизма и внешней угрозы являются мощным импульсом в развитии взаимовыгодных отношений.

SUMMARY

The article highlights the history of relations between Azerbaijan and Mol-dova within the Soviet state, draws attention on the development of political, economic and cultural ties between the two countries after their independence. Considered in detail the mutual official visits of heads of these states, agreements concluded between the countries. It is noted that the mutual support in interna-tional and regional structures, common struggle against separatism and external threats are the powerful impetus in the development of mutually beneficial rela-tions.

OSMANLI, PORTUQALİYA VƏ SƏFƏVİ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ HÖRMÜZ MƏSƏLƏSİ

ANAR ÖMƏROV
Bakı Dövlət Universiteti

XVI əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş Səfəvilər imperiyası çətin vəziyyətlə üzləşmişdi. Hind okeanı və Anadolu üzrə strateji planlarını həyata keçirmək istəyən Şah I İsmayıl hər iki istiqamətdə döyüşlər aparmaq fikrində deyildi. Çünki həm Portuqaliya, həm də Osmanlı imperiyaları özlərinin ən qüdrətli dönəmlərini yaşayırdılar. D.Əzimlinin fikrincə, avropalıların Hindistana dəniz yolu açması Asiya- Avropa ticarətinə ciddi zərbə vurmadı. Ədviyyat Avropaya iki istiqamətdən daşınmağa başlandı. Beynəlxalq münasibətlərdə baş vermiş proseslər Aralıq dənizi limanlarında ticarətin inkişafına təkan verdi. Çünki Avropa dövlətləri iki cəbhəyə parçalandı. Kapitalizmin ilkin rüşeymlərinin yarandığı bəzi Avropa dövlətləri sənaye xammalına olan tələbatını ödəmək üçün Aralıq dənizi sahillərinə üz tutmuşdular. Osmanlı sultanlarının bu istiqamətdə həmin dövlətlərə verdiyi ticarət güzəştləri də həmin ticarətin inkişafında rol oynayırdı. Digər tərəfdən, Portuqaliya da Hindistandan daşıdığı ədviyyatın böyük bir qismini Aralıq dəniz sahillərinə göndərirdi(13, s.151). Portuqaliya kralları XVI əsr boyunca benyləxlaq ticarətə nəzarət uğrunda Hind okeanında, Asiya istiqamətində Osmanlı-Səfəvi qarşıdurmasını izləyirdi. Hörmüzün portuqallar tərəfindən işğal edilməsi və Səfəvilərin Moskva dövləti ərazisi vasitəsilə Avropa ilə ticarət əlaqələri saxlaması Osmanlı iqtisadi maraqlarına ağır zərbə idi. Hörmüzün portuqallar tərəfindən işğalı beynəlxalq ticarət sistemində ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunurdu. Strateji baxımdan çox mühüm əhəmiyyət daşıyan Hörmüzü ələ keçirib orada əsgərləri yerləşdirmiş Albukerki Qırmızı dəniz vasitəsilə ticarətə əsaslı zərbə vurmuşdu(13,s.139-140).

Məhz buna görə də Şah I Ismayıl Portuqaliyanın Hörmüzdə möhkəmlənməsinə mane ola bilmədi. Hörmüz portuqallar tərəfindən işğal edildi, portuqallar orada qala qurdular (10, 183-184;12,334). Lakin Şah I İsmayıl portuqalların Bəhreyn adalarında tamamilə möhkəmlənməsinə imkan vermədi. Hind okeanında Osmanlı imperiyası ilə toqquşan Portuqaliya Səfəvi dövləti ilə ziddiyyətlərinin dərinləşməsində maraqlı deyildi. Portuqaliya üçün qüdrətli Səfəvi imperiyasının mövcudluğu əslində sərfəli idi. Bunun əsas səbəbləri sırasında Osmanlı imperiyasına qarşı Portuqaliyanın güclü müttəfiqi ola bilməsi kimi güclü amil nəzərə alınmalıdır (1, 32; 12, 211). “Portuqaliya ilə əlaqələri nizama salmaq istəyən Şah I İsmayıl onun Hörmüzdə möhkəmlənməsi nəticəsində zəifləmiş İran körfəzi vasitəsilə ticarətini qaydaya salmağa çalışırdı. Çünki Səfəvi imperiyasının Hind okeanı hövzəsindəki ölkələrlə ticarət əlaqələrinin məhdudlaşdırılması Hörmüz-Təbriz-Şamaxı-Xəzər-Volqa ticarət yolu vasitəsilə Moskva dövləti, Avropa ölkələri ilə saxlanılan iqtisadi əlaqələrə ağır zərbə vurdu. Bu, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrini xeyli zəiflətdi”(12,130;2).

Beləliklə, XVI əsrin əvvəllərində bir tərəfdən Osmanlı imperiyası, digər tərəfdən Portuqaliya işğalları Azərbaycan Səfəvi dövlətini tam iqtisadi mühasirəyə salaraq çox çətin vəziyyət yaratdı. Buna görə də şah I Ismayıl Çaldıran döyüşü ərəfəsində Osmanlı imperiyasına qarşı Portuqaliya ilə hərbi ittifaq bağlamağa və İran körfəzi vasitəsilə bu dövlətin odlu silahlarını, artilleriya mütəxəssislərini almağa da cəhd göstərdi (3, 149-150).

1514–cü ildə Albukerki ilə aparlmış danışıqlar nəticəsində

Hörmüzdə müttəfiqlik müqaviləsi imzalandı. Portuqaliyalıların İran körfəzinin digər məntəqələrində işğalları genişləndi. Bütün danışıqlara, hədiyyələrə, cəhdlərə baxmayaraq, bu müqavilənin ciddi bir nəticəsi olmadı. "Çünki vitse-kralın – Albukerkinin əsas məqsədi Səfəvilərə yardım etmək deyildi. Osmanlı imperiyası ilə toqquşmaq istəməyən Səfəvi Şahının portuqallara ərazi güzəştlərinə getməsinə yönəlmişdi. Albukerkinin səyləri bəhrəsini verdi. Şah I Ismayıl portuqallar tərəfindən göstəriləcək yardım müqabilində Hörmüzü müvəqqəti olaraq onlara güzəştə getdi. İran körfəzində portuqalların yüzillik hökmranlığı dövründə Hörmüz onların inzibati-siyasi, ticari və hərbi bazasına çevrildi" (12, 131-132).

Albukerkinin Şah İsmayılla əlaqə yaratmaq məqsədilə II dəfə, "Miquel Fereira" adlı keşişlə birlikdə Mir Əbu İshaqı onun sarayına yola saldı və nümayəndə heyəti 1513-cü ildə Təbrizə yola düşdü. Hələ Miquel Ferreira Səfəvi dövlətində olduğu günlərdə Şah I İsmayıl "Xacə Əlixan" adlı başqa bir nümayəndəni Portuqaliya kralına yazdığı dostluq məktubu ilə Albukerkinin yanına göndərdi və onunla müttəfiqlik və dostluq etmək istədiyini bildirdi. Ə.Ə.Vilayəti məktubun surətini "Məcəlləye-bərrəsihaye tarix – 9-cu cild, № 3, s. 154 olaraq Cahangir Qaemməqami. Məsəlleye – Hörmüz dər rəvabete – İran və Portuqan" adlı I cilddən əldə etdiyini yazmışdı (12,236-237). Aparılmış danışıqlar nəticəsində Albukerki və Şah İsmayıl arasında Hörmüz boğazı haqqında yeni müddəaları aşağıdakılardan ibarətdir:

-Portuqaliyanın dəniz qüvvələri Bəhreyn və Qətifə həmlə etməkdə Səfəvi dövlətinə kömək etsin;

-Portuqaliyalılar Şah İsmayıla Mikran və Belucistan qiyamlarını yatırmaqda kömək etsin;

-Səfəvi dövləti Hörmüzü istila etmək fikrindən daşınsın və turanşah Portuqaliya kralı Don Emmanuel tərəfindən keçmişdəki kimi Hörmüz əmirlərinə təyin olunsun; (12, 60).

Albukerki Frumao Qomesdellemos başda olmaqla növbəti nümayəndə heyətini 5 may 1515-ci ilin 5 may tarixində Şah I İsmayılın sarayına göndərdi və onlara belə göstəriş verdi: "Mənim adımdan Şah İsmayıla deyəcəksiniz ki, mən onun əzəmətli məqamı, şöhrəti xatirinə və saysız –hesabsız səylərinə görə bu elçilər heytəini onun görüşünə göndərirəm. Şah İsmayılın osmanlılarla müharibəyə aid təklifi haqqında Portuqaliya dövləti bir qədər gəmi, əsgər və artilleriya göndərməklə ona kömək edir və bizim məzhəb firqəmizdən olub sizin sarayınızda yaşayan məsihilər bizim vasitəçilərimiz olacaqlar. Portuqaliya yolu ilə onların vasitəsilə Rum (osmanlı-A.Ö.) sarayından da istifadə etmək mümkündür" (12, 258). Ə.Ə.Vilayəti qeyd edir ki, bu elçi heyəti ilə Albukerki tərəfindən Şah I Ismayıla yaqut, zümrüd, almaz, mirvari, qızıl və müxtəlif cəvahirlərdən ibarət çoxlu qiymətli hədiyyələrlə bərabər, xeyli miqdarda qızıl sikkə, qılınc, qızılla işlənmiş nizə, 3 at, 6 tüfəng, 2 top, 4 mancanaq, çoxlu başqa vəsait göndərildi (12, 239).

1534-cü ilin dekabrında osmanlılar Bağdadı tutdular. Sultan I Süleyman bir neçə ay Təbrizdə oldu və İbrahim paşa ilə birgə Ərəb İranının idarəçiliyi ilə məşğul oldu. İşğal edilmiş yeni torpaqlar əyalətlərə bölüşdürüldü. 1535-ci ildə sultan Bağdadı tərk etdi. Burada onun 32 minlik qoşunu qaldı. Osmanlıların Fars körfəzinə çıxması portuqaliyalılarla münaqşəyə səbəb oldu. Qucarat sultanı Portuqaliyanın buradan çıxarılması üçün sultan I Süleymanın müttəfiqi kimi çıxış etdi. Sultanın əmri ilə Süveyş sahilində 76 gəmidən ibarət olan donanma yarandı. Gəmilərində 7 min nəfər olan bu donanma 1538-ci ilin yayında Hindistan sahillərinə yola düşdü. Yolüstü qəfil hücumla Ədən tutuldu. Ədəndən sonra Portuqaliyanın Diu adası arasındakı hərbi bazasına 20 gün davam edən hücum başlandı. Lakin bütün hücumların qarşısı alındı. Donanma Süveyşə qayıtdı. Geriyə üzərkən ordu Yəmən şəhəri Makkanı və Yəmənin sahillərini işğal etdi. Portuqaliya ilə Osmanlılar arasında müharibə davam edirdi. 1552-ci ildə Osmanlı donanması (30 gəmidə 16 min nəfərlik dəniz piyadası vardı) Oman sahillərinə yaxınlaşdı və 2 həftəlik top atəşi nəticəsində maskat tutuldu.1554-cü ilin avqustunda dənizdə portuqallarla osmanlılar arasında baş vermiş növbəti döyüşdə osmanlılar qalib gəldilər. (8; 9)

1548-ci ildə Osmanlı -Səfəvi müharibəsi yenidən başlandı. Osmanlıların qoşunları Təbrizi işğal etdilər, bir neçə gündən sonra Van qalasını tutdular. 1553-cü ildə müharibə yeni müstəviyə keçdi. Osmanlılar Gürcüstana və qərbi Azərbaycana hücum etdilər. Bundan başqa, Kaşan və Qumu, İsfahanı işğal etdilər. Səfəvilər İraqı, Gürcüstanın qərbini və Azərbaycanın bəzi qərb torpaqlarını osmanlıların idarəsinə verməli oldular. 1551-ci ildə osmanlılar Liviyanın Tripoli şəhərini Malta sərkərdələrindən azad etdilər. Tezliklə bütün Tripolitaniya osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil oldu. Osmanlılar Sudanın işğalına başladılar və 2 illik müharibə nəticəsində osmanlılar qalib gəldilər. Bundan sonra osmanlılar Afrikanın Qırmızı dəniz sahillərini işğal edib, 1558-ci ildə şimali Eritreyanı tutdular. Afrikanın şimalı uğrunda osmanlıların müharibəsində əsas rəqib İspaniyanın köməyi ilə döyüşən Malta sərkərdələri ordeni idi. Osmanlı sultanı I Süleyman (1520-1566) Belqradı, Rodosu, Macarıstanı, Mesopotamiyanı, Əlcəzairi işğal etməklə sərhədləri bütün istiqamətlərdə xeyli genişləndirmişdi. Portuqaliya Ədəni (1598) və Kamaran adasını (1526) tutmağa xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bununla da osmanlılar əslində portuqallara Qırmızı dəniz sahillərini tam işğal etməyə maneçilik törədirdilər. Portuqallardan fərqli olaraq, osmanlılar işğal etdikləri ərazilərin yerli əhalisini dilini və dinlərini dəyişməyə məcbur etmişdilər. Osmanlılarla Portuqaliyanın ilk toqquşması 1517-ci ildə Misirin türklər tərəfindən tutulması zamanında baş vermişdi. Bundan sonra portuqalların Hörmüzdəki hakimiyyəti üçün ciddi təhlükələr yarandı. 1546-cı ildə osmanlıların Bəsrəni tutması ilə Hind okeanına həm Hörmüz-Fars körfəzi, həm də Qırmızı dəniz vasitəsilə yol açıldı. Həmin illərdə Avropanın hakim dairələri Hörmüzdə yarana biləcək narahatlığı yalnız Portuqaliya ilə əlaqələndirirdilər, yəni Sultan Süleymanın daha uzaq məsafəyə və məqsədə yönəlmiş məqsədini dərk edə bilmirdilər. Əslində onun yaxın planında Misirdən və Bəsrədən sonra Hörmüzü, oradan isə Qucəratı , qalan Hindistanı tutmaq olmuşdu. Bu işlərdən sonra Hind racələrinə aid olan milyonlarla insan və zəngin varidat osmanlılara çatmalı idi (8;9).

1538-ci ildə Bahadur şah Sultan I Süleymana yardım üçün müraciət etdiyi zaman o razılığını vermişdi. Sultan Suveyş kanalından Qırmızı dəniz vasitəsilə tərkibində 70 gəmi və 7 min əsgər, matros, yaxşı silahlanmış yeniçərilər olan hərbi eskadranı köməyə göndərdi. Donanmaya rəhbərlik "Xədim" ləqəbli Süleyman paşaya tapşırılmışdı. Ədən limanına çatdıqda bu insan əvvəlcə şəhərin şeyxini öz gəmisinin burnunda asdırdı, sona şəhəri yeniçərilərə talan etməyə verdi. Bununla da, səhər Osmanlı sancağına çevrildi. Beləliklə, Qırmızı dənizə giriş Osmanlı bürclərinin əlinə keçdi. Bahadur şah artıq sağ olmadığı üçün Xədim Süleyman paşa İstanbula onun Məkkədə gizlədilən varidatını sultana hədiyyə göndərdi. Bundan sonra o, Sultan Süleyman ona verdiyi əmri, yəni Portuqaliyanın gəmilərini tapıb, məhv etmək barədə olan fərmanını yerinə yetirmək əvəzinə o, Hind okeanını üzüb keçdilər və Hindistanın qərb sahillərinə çatdılar. Bu hərəkətin əsas səbəbini onun yanında gəmi kapitanı qismində çalışan macar Xuçi belə izah edir: "O, portuqallardan çox qorxurdu. Onlarla dənizlərdə döyüşməmək üçün, gizlənmək üçün yer axtarırdı" (11,456-478;6, 67-69).1538-ci ilin sentyabrın əvvllərində o, Diu sahillərinə 600 yeniçəri döyüşçüsünü düşürdü. Onlara bir neçə top da həvalə edildi. Onlar Diuda portuqalların tikdiyi qalanı mühasirəyə aldılar. Qalanın müdafiəsinə portuqallardan Antoniu da Silveyrə tapşırıldı. Qəfildən dənizdə fırtına başlayanda Süleyman paşa gəmilərini Maxuva limanına apardı və 20 gün orada yerləşdi. 28 sentyabrda yenidən Dirya qayıtdı və qalanın divarlarını xüsusilə də istehkamını top atəşinə tutdu(11, 234).

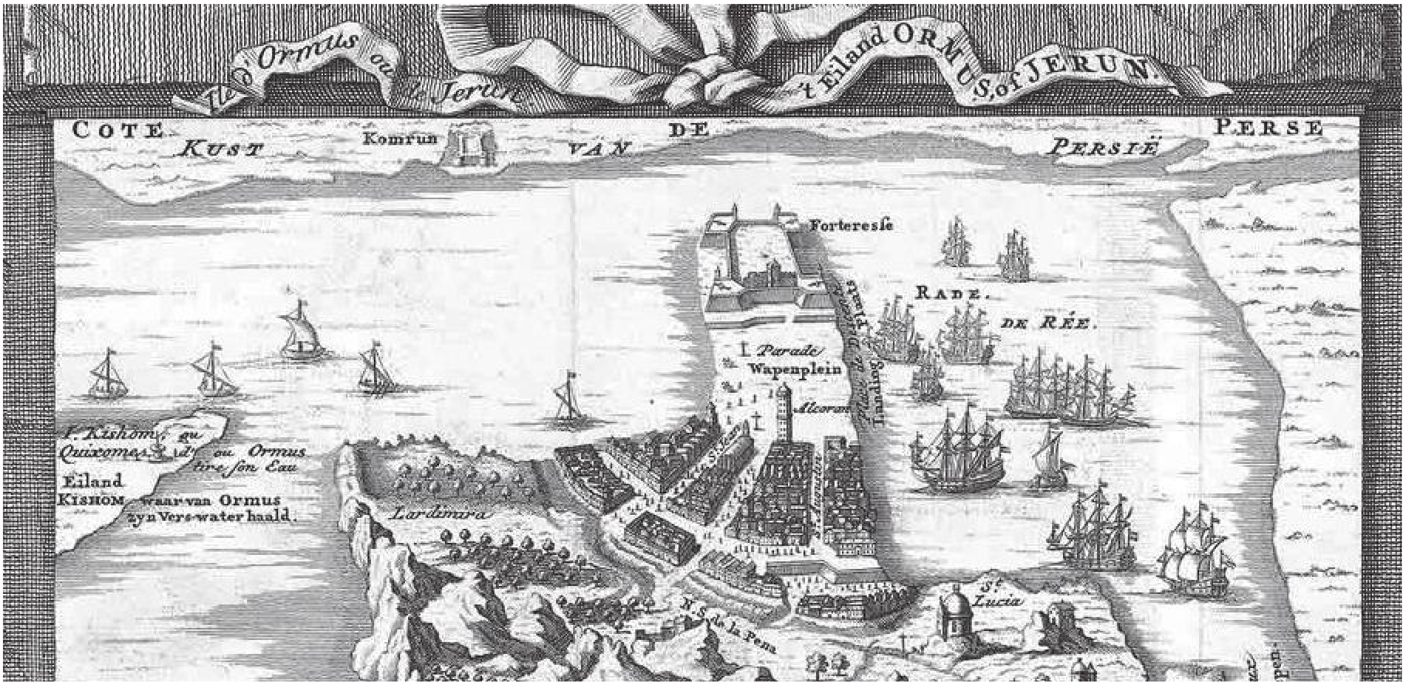

Qala bürclərinə rəhbərlik edən Fransisku Paseku təslim olmağa razılıq verdi. O, silahları təhvil verib qalanın içərisinə çəkilməyə icazə istədilər. Amma Osmanlı ordusu onların silahlarını alıb, şəxsən Süleyman paşanın gəmisində qrebesi-matros kimi işlətdi. Bundan sonra Süleyman paşa qalanın müdafiəçilərinin başçısı Antoniu da Silveyrə təslim olmağı təklif etdi. Razılıq olmadığından yenidən qalanın hücumu başlandı. Oktyabrın 4-də başlayan hücum fasiləsiz olaraq 20 gün davam etdi. 600 nəfərlik müdafiəçidən əlində silah tutmağı bacaran 250 nəfər qaldı. Düşməni aldatmaq üçün Süleyman paşa limandan gəmilərini geri çəkdi və 14 minlik silahlılarla yenidən hücuma keçdi. Bir neçə gündə qalanın divarları bir neçə yerdən uçulurdu və qala təslim oldu. Bu zaman Xədim Süleyman paşa Bahadur şahın varisi Qucarat hakimindən onun ordusunu ərzaqla təmin etməyi və özünün şəxsən onun hüzuruna gəlməyi tələb etdi. Amma o heç bir tələbi yerinə yetirmədi. Ədən şeyxinin faciəli taleyindən xəbəri olan Qucarat hakimi, portuqallardan daha çox Osmanlı türklərindən qorxurdu. Bu zaman türklər portuqalların Qoadan böyük hərbi qarnizonla Diuya gəldikləri barədə məlumat aldılar. Bu hadisənin şahidi macar Xuçi yazırdı: "İki aydan sonra portuqalların eskadrası şəhərə yaxınlaşdıqda, paşa qorxmağa başladı. Buna səbəb portuqalların sayının çoxluğu və daha güclü silahlanması olmuşdu. Hər iki tərəfdən toplar ataş açırdı. Paşa gəmilərə topları yerləşdirməyi və su ehtiyatı gətirməyi tələb etdi. Biz bu döyüşlərdə 50 hərbi gəmi və 4 iri qalerlərlə düz bir il 1538-ci ildən 1539-cu ilə qədər vuruşduq. Sonda döyüşdən imtina edib, qaçdıq"(11, 434-356;4,569-570).

6 noyabr 1538-ci ildə Qoadan Diu şəhərinə Qarsiya da Noronyanın rəhbərliyi ilə donanma gəlir və qalanın uçmuş divarlarını təmir etməyə başlayırlar. Hörmüz boğazında bundan sonra Sultan Süleymanın Hindistana hücumları olmasa da, portuqallarla münaqişəsi qaçılmaz idi. Belə ki, bura Portuqaliyanın əlində idi. Nəticədə, Hörmüz boğazına girişdən məhrum olan sultan Bağdadın və Bəsrə limanının itşğalından əl çəkməli idi. Bu isə öz növbəsində hərbi dəniz qüvvələrinin hərəkətinə, həmçinin ticarət əlaqələrinin güclənməsinə böyük maneçilik yaradırdı. Bu həm də Dəclə çayında yan keçmək demək idi. 1550-ci ildə Bəsrənin türk paşası Fars körfəzindəki El Katif və Bussor limanlarını zəbt etdikdən sonra portuqalların Hörmüzdən çıxarılmasına Osmanlı imperatorluğunda şərait yaratdı. Yalnız bundan sonra Osmanlılar Ərəbistan və Səfəvilərin dənizlərindəki kommunikasiyasına sahib çıxa bilərdi. Bu məqsədə çatmaq üçün sultan əvvəlcə El Katif qalasını möhkəmləndirməyə, orada ağır artilleriya toplarını yerləşdirməyə və limanı hərbi gəmilərlə qorumağa başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, El-Katif sonradan osmanlılara aid "El-Xasa" adlı əyalətin mərkəzi olmuşdu. Bu hazırlıqlardan Portuqaliyanın Hörmüzdəki müttəfiqi xəbər tutmuşdu. Buradakı hakim qüvvələr nisbətən müstəqilliklərini qorumuş, bəzi vergilərdən azad edilmiş, həmçinin yerlərdə öz məmurları idarəsini davam etdirirdilər. Bu vəziyyət həm də portuqalları qane edirdi. Belə ki, portuqallar səfəvi-osmanlı münasibətlərində şiyə-sünnü qarşıdurmasını həmişə gərgin saxlamaqla öz nailiyyətlərini də qoruyurdular. Bu isə katolik portuqallarla müsəlman şiyə səfəviləri ümumi məqsəddə – yəni osmanlı sünnülərinə qarşı birləşdirən əsas amillərindən birinə çevrilmişdi. Beləliklə, Osmanlı türklərinin Hörmüz haqqında planlarından xəbər tutan Səfəvi hakimi Qoaya karavella adlı sürətli gəmi ilə xəbər göndərərək portuqallardan yardım istəmişdi. Eynilə Qoaya Osmanlıların işğal etdiyi adaların şeyxləri türkləri qovmaq üçün kömək istəyirdilər. Vitse kral Alfonsu de Noronya (1551-1554) şura çağırıb, məktubları oxuyur və elçiləri dinləyir. Hörmüzə kömək üçün 7 qalxan, 12 hərbi qaler və 1200 silahlılardan ibarət eskadra Hörmüz boğazına göndərmək qərarı verilir. Əsgərlər və hərbi rəhbərlik xüsusi olaraq döyüşmək qabiliyyəti güclü olanlar içərisindən seçilir, onlara yüksək əmək haqqı, yaxşı işlək silahlar verilir. 1551-ci ilin aprelin 1-də Antoniu da Noronyanın başçılığı ilə eskadra Qaodan Hörmüzə yollarınır və aprel ayının axırında ora çatırlar. Hörmüzdə hərbi şurada yerli hakimlərə kömək üçün daha 3 min əsgər və gəmilər vermək məsələsi müsbət həllini tapır. Bu qoşun dəstələrinə Ras Şərəfə adlı insan rəhbərlik edirdi. Noronya hər ehtimala qarşı El-Katif limanını mühasirəyə alaraq, Bəsrədən gələ biləcək köməyin qarşısını almaq üçün 10 gəmini buranın sahil sularına yerləşdirmişdi. İyun ayının sonlarında portuqal-səfəvi gəmi donanması Hörmüz boğazından çıxaraq, El-Katifdəki mühasirədəki gəmilərin sıralarına qatıldılar. Qayıqlarla sahilə çıxan müttəfiqlərin əsgər qüvvələrinin bəzi hissələri Osmanlı türkləri ilə əlbəyaxa döyüşə başladılar. Osmanlılar məğlub olub, geriyə qalaya qayıtdılar. 9 gün davam edən döyüşlərdən sonra Osmanlı türkləri gizli yollarla qalanı tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Portuqaliyalı tarixçi-

Xronistin yazdıqlarına görə, Antoniy da Noronya qalanı Pas Şərəfənin ixtiyarına verdi. Amma Şərəfə buranın qorunmasının mühafizəsinin dəyərinin, onun özündən çox bahalı olmasını dedikdən sonra qalanı partlatmaq qərarına gəlirlər. Hazırlıq işləri zamanı barıt çəlləyinə təsadüfən düşən qığılcım böyük partlayışa səbəb olur və nəticədə 40 nəfər portuqaliyalı məhv olur. Bir neçə gündən sonra Osmanlı türkləri 80 nəfər ərəblə geri qayıtdıqda, yenidən məğlub olurlar. Bu hadisədən sonra Antonia da Noronya 18 gəmi ilə Hörmüz boğazından Fars körfəzinə daxil olur və Fərat çayının mənsəbinə doğru üzərək, oradan osmanlıları çıxarmaq məqsədilə hərəkət edirlər. Amma hərəkətin başlandığı ilk gecə fırtına qalxır və 9 gəmi sıradan çıxır. Qalan 9 gəmi hərəkəti davam etdirir. Portuqalların admiralı Osmanlı türklərindən canını qurtarıb qaçan Bəsrə sultanın məktub göndərir (11, 567-587).

1556-cı ildə portuqalların Bəsrəyə hücumu məğlubiyyətlə sona çatdı. Buna baxmayaraq, onların bir neçə gəmisi ilə şəxsən feytor (vali – A.Ö.) osmanlıların xahişi ilə 1557-ci ilə qədər orada qalmışdı. Yəni müharibə ticarət əlaqələrinin inkişafına mane olmadı. 1561-ci ildə Portuqaliyanın 20 gəmidən ibarət daha güclü eskadrası yenidən Bəsrəni tutmağa cəhd göstərdi və yenə də məğlub oldu. 1559-cu ildə 1200 əsgər, o cümlədən yeniçərlilərdən ibarət Osmanlı eskadrası Bəhreyn qalasını mühasirəyə aldı. Lakin bu döyüşdə osmanlılar məğlub oldular. (8;10;11).

Buna baxmayaraq, osmanlılar Hind okeanı sahillərində, Qırmızı dənizdə, körfəzlərdə, o cümlədən Hörmüz boğazında hakimiyyəti portuqalların əlindən çıxarmağı bacardılar. Artıq Qırmızı dənizə üzən müsəlman gəmiləri portuqallar tərəfindən tutulmurdu. Qırmızı dənizdən Osmanlı türklərinə aid gəmilər Hörmüzlə Hindistan arasında üzən portuqal gəmilərinə hücum edirdilər. 1561-ci ildən etibarən Hörmüzdən üzən gəmilər hərbi gəmilərlə müşayiət olunurdular. Görünür, bu səbəbdən Səfəvi hökmdarı Fras körfəzində, Hörmüz boğazında Osmanlı hökmdarları ilə siyasi danışıqlara başlamaq məcburiyyətində qaldı. 1580-ci ildə Portuqaliyanın taxt-tacına ispaniyalı Filipp sahib çıxdıqdan sonra bu münasibətlər daha da gücləndi. Hörmüz şəhəri 1560-cı ildən çiçəklənən ticarət şəhəri idi. Burada portuqallar hakimiyyətdə olmaqlarına baxmayaraq, bura dünyanın bütün dinlərinin və dinlərinə aid olan tacirlərinin rahatlıqla toplandığı məkana çevrildi. Portuqallar burada yerləşən insanları xristianlığa təlqin etməyi əsas işlərindən sayırdılar(11).

İrqindən və milliyyətindən asılı olmayaraq, xristian dinini qəbul edən zəngin insanları, hətta Portuqaliyanın paytaxtı Lissabonda kral xüsusi təmtəraqla qəbul edirdi. Tarixi kitablarında həmin illərdə Hörmüzün baş hind kahini xristianlığı qəbul etdikdən, adını dəyişib "Paulu de Santa" adını götürdükdən sonra paytaxtda onu "krallar" kimi qəbul etmişdilər. Portuqaliya zəiflədikdən sonra Hörmüz 1580-ci ildə İspaniyanın hakimiyyətinə tabe oldu(11, 345).

Bütün bunlara baxmayaraq, Hörmüz boğazının Səfəvilərə qaytarılması işi Səfəvi şahından asılı idi. Buna görə də Şah I Abbas hakimiyyətinin ilk illərindən bu mühüm staretiji məkan uğrunda mübarizəyə başladı və həmin mübarizədə qalib gəldi.

ƏDƏBİYYAT

1. *Бодянский В.А. Бахрейн. К истории Персидского залива. М.: Наука, 1962, 161 с.,*

2. *Berchet C. La republica di Venezia e la Persia. – Torino: 1865, 289 s.*

3. *Bulut Mehmet. XVII yüzyılın Osmanlı bölgelerindeki faaliyetleri. Osmanlı, 12 cilt, 3 c. İktisat Editor: Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye yayınları 1999, s. 210-220.*

4. *Ekinçi İlhan. Kızıl dənizin güneyində rekabet – Şeyx Said Fersan adaları meselesi // Türk tarihi kurumu, cilt LXIX, La, 255. Aqustos, 2009, s. 567-569.*

5. *Sarıtaş Mehmet. Osmanlıdan Cümhuriyyete Ceçişin Sosyo-ekonomik dinamikleri // Türk Yurdu, Aralık, 1999-Ocaq, 2000, cilt 19-20// sayı, s. 148-149.*

6. *Özbaran Salih. Osmanlı imparatorluğu ve Hindistan yolu. On altıncı yüzyılda ticaret yolları üzerinde türk-Portegiz Rekabet ve ilişkileri// Tarih Dergisi, İstanbul Universiteti Edebiyyat Fakültesi, sayı, 31: Mart, 1977, İstanbul Edebiyyat Fakültesi Matbaası, 1978, s. 66-146.*

7. *İnalçık N. Capital formation on the Ottoman Empire // Journal of Economic history, XXIX, 1969, p. 109-110.*

8. *Hees Andrew C. The Ottoman conguest of Egypt of the sixtenth century (1517) World WAR // International journal of Middle east studies, Cambridge Universitety press, 1973, № 1, Vol, 4, January, 1973.*

9. *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. (И.Б.Греков, С.Ф.Орешкова, Г.Г.Литаврин и др.). Отв. ред. И.Б.Греков. М.: Наука, 1984, 301 с.*

10. *Жуан Р.Л. Ъоле. Ривал Емпирес оф траде анд имами shiism in Eastern Arabia. 1300-1800 may // International Journal of Middle East, Cambridge Universitety press, 1987, № 2 vol, 19, p.177-203.*

11. *The Oxford history of İndia. From the Earliest times to the end of 1911 by Vincent A.Smith CİE Second edition revised and contunied to 1921: Oxford; At the Clarindon press, 814 p.*

12. *Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı: Əlhuda, 1998, 421 s.*

13. *Əzimli D. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı – XVII əsrin I yarısı). Bakı:Turxan, 2014, 290 s.*

Açar sözlər: *Hind okeanı, Anadolu, Albukerki, Şah I İsmayıl, Sultan I Süleyman, dəniz döyüşləri.*

Ключевые слова: *Индийский океан, Анатолия, Албукерки, Шах Исмаил I, Султан Сулейман I , морские сражения.*

Keywords: *The Indian ocean, Anatoly, Albukerki, Shah Ismail I, Sultan I Suleyman, fights in the seas.*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается Ормузская проблема, возникшая во взаимоотношениях азербайджанского государства Сефевидов, Португалии и Османской империи за владение Ормузским проливом. Накануне португальского завоевания этот пролив находился в составе Сефевидского государства. Однако в период Великих Географических открытий стал яблоком раздора между государствами – соперниками и разгоралась ожесточенная борьба за Ормузский пролив. В это же время Османская империя вела борьбу за контроль над торговыми путями через Индию. Наконец этот пролив был захвачен Испанией.

SUMMARY

In article the problem between the countries of the Azerbaijani state Sefevidov, Portugal and the Ottoman Empire for ownership of the Strait of Hormuz is considered. The specified passage in front of zavoyevaniy Portugal was in jurisdiction of the Sefevidsky state. However in time of Great Geographical discoveries among the first won territogriiya there was this passage. In the same time Osmasky Turkey conducted a broba for trade ways through India to Evrou. And therefore not only fight between these countries, but also long wars were conducted. At the end of the passage it was taken by Spain.

Region

TACİKİSTAN RESPUBLİKASININ DAĞLIQ BƏDƏXŞAN MUXTAR VİLAYƏTİ

ELMAN CƏFƏRLİ
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Orta Asiyanın unitar dövlətlərindən Tacikistan Respublikasının tərkibində muxtar inzibati-ərazi vahidi Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayəti (DBMV; tacik dilində "Viloyati Muhtori Kuhistoni Badahşan") mövcuddur. DBMV-nin yaranma tarixi maraq doğurur. Mənbələrin məlumatına görə, Pamir və Bədəxşan ərazilərində hələ daş dövründə insanlar yaşamış, tunc dövrünün sonlarında isə bölgədə əvvəlcə proto-hind qəbilələri, daha sonra isə qədim irandilli tayfalarla məskunlama prosesi getmişdir. Gəlmələrin dilləri və dini inancları hind-Avropa dil qrupuna daxil olmayan yerli substrat dillə qaynayıb qarışmış, nəticədə Bədəxşanda Şərqi İran dil qrupu meydana çıxmışdır. E.ə. VII-II əsrlərdə isə burada sak tayfaları və toharlar məskunlaşmışlar. Dağlıq Bədəxşan miladdan əvvəl Əhəmənilər imperiyasının, yunan Baktriya çarlığının, eramızın I əsrindən etibarən Kuşan çarlığının, Ağ hun imperatorluğunun, Qərbi Göytürk xaqanlığının, Ərəb xilafətinin, Tahirilər, Samanilər, Qəznəvilər feodal dövlətlərinin, habelə Buxara və Kokand xanlıqlarının tərkib hissəsi olmuşdur. 1895-ci il rus-ingilis razılaşması ilə Pənc çayının sol sahil ərazisi Əfqanıstana, sağ sahil əraziləri Rusiyanın vassalı olan Buxara xanlığına verildi [3, s. 256]. 1920-ci ilin iyununda Dağlıq Bədəxşan ərazisində sovet hakimiyyəti elan olundu və 1923-cü ilin iyulunda o, müstəqil vilayət hüququnda Türküstan MSSR-in tərkibinə daxil edildi. 1925-ci il yanvarın 2-də SSRİ MİK-in qərarı ilə Tacikistan MSSR-in tərkibində DBMV yaradıldı [13]. Qeyd edək ki, Tacikistan 1924-cü ildə Özbəkistan SSR-ə "Muxtar Sovet Sosialist Respublikası" kimi daxil edilmiş, 1929-cu ildə isə ayrılaraq "Sovet Sosialist Respublikası" elan edilmişdi [2, s. 246; 8, s. 79].

Yarandığı gündən Dağlıq Bədəxşan muxtar siyasi-inzibati vilayət statusunda olmuşdur. Doğrudur, 1992-ci il aprelin 11-də DBMV-nin Xalq deputatları məclisi birtərəfli qaydada muxtar vilayətin Bədəxşan Muxtar Respublikası elan edilməsi haqqında qərar qəbul edərək faktiki inzibati muxtariyyətdən siyasi muxtariyyətə keçilməsinə təşəbbüs göstərdi. Lakin Tacikistan Respublikasının Ali Məclisi həmin qərarı tanımaqdan imtina etdi.

1994-cü il noyabrın 6-da referendumla qəbul edilən Tacikistan Respublikasının 10 fəsil, 100 maddədən ibarət Konstitusiyasının [6] ilk maddəsi ölkəni unitar dövlət elan edir: "Tacikistan Respublikası – suveren, demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar dövlətdir. Tacikistan, sosial dövlət olaraq, hər bir insanın layiqli həyatını və sərbəst inkişafını təmin edən şərait yaradır. Tacikistan Respublikası və Tacikistan – eynihüquqlu anlayışlardır". "Tacikistan ərazisi bölünməzdir və toxunulmazdır. Tacikistan DBMV-dən, vilayətlərdən, şəhərlərdən, rayonlardan, qəsəbələrdən və kəndlərdən ibarətdir. Dövlət Tacikistanın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü təmin edir. Dövlətin vahidliyinin pozulmasına yönəlmiş təbliğat və hərəkətlər qadağandır. İnzibati-ərazi vahidlərinin yaradılması və dəyişdirilməsi Konstitusiya qanunu ilə tənzimlənir" (maddə 7). Beləliklə, Konstitusiya Tacikistanı birmənalı şəkildə unitar dövlət elan edir və sərt konstitusion norma ilə bu unitarizmi möhkəmləndirir.

Konstitusiyada DBMV ilə bağlı müddəalar ayrı-ayrı hüquqi normaların tərkib hissəsi kimi əks olunmuşdur. Əsas Qanunun 48-ci maddəsində Tacikistan parlamenti olan Ali Məclisin ("Məclisi Oli") iki palatadan – Milli məclis və Nümayəndələr məclisindən ("Məclisi namoyandaqon") ibarət olduğu bildirilir. Daimi və peşəkar əsaslarla fəaliyyət göstərən Nümayəndələr məclisinə yaşı 25-ə çatmış, ali təhsili olan hər bir ölkə vətəndaşı seçilə bilər. Milli məclis üzvlərinin isə dörddə üçü paritet əsaslarla DBMV-nin və onun şəhər və rayonlarının, digər vilayətlərin və onların şəhər və rayonlarının, Düşənbə şəhərinin və onun rayonlarının, respublika tabeli şəhərlərin və rayonların xalq deputatları sovetlərinin birgə iclaslarında seçilir. Milli məclis üzvlərinin qalan dörddə bir hissəsi isə Tacikistan Prezidenti tərəfindən təyin edilir. Səlahiyyət müddəti 5 il olan Milli məclis çağırış əsasında fəaliyyət göstərir, ölkənin yaşı 35-ə çatmış, ali təhsilli hər bir vətəndaşı Milli məclisə üzv seçilə və ya təyin edilə bilər. Hər bir keçmiş prezident, özü bu hüquqdan imtina etmədikdə, Milli məclisin ömürlük üzvü olur (maddə 49). Qeyd edək ki, Tacikistan Ali Məclisinə seçilən nümayəndələr palatalar üzrə fərqli adlandırılır: Nümayəndələr məclisinin deputatı və Milli məclisin üzvü.

Milli məclis sədrinin müavinlərindən biri DBMV-nin təmsilçisi olmalıdır (maddə 53). Qanunvericilik təşəbbüsü hüququ Milli məclis üzvünə, Nümayəndələr məclisinin deputatına, Tacikistan

Prezidentinə, Tacikistan Hökumətinə və DBMV-nin Xalq deputatları məclisinə məxsusdur (maddə 58; həmçinin maddə 82). DBMV, Xoroq şəhəri və vilayətin rayonlarının sədrlərinin, Ədliyyə şurasının təqdimatı ilə DBMV hərbi məhkəməsinin, məhkəməsinin və iqtisad məhkəməsinin hakimlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad olunması Tacikistan Prezidentinin səlahiyyətləri sırasına daxil edilmişdir (maddə 69-5, 69-13). 78-ci maddədə göstərilir ki, "DBMV-nin, vilayətlərin, Düşənbə şəhərinin, şəhərlərin və rayonların sədrlərini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edən Prezident onları müvafiq xalq deputatları məclislərinin təsdiqinə verir". DBMV Xalq deputatları məclisi Konstitusiya və qanunları sistematik olaraq yerinə yetirmədikdə Milli məclis onu buraxmaq hüququna malikdir (maddə 80).

DBMV-nin Məhkəməsi və İqtisad məhkəməsi ölkənin ümumi məhkəmə quruluşuna daxildir (maddə 84). Muxtar vilayətin Məhkəməsinin hakimi vəzifəsinə yaşı 30-dan aşağı, 65-dən yuxarı olmayan, 5 illik hakimlik təcrübəsinə malik hüquqşünaslar seçilir və təyin edilir, İqtisad məhkəməsinin hakimliyinə isə yaşı 25-dan aşağı, 65-dən yuxarı olmayan, 3 illik hakimlik fəaliyyəti təcrübəsinə malik hüquqşünaslar təyin edilir. Hər iki məhkəmə orqanının hakimləri Ədliyyə şurasının təqdimatı ilə ölkə Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilir. 7 nəfər üzvdən ibarət Konstitusiya məhkəməsinin üzvlərindən biri DBMV-nin təmsilçisidir (maddə 89).

Konstitusiyanın 7-ci fəsli (maddə 81-83) bilavasitə DBMV-nin səlahiyyətlərinə həsr edilmişdir. Əsas Qanuna görə, DBMV Tacikistan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. DBMV Xalq deputatları məclisinin razılığı olmadan muxtar vilayətin ərazi hüdudlarını dəyişmək qadağandır. DBMV-nin sosial, iqtisadi, mədəni sahələrdəki və digər səlahiyyətləri konstitusiya qanunu ilə müəyyən edilir.

Tacikistan Konstitusiyasının qəbul edilməsindən bir il sonra, 1995-ci il noyabrın 4-də Prezident İ.Rahmon tərəfindən "Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayəti haqqında" Konstitusiya Qanunu [12] imzalandı və qüvvəyə mindi. 6 fəsil, 30 maddədədən ibarət olan Qanunun preambula hissəsində qeyd edilirdi ki, "DBMV-nin statusunun tarixən təşəkkül tapdığını, Dağlıq Bədəxşanın xüsusi coğrafi şəraitə malik olduğunu, vilayət əhalisini təşkil edən xalqların unikal mədəniyyətə və dillərə sahib olduğunu, DBMV-nin Tacikistan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu, onun öz sosial-iqtisadi və mədəni problemlərini Tacikistan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq həll etdiyini nəzərə alaraq Tacikistan Respublikasının Ali Məclisi "Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayəti haqqında" Tacikistan Respublikasının Konstitusiya Qanununu qəbul edir".

Konstitusiya Qanunu "Ümumi müddəalar", "DBMV-nin nümayəndəli və icra hakimiyyəti", "DBMV-nin iqtisadi fəaliyyətinin əsasları", DBMV-nin maliyyə fəaliyyətinin əsasları", "DBMV-nin sosial-mədəni fəaliyyətinin əsasları" və "DBMV-də məhkəmə hakimiyyəti" adlı fəsillərdən ibarət olub, ölkənin unitar quruluşunu möhkəmləndirirdi. Qanunda hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əks olunsa da, əslində daha çox maliyyə-iqtisadi və sosial-mədəni sahələrdə məhdud səlahiyyətlərə malik olan DBMV konstitusion səviyyədə siyasi deyil, inzibati muxtariyyət hüquqları almış olurdu.

Bununla belə, on iki il sonra 4 noyabr 1995-ci il Konstitusiya Qanununun ləğvi və yeni qanunun qəbul edilməsi ilə muxtar vilayətin hüquq və səlahiyyətləri daha da məhdudlaşdırıldı. "Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayəti haqqında" Tacikistanın yeni Konstitusiya Qanunu [10] parlamentin Nümayəndələr məclisinin 6 iyun 2007-ci il tarixli qərarı (№ 605) ilə qəbul edildi [4] və iyulun 19-da Tacikistan Respublikası Ali Məclisinin Milli məclisinin qərarı (№ 373) ilə təsdiq edildikdən [5] sonra 2007-ci il iyulun 30-da Tacikistan Prezidenti tərəfindən imzalanaraq qüvvəyə mindi.

Yeni Qanun cəmi 5 fəsil, 20 maddədən ibarət olub preambula hissəsi daha lakonik idi: "DBMV Tacikistan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olub, xüsusi coğrafi şəraitə, unikal mədəni, mənəvi və dil sərvətlərinə malikdir. Bu Konstitusiya Qanunu Tacikistan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq DBMV-nin sosial, iqtisadi, mədəni sahələrdə və digər səlahiyyətlərini tənzimləyir". Yəni vilayətə muxtariyyət "tarixən təşəkkül tapması"na görə yox, yalnız xüsusi coğrafi və mədəni xüsusiyyətlərinə görə verilir. Başqa sözlə, Dağlıq Bədəxşanın hüquqi statusu daha da məhdudlaşdırılır.

Qanunun ilk maddəsində qeyd edilir ki, "DBMV Tacikistan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. DBMV-nin hüquqi vəziyyəti Tacikistan Respublikasının Konstitusiyası, bu Konstitusiya Qanunu və Tacikistan Respublikasının digər qanunları ilə müəyyən edilir". DBMV inzibati mərkəz olan Xoroq şəhərindən, rayonlardan, qəsəbələrdən və dexotlardan ibarətdir. DBMV Xalq deputatları məclisinin razılığı olmadan vilayət ərazisinin sərhədlərini dəyişmək qadağandır (maddə 2). Tacikistan Respublikası Ali Məclisinin Milli məclisində DBMV, əhalisinin sayından asılı olmayaraq, digər vilayətlərlə, Düşənbə şəhəri ilə, respublika tabeli şəhərlər və rayonlarla eyni sayda təmsilçilik hüququna malikdir; Milli məclisin sədr müavinlərindən biri DBMV-nin nümayəndəsidir; ölkənin Konstitusiya məhkəməsinin hakimlərindən biri DBMV-nin təmsilçisidir. DBMV-nin Xalq deputatları məclisi qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir (maddə 3-4).

5-ci maddəyə görə, DBMV-də yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti, qəsəbələrin və dexotların (camaatlıqların) özünüidarə orqanlarının fəaliyyəti və məhkəmələrin fəaliyyəti Tacikistanın müvafiq olaraq "Yerli dövlət hakimiyyəti orqanları haqqında", "Qəsəbə və kəndlərin özünüidarə orqanları haqqında", "Tacikistan Respublikasının məhkəmələri haqqında" konstitusiya qanunları ilə tənzimlənir.

Əvvəlki Konstitusiya Qanununda əks olunmuş tacik dilinin dövlət dili, rus dilinin isə millətlərarası ünsiyyət dili olması, həmçinin muxtar vilayətin ərazisində dövlətin qırğız, şuqnan, ruşan, vaxan və yazqulam dillərinin məktəblərdə və kütləvi informasiya vasitələrində sərbəst istifadə edilməsinə və inkişafına şərait yaratması barədə müddəa yeni konstitusion aktda yoxdur.

"DBMV-nin fəaliyyətinin iqtisadi əsasları" adlanan ikinci fəsildə göstərilir ki, muxtar vilayətin mülkiyyətinə, əgər Tacikistan qanunları və normativ-hüquqi aktlarında başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, vilayətin iqtisadi və sosial inkişafı üçün zəruri olan hakimiyyət və idarəçilik orqanlarının əmlakı, əhalinin mədəni-tarixi sərvətləri, vilayətin büdcə vəsaitləri, mənzil fondu və mənzil-kommunal təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı, ticarət, məişət xidməti, nəqliyyat müəssisələrinin, sənaye və tikinti komplekslərinin digər müəssisələrinin, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət müəssisələrinin əmlakı daxildir. Eyni qayda muxtar vilayətin inzibati-ərazi vahidlərinə də şamil olunur. DBMV-nin Xalq deputatları məclisi, vilayətin, Xoroq şəhərinin və rayonların sədrləri öz səlahiyyətləri daxilində ölkə qanunvericiliyinə uyğun şəkildə müvafiq olaraq muxtar vilayətin, Xoroq şəhərinin və rayonların mülkiyyətinə daxil olan kommunal obyektlərin idarəçiliyini həyata keçirir. Belə obyektlər müvafiq ərazinin əhalisinin iqtisadi və sosial inkişafı üçün səmərəli xidmət

məqsədi ilə istifadə olunur. Kommunal mülkiyyətin özəlləşdirilməsi qaydası ölkənin normativ-hüquqi aktları ilə, mülkiyyətin respublika mülkiyyətinə və ya əksinə keçirilməsi qaydaları Tacikistan Hökuməti tərəfindən müəyyənləşdirilir. Muxtar vilayətin, Xoroq şəhərinin və rayonların kommunal mülkiyyəti başqa mülkiyyətə dövlət hakimiyyətinin müvafiq yerli təmsilçilik orqanının qərarına əsasən keçirilir.

Tacikistan Respublikasının normativ-hüquqi aktlarına uyğun olaraq dövlət hakimiyyətinin yerli orqanları müvafiq inzibati-ərazi vahidində yerləşən müəssisə, idarə, təşkilat və onların birliklərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, ixrac gücünün inkişafına, rəqabət qabiliyyətli məhsulun, işlərin və xidmətlərin istehsalına və yerinə yetirilməsinə səbəb olan xarici iqtisadi fəaliyyət göstərir (maddə 9). Bu məqsədlə birgə müəssisələr təsis edilir, xarici investisiyaların cəlb olunması üçün şərait yaradılır, ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq sərhədyanı ticarət təşkil olunur və s.

DBMV-nin Xalq deputatları məclisi, vilayətin, Xoroq şəhərinin və rayonların sədrləri, ölkənin normativ-hüquqi aktlarına uyğun olaraq, respublikanın mülkiyyətində olan istehsal və sosial obyektlərin məqsədəmüvafiq paylanması, müvafiq infrastrukturun yaradılması, təbiət və əmək resurslarının, ətraf mühitin və digər sahələrin səmərəli istifadəsi üzərində nəzarət həyata keçirir.

Əvvəllər muxtar vilayətə tanınmış iqtisadi fəaliyyət səlahiyyətlərinin bu Qanunda ciddi məhdudlaşdırılması müşahidə olunur. Bu, ilk növbədə özünü 2007-ci ildən vilayətin bütün sosial-iqtisadi fəaliyyəti yalnız respublika qanunvericiliyinə tabe edilməsində göstərir (əvvəllər muxtar ölkə qanunvericiliyi ilə yanaşı, Konstitusiya Qanununa da istinad edilirdi – E.C.). Bundan başqa, qanundan "DBMV-nin iqtisadiyyatının əsasını mülkiyyətin müxtəlif formaları təşkil edir. Dövlət mülkiyyətin bütün növlərinin, o cümlədən şəxsi mülkiyyətin bərabərhüquqluluğuna və hüquqi müdafiəsinə təminat verir" müddəası çıxarılmışdır. Həmçinin Xalq deputatları məclisinin dövlət mülkiyyətinin bölünməsi nəticəsində və ya ölkə qanunvericiliyindən irəli gələn obyektlər, büdcə vəsaitləri, büdcədənkənar və məqsədli fondların vəsaitləri, muxtar vilayətin öz imkanlarına hesabına yaradılan müəssisələr üzərində mülkiyyətçi səlahiyyətləri, habelə iqtisadi inkişafın prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi, təbii ehtiyatların hasilatı və istifadə edilməsi üzərində nəzarət funksiyası ləğv edilmişdir və s.

Konstitusiya Qanununun 3-cü fəsli muxtar vilayətin fəaliyyətinin maliyyə əsaslarını müəyyən edir. Vilayətin maliyyə mənbələrinə yerli büdcə vəsaitləri, dövlət məqsədli fondları, ölkə büdcəsindən ayrılan dotasiya, yuxarı orqanın büdcəsindən verilən subvensiya və büdcə krediti, qiymətli və uduşlu kağızlar və yerli auksionlar, kütləvi, idman və mədəniyyət tədbirlərindən əldə olunan gəlirlər, xarici sərmayə və ölkə qanunvericiliyi ilə qadağan olunmayan digər mənbələr daxildir. Muxtar vilayətin, onun mərkəzi şəhərinin və rayonlarının maliyyə mənbələri müqavilə əsasında birgə proqramların, o cümlədən regionlararası inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə digər vilayət, şəhər və rayonların, fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə mənbələri ilə birləşdirilə bilər.

DBMV-nin, Xoroq şəhərinin və rayonlarının büdcəsinin gəlir hissəsi mənbələr və ayrılan vəsaitlər, vergi və qeyri-vergi gəlirləri, həmçinin tənzimlənən vergilərdən və yığımlardan daxil olan gəlirlər təşkil edir. Vergilərdən daxilolmalara ölkənin normativ-hüquqi aktları ilə müəyyən edilən yerli vergilər, ölkənin növbəti maliyyə ili üçün dövlət büdcəsi haqqında qanunla tənzimlənən vergi və yığımlar, respublika büdcəsinə daxil edilməyən dövlət rüsumları, büdcəyə digər məcburi ödənişlərdən daxil olan gəlirlər, ölkə qanunvericiliyi ilə qadağan olunmayan digər mənbələr aiddir. Qeyri-vergi gəlirlərinə isə respublika büdcəsindən dotasiya, subvensiya, büdcə krediti və ya başqa formada ayrılan vəsait, yerli dövlət hakimiyyəti və büdcədən maliyyələşən idarəetmə orqanlarının ödənişli xidmətlərindən daxilolmalar, cərimələr, öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməməsinə görə ödənişlər, dəbbə pulu, kompensasiyalar və digər formalar da daxil olmaqla dövlətin maliyyə işlərinə dair ölkə qanunvericiliyini pozmuş şəxslərə qarşı məcburi ölçü tədbirlərindən daxilolmalar, fiziki və hüquqi şəxslərin xeyriyyə ödəmələri, yerli auksionlarda qiymətli və uduşlu kağızlardan əldə edilən gəlirlər, şəhərin və rayonun kommunal mülkiyyəti olan və ya onların təsərrüfat idarəçiliyində olan əmlakdan daxilolmalar təşkil edir.

Şəhər və rayonların xalq deputatları məclisi ölkə qaunvericiliyi ilə müvafiq yerli büdcəyə daxil olan vergi, rüsum və yerli ödəniş verənlərin ayrı-ayrı kateqoriyalarına güzəştlər müəyyən etmək hüququna malikdir.

Qanun yerli büdcədən istifadə çərçivəsini də aydın şəkildə

müəyyənləşdirir: yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin təminatı; müvafiq inzibati-ərazi vahidinin kommunal və ya onun idarəçiliyində olan mülkiyyətinin formalaşdırılması; yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının kommunal mülkiyyətində və ya onun sərəncamında olan təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman və bədən tərbiyəsi, KİV və nəşrlər, həmçinin digər müəssisələrin yaradılması, fəaliyyətinin təmin edilməsi və inkişafı; mənzil-kommunal təsərrüfatının inkişafı; tikinti və yerli əhəmiyyətli yolların saxlanılması; abadlıq və yaşıllaşdırma; məişət tullantılarının istifadəsi və yenidən emalı; əhalinin və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının kommunal mülkiyyətində və ya onun sərəncamında olan müəssisələrin nəqliyyat xidməti ilə təminatı; yerlərdə ətraf mühitin mühafizəsi; yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının məqsədli proqramlarının həyata keçirilməsi; yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının kredit xidmətləri və onların ödənişləri; əhaliyə əvəzsiz maliyyə yardımı və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçkilərin keçirilməsi. Digər maliyyələşdirmə məsələləri ölkə büdcəsinin təsnifat sisteminə uyğun aparıla bilər.

DBMV-nin, Xoroq şəhərinin və rayonların sədrləri sessiyalar arasında təsdiq olunmuş büdcənin 10 faizindən artıq olmayan sərbəst maliyyə resursları üzərində sərəncam verə bilər. Bu zaman o, öz qərarını Xalq deputatları məclisinin sessiyasının təsdiqinə verməlidir. Sərbəst maliyyə resursları 10 faizdən artıq olduqda, sədr yerli büdcəyə dəyişiklik və əlavələri məclisin müzakirəsinə çıxarır. DBMV-nin, Xoroq şəhərinin və rayonların birgə xərcləri növbəti maliyyə ili üçün Dövlət büdcəsi haqqında və ölkənin digər qanunları ilə həyata keçirilir.

DBMV-nin, Xoroq şəhərinin və rayonların məclisləri təsdiq olunmuş büdcə çərçivəsində müvafiq yerli büdcənin ümumi gəlirlərinin 0,5 faizindən çox olmayan həcmdə müvafiq məclisin sədrinin ehtiyat fondunu yarada bilər. Həmin fond büdcənin xərclər hissəsinə daxil edilir. Sədr Tacikistan Hökumətinin müəyyən etdiyi qaydada ehtiyat fondu üzərində sərəncam verir və fondun ehtiyatların xərclənməsi ilə bağlı müvafiq xalq deputatları məclisi qarşısında hesabat verir.

Büdcə layihəsini müvafiq xalq deputatları məclisinin sədri işləyib hazırlayır və ölkənin normativ-hüquqi aktlarına uyğun qaydada məclisə təqdim edir. Məclis büdcəni qərar formasında qəbul edir. Büdcə profisitlə işlənib hazırlana və təsdiq edilə bilər. Yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının maliyyələşdirilməsi yerli və respublika büdcəsi ilə müəyyən olunan həcmdə həyata keçirilir. Yerli nümayəndəli orqanların saxlanılma xərcləri müvafiq xalq deputatları məclisi tərəfindən müəyyən edilir. DBMV-nin, Xoroq şəhərinin və rayonların xalq deputatları məclisləri və onların sədrləri büdcənin icrası zamanı öz səlahiyyətləri daxilində balanslaşdırmanın təmin edilməsinə cavabdehdirlər. Müvafiq xalq deputatları məclisi büdcənin icrasını təsdiq edir.

Muxtar vilayətin maliyyə fəaliyyətinin əsasları ilə bağlı məsələdə də əvvəlki qanunla hazırda qüvvədə olan konstitusiya qanunu arasında fərqlər vardır. Belə ki, büdcə ilə bağlı daxilolmalar və xərclərin əhatə dairəsi bir qədər genişləndirilsə də, maliyyə vəsaitlərinin ölkə qanunvericiliyinə uyğun idarə edilməsi yeni qanunda daha sərt şəkildə təsbit edilmişdir. Bundan başqa, DBMV-nin, Xoroq şəhərinin və rayonların sədrlərinin sərəncam vermək hüququna malik olduqları büdcə vəsaitinin dəqiq həcmi müəyyənləşdirilmişdir. Əvvəlki qanunda mövcud olmuş DBMV Xalq deputatları məclisinin muxtar vilayətin valyuta fondunu yaratmaq səlahiyyəti yeni qanunda yoxdur.

Qanunun son fəsli muxtar vilayətin sosial və mədəni fəaliyyətinin əsaslarına dair hüquqi müddəaları ehtiva edir. DBMV-nin yerli dövlət hakimiyyəti orqanları təhsilə dair dövlət siyasətini həyata keçirir, milli, sosial, mədəni, demoqrafik və digər xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, təhsil sahəsində regional inkişaf proqramları hazırlayır və reallaşdırır, dövlət təhsil sisteminin inkişafını təmin edir, vilayətin ərazisində yerləşən məktəbəqədər, ümumtəhsil, ibtidai, orta, peşə və ali təhsil, elmi-tədqiqat müəssisələrinin işinə nəzarət edir, elmin inkişafına kömək edir.

DBMV-nin yerli dövlət hakimiyyəti orqanları mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirir, ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq, vətəndaşların mədəni və dini sahədə hüquq və azadlıqlarını qoruyur, vilayətin ərazisində əhalinin mədəni, mənəvi sərvətlərini, tarixi ənənələrini nəzərə almaqla dövlət proqramları hazırlayıb həyata keçirir, vilayət ərazisində və ondan kənarda mədəniyyət mərkəzləri, xalq tətbiqi sənətinin öyrənilməsi üçün tədris mərkəzləri yaradır, vilayətin şəhər və kəndlərində vətəndaşların ictimai birliklərdə və mədəni həyatda sərbəst şəkildə iştirakı, bədii yaradıcılığın, elm və texnikanın inkişafı üçün şərait yaradır, ətraf mühitlə, tarix və mədəniyyət abidələrindən istifadə ilə bağlı məsələləri həll edir, mədəniyyət müəssisələri şəbəkəsini, televiziya və radionu inkişaf etdirir.

Yerli dövlət hakimiyyəti orqanları əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirir, bu sahədə qanunlara riayət olunmasına nəzarət edir, vətəndaşların sağlamlığının qorunması ilə bağlı hüquq və azadlıqlarını müdafiə edir, səhiyyə sisteminin və əhalinin sağlamlığının müdafiəsinə dair ərazi proqramları hazırlayıb icra edir, idarəetmə orqanları yaradır, səhiyyə sistemini inkişaf etdirir və maddi-texniki bazanı möhkəmləndirir, dövlət səhiyyə müəssisələrini dərmanlarla, tibbi texnika və avadanlıqla təchiz edir, ilkin tibbi və sanitar köməyi və digər tibbi yardım formalarını təşkil edir və onların əhali üçün əlçatan olmasını təmin edir, özəl tibbi fəaliyyətin inkişafına kömək edir, əhalinin sanitar-epidemioloji təhlükəsizliyini təmin edir, səhiyyə müəssisə, təsisat və təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirir və ona nəzarət edir, ətraf mühitin mühafizəsini təşkil edir, ekoloji və radiasiya təhlükəsizliyini təmin edir, ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq səhiyyə sisteminin idarə edilməsi və əhalinin sağlamlığının mühafizəsi üzrə digər vəzifələri həll edir.

Digər sahələrdən fərqli olaraq muxtar vilayətin sosial, mədəni, təhsil və səhiyyə sahəsində fəaliyyətinə dair hüquqi normalar yeni konstitusion qanunda daha geniş şəkildə əks olunsa da, səlahiyyətlərin məhdudlaşdırılması baxımından bu sahə xali deyildir. DBMV Xalq deputatları məclisi sədrinin vilayətdə özəl təhsil və səhiyyə müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması və fəaliyyətinin dayandırılması üçün (müvafiq olaraq respublika təhsil və səhiyyə nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla) lisenziya vermək, vilayətin torpaq, su hövzələri və atmosfer sahəsi üzərində nəzarət, hər hansı bir ərazinin kurort, qoruq, milli park kimi tanınması haqqında qərar qəbul etmək, infeksion xəstəliklər epidemiya halı aldıqda xüsusi əmək rejimi tətbiq etmək və s. hüququ artıq yoxdur.

Nəzərə alsaq ki, 2007-ci il Qanununun son iki maddəsində 1995-ci il Qanununun qüvvədən düşdüyü və yeni qanunun rəsmi şəkildə dərc olunduqdan sonra qüvvəyə minməsi barədə müddəalar əks olunmuşdur, o zaman aydın olur ki, DBMV haqqında əvvəlki 30 maddəlik Konstitusiya Qanunu faktiki 18 maddədə əks olunan hüquqlarla həm məzmunca, həm də formaca xeyli məhdudlaşdırılmışdır. Bunu aydın şəkildə göstərən əsas fakt isə

əvvəlki qanunda mövcud olan "DBMV-nin nümayəndəli və icra hakimiyyəti" və "DBMV-də məhkəmə hakimiyyəti" fəsillərinin yeni konstitusion qanunda əks olunmamasıdır. Belə ki, hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin ifadəsi olan və çox məhdud şəkildə olsa da, hüquqi baxımdan vilayətə siyasi muxtariyyət mahiyyəti verən həmin fəsillərin tamamilə qanundan çıxarılması DBMV-nin statusunun məhdud inzibati muxtariyyətə qədər azaldılması məqsədinə xidmət etmişdir. Hazırda Tacikistanın inzibati-ərazi bölgüsünə Dağlıq Bədəxşanla yanaşı, daha üç vilayətin daxil olduğunu nəzərə alsaq, burada mərkəzi hakimiyyət orqanlarının muxtar vilayətin səlahiyyətlərinin digər vilayətlərə yaxınlaşdırması cəhdi aşkar sezilməkdədir. Beləliklə, 2007-ci il Konstitusiya Qanunu DBMV-nin sosial-iqtisadi və mədəni sahədə çox da geniş olmayan səlahiyyətlərə malik inzibati muxtariyyət kimi statusunu möhkəmləndirir.

Hazırda DBMV-nin ölkə əhalisinin 3,2 faizini təşkil edən sakinlərinin sayı 222 mindən artıqdır. Əhalinin 90 faizindən çoxunu taciklər, 7 faizə yaxını isə qırğızlar (sonuncular vilayətin ərazisində XVII-XVIII əsrlərdə məskunlaşmışlar) təşkil edir. Etnik taciklərin (çox zaman elmi ədəbiyyatda "pamirlilər" adlandırılır – E.C.) ölkənin əsas əhalisi ilə başlıca fərqliliyi dil və konfessial sahədədir – Pamir dilləri (paşto-ormuri və s. dillərlə yanaşı) Şərqi İran, tacik dili isə Qərbi İran dil qrupuna daxildir [7].

484 yaşayış məntəqəsindən ibarət 43 dexotu (kənd camaatlığı) əhatə edən 7 rayonun (nohiyə) tərkibinə daxil olduğu DBMV-nin ərazisi 63700 km2-dir və ölkə ərazisinin 44,5 faizini əhatə edir [11; 13]. İnzibati mərkəz Xoroq şəhəridir. Vilayət şimalda Qırğızıstanla, şərqdə Çinlə, cənubda və qərbdə Əfqanıstanla sərhədlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli E. Postsovet məkanının unitar dövlətlərində muxtariyyətlər və Naxçıvanın muxtariyyəti // Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir (04-05 iyul 2014-cü ildə keçirilmiş beynəlxalq konfransın materialları). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2015, s. 116-122

2. Kafkasyalı M.S., Tacibayev R. Tacikistan: Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XII/1 (Yaz 2012), s. 239-266

3. Moezzi M. (Çev. Ali Ertuğrul). Bedahşan İsmailîlerine Ait Elyazmaları // DEÜİFD, XXXIII/2011, s. 255-273

4. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2007 г., № 6, с. 476

5. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2007 г., № 7, с. 715

6. Конституция Республики Таджикистан. http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/112

7. Олимов М. Об этнополитической и конфессиональной ситуации в Таджикистане и вероятности межэтнических конфликтов / http://www.analitika.org/article. php?story=20050319013518622

8. Usmonov Q., Sodiqov M. O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari 1-bosqich o'quvchilari uchun darslik / Mas'ul muharrir: Q.Rajabov. Toshkent: Sharq, 2010, 256 b.

9. http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/80582/%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE

10. http://mmk.tj/ru/legislation/legislation-base/constitutional-laws/

11. http://www.badakhshan.hut.ru/pages/gbao.html

12. http://www.mmk.tj/ru/library/zakon__respubliki_tadzhikistan_o_gbao.doc

13. http://ru.wikipedia.org/wiki/Горно-Бадахшанская_автономная_область

14. http://www.tajik-gateway.org/wp/?page_id=24932

Açar sözlər: *muxtariyyət, konstitusiya, konstitusiya qanunu, Tacikistan Respublikası, Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayəti, Xalq deputatları məclisi, inzibati muxtariyyət.*

Ключевые слова: *автономия, конституция, конституционный закон, Республика Таджикистан, Горно-Бадахшанская автономная область, Маджлис народных депутатов, административная автономия.*

Keywords: *autonomy, constitution, constitutional law, the Republic of Tajikistan, Gorno-Badakhshan Autonomous Region, People's Majlis deputies, administrative autonomy.*

РЕЗЮМЕ

Горно-Бадахшанская автономная область образована 2 января 1925 года в составе Таджикской АССР (в 1929 г. переобразован в ССР) и расположена в её восточной части. После упразднения независимости Таджикистана в Конституции страны принятой в 1994 г. была включена отдельная глава о статусе Горно-Бадахшана. В 1995 году был принят Конституционный закон о Горно-Бадахшанской автономной области состоящей 6 глав и 30 статей. А в 2007 году закон заменили с новым конституционным законом состоящей из 5 глав и 20 статей. Положении Конституционного закона Горно-Бадахшанской автономной области определяет ее как административной автономии, которая не имеет широкие полномочия.

SUMMARY

Upper-Badakhshan Autonomous Region was established on January 2, 1925 as a part of the Tajik Autonomous Sovet Socialist Republic. (1929 become in SSR) and is located in its eastern part. After the abdition of Tajikistan's Independence in the Constitition adapted in 1994 it included a seperate chapter on the status of Upper-Badakhshan. In 1995 the first constitional law of Upper-Badakhshan autonomous region included of: 5 chapters 30 articles and in 2007, that law arended with a new constitional law consist of 5 chapters and 20 articles. The propositions of thah constitute law Upper-Badakhshan Autonomous Region as an administrative Autonomous Region having wide spread states.

Deportasiya

GÖYÇƏ MAHALINDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARIN DİSKRİMİNASİYASI VƏ 1988-1989-CU İLLƏR DEPORTASİYASI

BƏXTİYAR ƏHMƏDOV
AMEA-nın Tarix İnstitutu

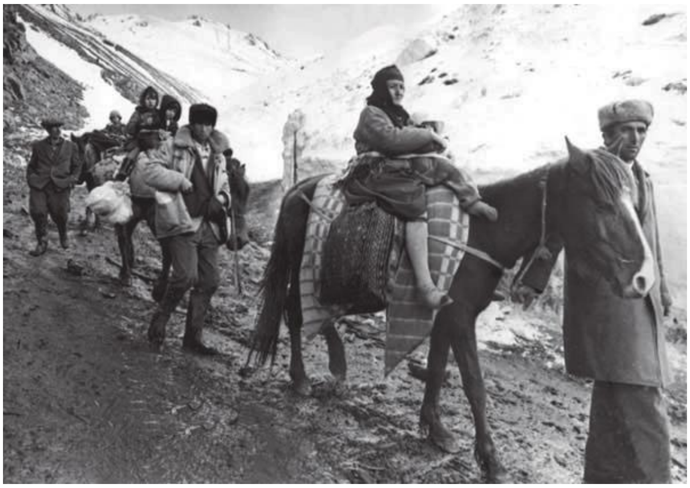

Tarixlər boyu azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisindən məcburən və kütləvi zorakılıqla qovulmasının sonuncu mərhələsi 1988-1989-cu illərdə baş vermişdir.

Bu dövrdə ermənilərin həyata keçirdikləri qətliamlar nəticəsində Göyçə 56 şəhid (45 nəfər Basarkeçər, 11 nəfər Çənbərək rayonu ərazisində) verdi, Göyçənin son 80 min nəfər əzəli sakini didərgin düşdü, əhaliyə şəxsi əmlak qismində 500 milyon, ictimai təsərrüfatların əmlakı qismində 1 milyard dollar həcmində ziyan dəydi.

1960-cı illərdən başlayaraq Ermənistan SSRİ-də azərbaycanlılardan rəhbər vəzifədə olanların böyük əksəriyyətini ermənilər əvəz etdilər. Göyçə mahalının Basarkeçər, Krasnoselo, həmçinin Qarabağlar, Zəngibasar, Vedi rayonlarında (əhalinin 75-90% azərbaycanlılar olmaqla) rayon partiya komitələrinin azərbaycanlı olan birinci və ikinci katibləri heç bir əsas olmadan işdən azad edildilər (3, 54).

1964-cü ildə Ermənistanın rəsmi dairələri Moskvanın razılığı ilə uydurma "Erməni genosidi"nin 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdilər. Erməni millətçiləri 1965-ci ilin fevralında cəllad Andranik Ozanyanın anadan olması olmasının 100 illiyini təntənəli surətdə qeyd etdilər. Həmin dövrdə Ermənistanı Yenidən Birləşdirmə Komitəsi yaradılmışdır. Bu hərəkata gizli surətdə Ermənistanın KP MK-nın o zamankı birinci katibi Y.N.Zarobyan, kinci katibi H.Bağdasaryan, Elmlər Akademiyasının prezidenti V.Hambarsumyan və s. rəhbərlik edirdilər (1, 123).

Bunu Ermənistanın KP MK-nın o zamankı birinci katibi Y.N.Zarobyanın 1964-cü ildə etdiyi məruzəsindən də görmək olar: "...Vəzifə xarici ölkələrin mütərəqqi təşkilatları ilə əlaqəni bundan sonra da genişləndirməkdir... Xarici ermənilərin kütləvi surətdə Sovet Ermənistanına qayıtmasının təşkil edildiyi xəbəri həmvətənlərimiz tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanmışdır. 1962-1963-cü illərdə İrandan, Kiprdən, Yunanıstan və digər ölkələrdən bizə üç mindən artıq erməni gəlmişdir. Respublika, partiya, sovet və komsomol təşkilatlarının şərəfli işini qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin nümunəvi qəbulu və yerləşdirilməsində böyük işlər görmüşlər..." (7).

Bu dövrdə erməni rəhbərliyi erməni şovinizmini gənclərin beyninə yeritmək üçün ideoloji təbliğatdan geniş istifadə edirdi. Bunun məntiqi davamı olaraq siyasi qərarla İrəvan şəhərində uydurma 1915-ci il "erməni soyqırımı"na abidə də qoyulmuşdur. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin 18 mart 1965-ci il qərarı ilə 1915-ci il qırğınının qurbanı olan ermənilərin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün Yerevan şəhərində daş abidə qoyulması qərara alınmışdır (8).

1965-ci ilin aprel ayının 23-25-ində İrəvan şəhərində keçirilən tədbirlər kulminasiya nöqtəsinə çatır. İrəvan şəhərində 400 min erməni əhalisi küçələrə çıxaraq, "genosid qurbanları"nın xatirəsinə ucaldılmış memorial tikinti yerinə doğru axışırdı. Kütlənin önündə erməni katolikosu ilə birlikdə respublikanın rəhbərləri addımlayırdılar. Kütlənin başı üzərində qara parça ilə örtülmüş rəmzi tabut və "Böyük Ermənistan", "Qoparılmış ərazilər Ermənistana qaytarılmalıdır!", "İntiqam!", "İntiqam! "sözləri yazılmış şüarlar aparılırdı. Bu hadisədən sonra Ermənistan SSR-nin azərbaycanlı əhalisi sıxışdırılmağa başlanıldı, xüsusən İrəvanda, Göyçədə, Leninakanda, Kirovakanda, Qafanda avtobuslarda, bazarlarda, ictimai yerlərdə azərbaycanlılar təhqir olunur, döyülürdü (6, 113; 3, 55).

XX əsrin 60-cı illərində Ermənistanda aparılan milli ayrıseçkilik siyasəti və diskriminasiya aksiyası nəticəsində İrəvan və onun ətraf rayonlarından minlərlə ailə Azərbaycana köçməyə məcbur olmuşdur.

1961-ci ildə SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin yeni dəstəsinin qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Ermənistan KP MK-nın 1961-ci il oktyabr plenumunda qərara alınmışdır ki, ermənilərin 1946-1948-ci illərdə köçürülməsi zamanı əldə edilən təcürbəyə əsaslanaraq, onlara mənzil fondu ayırmaqla, məktəblər və s. social obyektlər təşkil edilməklə onların yerləşdirilməsinə başlanılsın. 1962-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Kiprdən, Misirdən, İrandan, ABŞ-dan, Türkiyədən, Uruqvaydan, Argentinadan ermənilərin yeni köç dalğası başladı. 1962-1965-ci illərdə Ermənistana 7 min erməni köçürülmüşdür. Ümumiyyətlə isə, 1962-1973-cü illərdə xaricdən Ermənistana 26 min nəfər erməni yerləşdirilmişdir (1, 124).

Bu dövrdə xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi faktını, "Sovet Ermənistanı" qəzetində çap olunan məqalələrdən də görmək olar.

Qəzetin 3 oktyabr 1964-cü ildə çap olunan nömrəsində "Misir

Ermənilərі Leninakana gəlmişlər" adlı məqalədə yazılır: "Ermənistan SSR Xarici İşlər naziri B.Martirosyan yoldaş Misirdən Sovet Ermənistanına gələn ermənilərin yeni qrupunu salamladı və təbrik etdi... Sovet Ermənistanının yeni vətəndaşları, Misirdən gələn 41 ailənin üzvləri münasib və işıqlı mənzillərdə yerləşdirildilər (7).

Bu qəzetin 10 noyabr 1964-cü ildə cap olunan 133 saylı nömrəsində "Suriyadan vətənə qayıdan ermənilərin ikinci karvanı Sovet Ermənistanına gəlmişdir" adlı məqalədə yazılır: "Suriyadan vətənə qayıdan ermənilərin ikinci karvanı noyabrın 9-da xüsusi qatarla Batumdan Sovet Ermənistanına gəlmişdir. 329 nəfər erməni doğma torpaqda əbədi məskən salmışdır... Təkcə son iki ildə Kiprdən, Birləşmiş Ərəb Respublikasından, İrandan, Suriyadan qayıtmış 1200 erməni Kirovakanda məskən salmışdır..." (7)

"Sovet Ermənistanı" qəzetinin 1965-ci il 13 mart (N31) tarixli sayında Sovet Ermənistanının yeni vətəndaşlarının respublika toplanışında çıxış edən pensiyaçı Nşan Hovhannesyan deyir: "Biz Ermənistana qayıtdıqdan dərhal sonar həm mənzillə, həm də işlə təmin olunmuşuq. İndi təkçə Kirovakanda vətənə qayıdanlardan 682 nəfər dövlətdən pensiya alır. Son iki ildə Kirovakanda 1187 nəfər vətənə qayıdan məskən salmışdır…" (8).

Bu dövrdə də həyata keçirilən diskriminasiya siyasəti nəticəsində azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən Azərbaycana kütləvi axını davam etmişdir.

1918-ci ildə Ermənistanda azərbaycanlılar respublika əhalisinin 45 faizini, 575 min nəfər təşkil etdiyi halda, əksinə, 1979-cu ildə keçirilən Ümumittifaq siyahıyalmasına görə, Ermənistanda azərbaycanlılar 160841 nəfər, yaxud Ermənistan əhalisinin (3037259 nəfər) 5,3 faizini təşkil edirdilər. 1926-cı ildə Ermənistanda türklər 84,6 min nəfər olmuşdur. Həmin dövrlə müqayisədə azərbaycanlılar cəmi 89 faiz, yaxud 1,9 dəfə artmışdır. Müqaiyisə olunan müddətdə ermənilər 743,6 min nəfərdən 2725000 nəfərə çatmışdır. Onların artımı 280 faiz yaxud 3,7 dəfə olmuşdur. Bu rəqəmlər azərbaycanlıların Ermənistanda nə dərəcədə diskriminasiya və represiyaya məruz qaldıqlarının əyani nümunəsidir (1, 125; 3, 56).

Azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisindən məcburən və kütləvi zorakılıqla qovulmasının sonuncu mərhələsi 1988-1989-cı illərdə baş vermişdir.

1988-ci il fevralın 20-də keçmiş DQMV-nin Xalq deputatları Soveti "Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-nin tərkibindən çıxarılaraq, Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında" qərar qəbul etməsi millətlərarası münasibətləri daha da kəskinləşdirdi.

Bu qərardan sonra Ermənistanın siyasi dairələrində də milli münaqişəyə təhrik edən siyasi tələblər irəli sürülməyə başladı. 1988-ci il iyun ayında keçirilən on birinci çağırış Ermənistan SSR Ali Sovetinin yeddinci sessiyasında DQMV Xalq Deputatları Sovetinin bu qərarı müzakirəyə çıxarıldı. Bu sesiyada erməni deputatlar öz siyasi riyakarlığını nümayiş etdirərək bu qərarı ciddi cəhdlə müdafiə etmişlər. Sevan seçki dairəsindən deputat olan A.M.Kirakosyan öz nitqində deyirdi: "Deputat yoldaşlar! Ali Sovetin bu günkü sessiyasında müzakirə olunan məsələ-Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın tərkibinə keçməsi barədə DQMV Sovetinin qərarı qanuni tələbdir və bu həyata keçirilməlidir..." (103). Bu sessiyada DQMV qəbul etdiyi qeyri-qanuni qərarı müdafiə olundu və Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu.

Dağlıq Qarabağ ermənilərinin bu əsassız qərarı erməni katalikosu Vazgen tərəfindən də birmənalı müdafiə olunmuşdur. Onun 1988-ci il iyulun 7-də Ermənistan televiziyası ilə çıxışında erməniçilik təfəkkürünə əsaslanaraq tarixi Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi qərarını alqışlamışdır. O, öz çıxışında ermənilərə müraciət edərək deyirdi: "Mən bütün dünya ermənilərinin katalikosu müqəddəs Eçmiadzindən yenidən öz sözümlə sizə müraciət edirəm. Keçən fevralın sonlarında Qarabağın erməni əhalisinin birgə qərarla ana Ermənistana birləşmək arzusunu ifadə etdi. Sovet Ermənistanı və xarici ermənilər fəxr ediləcək birlik və intizamla qarabağlıların ədalətli arzularına tərəfdar çıxdılar... Erməni analar, bacılar qardaşlar, xüsusilə siz gənclər xalqın və vətənin ali mənafeyini unutmayın. Araratı qoruyun..." (9).

Ermənistan siyasi və dini dairələrinin bu mənfur addımlarından sonra ermənilər, hər yerdə olduğu kimi, Göyçədə də açıq hərbi təcavüzə cəhd göstərdilər. 1988-ci il mart ayının 26-sını "Sumqayıtın qisas günü" elan etmiş "Krunk" cəmiyyətinin çağırışına cavab olaraq ermənilər Basarkeçərdə də qanlı aksiyalar törətmək iddiasına düşmüşdülər. Guya bu qırğının qarşısını almaq istəyən SSRİ rəhbərliyinin hiyləgər taktikası da əslində hələ 1988-ci il martın 26-da, yəni faciəvi 1918-ci il qırğınlarının 70-ci ildönümü günlərində Ermənistanın türklərdən təmizlənməsi üçün real şərait yaratmışdı. Belə ki, guya millətlərarası toqquşmaya yol verməmək mahiyyəti daşıyan fövqaladə vəziyyətə rejimi, o vaxt cəmi 300-500 türkün yaşadığı Yerevan şəhərində, bir nəfər türkün belə yaşamadığı Leninakanda tətbiq edilmiş, türklərlə ermənilərin qarışıq yaşadığı kənd rayonları isə "unudulmuşdu". Əlverişli şəraitdən yararlanan "Krunk" əsasını Türkiyə və İrandan köçürülənlərin təşkil etdiyi Martuni və Kamo rayonlarındakı fəalların səfərbər edərək, demoqrafik üstünlük türklər tərəfdə olan Basarkeçərə yeritmişdilər və …Martın 26-da "Krunk" fəalları gözləniləninin tam əksi olan mənzərə ilə rastlaşdılar. Basarkeçər rayon mərkəzinin türk kəndlərinə yaxın qəsəbəsində – "Zod ORS" deyilən hissədə yaşayan ermənilər gecə ikən qəsəbəni tərk edərək, təhlükəsiz evlərə çəkilmişdilər. Elə həmin gün ZOD mədənlərində işləyən Nərimanlı kənd sakini Fazil bir türk oğlu onunla axınaq zarafat edən bir ermənini ağır traktorun təkərləri altında əzərək öldürmüş, cəmi 11 türk ailəsinin yaşadığı Tüstülü kəndindən isə gənc bir türk balası onu hədələyən erməni həmyaşıdını bıçaqla yaralamışdı (10, 113).

1988-ci il iyun ayının 15-də Göyçə mahalında ermənilərin yaramaz hərəkətlərinə qarşı azərbaycanlılar öz etiraz səsini qaldırmalı aldular. Krasnoselo rayonunun Şorca və Gölkənd kəndlərində on min əhalinin mitinqi keçirildi. Səhərisi gün Basarkeçər rayonunun Şişqaya və Nərimanlı məntəqələrində də azərbaycanlılar mitinqə çıxdılar. Ümumilikdə bu mitinqlərdə iyirmi mindən çox adam iştirak etmişdir (5, 22).

Nəhyət, 1988-ci ilin yazında 17 türk kəndi nümayəndələrinin iştirakı ilə Nərimanlı kəndi ərazisindəki Göy körpüdə (1919-cu ildə Şulikovun başının kəsildiyi yerdə) və Krasnoselo rayonu ərazisindəki türk kəndlərinin birləşmiş səyı ilə Şorca kəndində başlamış bu mitinqlərdə "Göyçənin Ermənistan SSR-in tərkibindən çıxarılaraq, Azərbaycan SSR-in ərazi – inzibati bölgəsinə daxil edilməsi" tələbi irəli sürülmüşdür. Təəssüflər olsun ki, Göyçə azərbaycanlılarının bu haqlı tələblərinə dəstək olaraq, noyabr ayının 17-də Bakıda "Azadlıq" meydanında yüzminlərlə insanın iştirakı ilə keçirilən mitin zamanı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara muxtariyyat verilməsi tələbi ilə qətnamə qəbul olunsa da, bu tələb o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənmədi (10, 114).

1988-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında erməni millətçiləri ardı-arası kəsilməyən mitinqlər keçirir, bu bölgələrdən türklərin

çıxarılmasını tələb edirdilər. Evlərə od vurulur, insanlar işgəncə ilə öldürülür, qadınların sinəsinə xaç çəkilir, uşağa, qocaya rəhm edilmirdi. Bu ərazilərdə iqtisadi blokada davam etdirilirdi. Bütün bunlara isə SSRİ rəhbərliyi laqeyidcəsinə göz yumurdu.

1988-ci il noyabr ayının 22-də Ermənistanın SSR Ali Sovetinin sessiyası öz işini yarımçıq dayandıraraq, bütün stansiya rəhbərlərinə "noyabr ayının 28-dək respublikanın türklərdən təmizlənməsini təmin etmək" tapşırığı verildi. Ermənistanın bütün rayonlarına şamil edilən bu qərarın təsir dairəsinin mərkəzinə şübhəsiz ki, Göyçə mahalı və Ağbaba bölgəsi düşürdü. Çünki 1988-ci ilin noyabr ayınadək digər rayonlardan türklərin deportasiyası, demək olar ki, başa çatdırılmışdı. Odur ki, Göyçə və Ağbabadan türklərin deportasiyasına rəhbərlik Ermənistan Respublikasının ali rəhbərliyinə həvalə edildi.

Noyabr-dekabr aylarında Ermənistandan azərbaycanlıların çıxarılması üçün son hazırlıq işlərinə başlandı. İllərdir həyata keçirilən "Türksüz Ermənistan" planının son mərhələsinə start verildi.

Bu planın həyata keçirilməsində bütün vasitələrdən istifadə olunmağa başladı. Hətta bu plana qarşı çıxan rayon rəhbərləri də işdən azad edilirdi.

Azərbaycanlıların kompakt yaşadığı Basarkeçər rayonunda birinci katibi dəyişməyə ehtiyac olmadı. Çünki Razmik Yenqoyan ikinci katib Aşot Akopyanla birlikdə həyata keçirilməkdə olan fitnəkarlıq hərəkatının başında dayanmışdır. Rayon daxili işlər şöbəsinin rəisi Bahar Boxyan, Torf İstehsalat Birliyinin rəisi Qurgen Harutyunyan, Çaxırlı sovxozunun direktoru Arkadi Petrosyan, quşçuluq fabrikinin direktoru Albert Petrosyan "Türksüz Ermənistan" uğrunda başlanan avantürist kampaniyanın aparıcı ünsürlərindən idilər (5, 26).

Bu daşnak-kommunistlərin rəhbərliyi sayəsində Göyçə əhalisi öz dədə-baba yurdlarından tamamilə qovularaq Azərbaycana "yola salındılar". Onlarla azərbaycanlı döyülərək yaraldı və qarlı-boranlı dağ yollarında həlak oldular.

Bu dövrdə ermənilərin Göyçədə törətdikləri vəhşilikləri görmüş yüzlərlə canlı şahidlər var. Göyçədə baş verən hadisələrpin tam mənzərəsini təsəvvür etmək üçün o zaman Göyçə qızıl mədənlərində çalışan, milliyyətcə rus olan L.V.Tolstyakın şahid ifadəsindən bir məqamı diqqət yetirmək kifayətdir. O, öz şahid ifadəsində deyir: "1988-ci il noyabr ayının 27-də Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, sonradan Ermənistan KP MK-nın birinci katibi olmuş V.Movsesyan Vardeniz (Basarkeçər) rayonunun Zod kəndinə gələrək, yerli əhalinin kəndi tərk etməsi üçün 3 gün vaxt verdiyini, əks halda təhlükəsizliyə təminat verilməyəcəyini bildirdi. Elə həmin gün kəndə elektrik enerjisi və ərzaq verilməsi dayandırıldı, gecələr kənd atəşə tutuldu" (1, 135).

1988-ci ilin noyabrında ermənilərin Göyçədə həyata keçirdiyi soyqırım və deportasiya siyasətinə o zamanki Azərbaycan hökuməti tam laqeydliklə yanaşdı. Ə.Vəzirov bilavasitə ermənilərin tərəfdaşı rolunda çıxış etdi. Deportasiyanı həyata keçirmək üçün erməni tərəfinə nəqliyyat yardımı göstərən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi qaçqınların Azərbaycanın ermənilər yaşayan bölgəsində yerləşməsinə rəsmi qadağa qoydu ki, bunun da çox ciddi nəticələri oldu.

1988-1989-cu illərdə Göyçə mahalında ermənilərin törətdiyi vəhşiliyin xronologiyasını sizə təqdim edirik:

26 noyabr 1988-ci il: Daşnak terrorçuları Sevan rayonunun Çubuqlu kəndində Nəsrəddin və Həbib Əliyevlərin şəxsi minik maşınlarını - "Jiquli" avtomobilini əllərindən alıb əzir, parça-parça edirlər. Özlərini isə vəhşicəsinə döyüb ölümcül hala salırlar;

27 noyabr - 7 dekabr 1988-ci il: Daşnak terror qrupları son məqsədə çatmaq, Qərbi Azərbaycanda türksüz Ermənistan terror dövləti yaratmaq üçün ayrı-ayrı bölgələrin şəhər və kəndlərinə kütləvi basqınlar edirlər. Aşağıda göstərilən sayaq çoxsaylı insan tələfatı ilə nəticələnən sayı yüzləri aşan terror aktları törədirlər: Allahverdi (Tumanyan) rayonunda 4 nəfər, Amasiyada 13 nəfər (5 qadın, 1 uşaq), Axtada (Razdan) 3 nəfər (1 qadın), Baranada (Noyemberyan) 3 nəfər (1 uşaq), Basarkeçərdə (Vardenis) 44 nəfər (8 qadın, 4 uşaq), Böyük Qarakilsədə (Quqark) 23 nəfər (6 qadın, 1 uşaq), Vedidə (Ararat) 6 nəfər (1 qadın), Kalininoda 12 nəfər (5 qadın), Qarakilsədə (Sisian) 5 nəfər (4 qadın), Qafanda 7 nəfər (3 qadın, 1 uşaq), Zəngibasarda (Masis) 22 nəfər (4 qadın, 3 uşaq), Karvansarayda (İcevan) 7 nəfər (1 qadm), Keşişkənddə (Yeğeqnadzor) 2 nəfər, Gorusda 2 nəfər, Mığrıda (Meqri) 1 nəfər, Soylanda (Vayk) 15 nəfər (4 qadın, 2 uşaq), Hamamlıda (Spitak) 15 nəfər (5 qadın, 1 uşaq), Çəmbərəkdə (Krasnoselski) 18 nəfər (7 qadın, 2 uşaq), Calaloğluda (Stepanovan) 8 nəfər (2 qadın) günahsız, əliyalın, köməksiz, evini tərk etmək istəməyən dinc və təhlükəsiz azərbaycanlılar müxtəlif cür vəhşiliklərlə qətlə yetirilirlər. Şəhid düşənlərdən 41 nəfər döyülməklə öldürülür, 2 nəfərin başı kəsilir, 11 nəfər diri-diri yandırılır, 1 nəfər asılır, 3 nəfər doğranır, 29 nəfər maşınların təkəri altına atılır, 1 nəfər toka verilir, 16 nəfər isə güllələnir. Ümumiyyətlə, qətlə yetirilən 216 nəfərin 57-si qadın, 23-ü isə uşaq olmuşdu. Bu amansız qətl hadisələrini törədənlərin böyük bir qisminin şəxsiyyəti məlum olsa da, onlardan heç biri nə İrəvanın, nə də Moskvanın hüquq mühafizə orqanları tərəfindən cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməmişlər;

28 noyabr 1988-ci il: Daşnak terror qrupları Basarkeçər rayonunun Çaxırlı, Qanlı, Kərkibaş, Şişqaya, Zod kəndlərinə basqınlar edirlər. Nəqliyyat vasitəsi olmayan imkansız, əliyalın əhalidən 34 nəfər döyülərək, işgəncə verilməklə qətlə yetirilir. Sağ qalanlar Gədəbəyə, Kəlbəcərə adlamaq ςün Sarınər, Urumbasar gədiklərindən aşmalı olurlar. Qarda-çovğunda borana, şaxtaya düşən qaçqınların 12 nəfəri donvurmadan tələf olur;

29 noyabr 1988-ci il: Daşnak terror qruplarının təzyiq və təcavüzlərinə davam gətirməyən Basarkeçərin Aşağı və Yuxarı Şorca, Qayabaşı, Qoşabulaq, Subatan, Zağalı, Sarı Yaqub, Qaraqoyunlu, Nəriman, Ağkilsə, Zərkənd, İnəkdağı kəndlərinin əhalisi 44 nəfər itki verərək qarlı dağlar aşıb Kəlbəcər rayonu ərazisinə qaçmalı olurlar. Bir çox yaşlı nəslin nümayəndələri, uşaq və qadınlar isə qarlı-çovğunlu havada donvurmadan həyatlarını qeyb edirlər;

30 noyabr 1988-ci il: Sevan şəhərində yerləşən respublika ruhi xəstəxanasındakı azərbaycanlı xəstələrə rəhmi gəlməyən daşnak terrorçuları 22 nəfər Azərbaycan türkünü su ilə doldurulmuş quyuya

ataraq boğub qətlə yetirirlər (4, 179).

Təqdim olunan hadisələrin bu qısa xronologiyasından da görünür ki, erməni faşistləri bu illərdə azərbaycanlılara qarşı ağlasığmaz vəhşiliklər törətmiş, sözün əsl mənasında soyqırım siyasəti həyata keçirmişlər.

Ermənilərin bu vəhşi siyasətini 1988-1989-cu illərdə Göyçə gölü hövzəsindən deportasiya edilmiş azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin siyahısında da görə bilərik:

Vardenis (Basarkeçər) rayonu

1. Hüseynquluağalı (Nərimanlı, Şatavan-1991), 2. Böyük Qaraqoyunlu (Əzizli-1935, Norabak-1991), 3. Aşağı Şorca, 4. Yuxarı Şorca, 5. Daşkənd (Ayrk-1991), 6. Sarıyaqub (Çaxkadzor-1991), 7. Qayabaşı (Qeğamabak-1991), 8. Qoşabulaq (Şadcrek-1991), 9. Zərzibil (Zərkənd-1935, Kut-1991), 10. Ağkilsə (Azad -1935), 11. Zod (Cotk-1991), 12. Babacan (Qızılkənd-1978), 13. Pəmbək, 14. Dərə (Daranek-1991), 15. Şişqaya (Qukariç-1991), 17. Bala Məzrə (Pokr Masrik-1991), 18. Qaraiman (Sovetkənd-1978, Kaxank-1991), 19. Kəsəmən (Bahar-1978, Arpunk-1991), 20. İnəkdağı (Yenikənd-1978, Tretuk-1991), 21. Qanlı (Qamışlı -1946), 22. Kərkibaş (Şəfəq-1967, Vanevan-1991), 23. Subatan (Qexakar-1991), 24. Canəhməd (Günəşli-1969, Kutakan-1991), 25. Ağyoxuş, 26. Sətənəxaç (Güney-1935, Arevuni-1991)

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

27. Yuxarı Zağalı (Ağpradzor-1978), 28. Çaxırlı (Sovetakert-1978, Kaxakn-1991), 29. Tüstülü (Lusaqeunk-1978), 30. Böyük Məzrə (Medz Masrik-1991), 31. Qızılvəng (Çiçəkli-1940, Makenis-1978), 32. Torf

Krasnoselo (Çəmbərək) rayonu

1. Cil, 2. Ardanış, 3. Şorca, 4. Toxluca (Draxtik-1991), 5. Ağbulaq (Axperek-1991), 6. Gölkənd (Ayqut -1991), 7. Çaykənd (Dprabak-1991), 8. Əmirxeyir (Kalavan-1991), 9. Bəryabad (Barepat-1991), 10. Yanıqpəyə (Meşəkənd-1978), 11. Cıvıxlı, 12. Qaraqaya (Coravank-1991),

Qarışıq yaşayış məntəqələri:

13. Çəmbərək (Krasnoselo), 14. Orconikidze (2, 113-114).

Ümumiyyətlə, 1988-ci ilin 27 noyabr 5 dekabr aralığında ermənilərin həyata keçirdikləri qətlamlar nəticəsində Göyçə 56 şəhid (45 nəfər Basarkeçər, 11 nəfər Çənbərək rayonu ərazisində) şəhid verdi, Göyçənin son 80 min nəfər əzali sakini didərgin düşdü, əhaliyə şəxsi əmlak qismində 500 milyon, ictimai təsərrüfatların əmlakı qismində 1 milyard dollar həcmində ziyan dəydi.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V. və Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.

2. Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası. Bakı: PK, 2010.

3. Ermənistan Azərbaycanlıların tarixi coğrafiyası Tərtib edən S.Əsədov, /B.Budaqov və Q.Qeybullayevin redaktəsi ilə. Bakı: Gənclik, 1995,464 s.

4. Əroğul Ə. Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası (bədii, tarixi publisistika), Bakı, "Təknur", 2009, səh.200 s.

5. İsmayıl E. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı. Bakı: Qəzəl Şərq, 110 s.

6. Qazıyev Y. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı, Nurlar, 2009, 344 s.

7. Sovet Ermənistanı qəzeti, 1964, 3 oktyabr-N117, 10 noyabr - N133

8. Sovet Ermənistanı qəzeti, 1965 13 mart, N 31.

9. Sovet Ermənistanı qəzeti, 12 iyul 1988, N85; 23 iyun N 76.

10. Vilayətoğlu S. Oğuz elinin müqəddəs ocağı: Göyçə. Bakı: TS, 2006, 512 s

Açar sözlər: *İrəvan quberniyası, Göyçə mahalı, 1988-1989-cu illər deportasiyası.*

Ключевые слова: *Иреванская губерния, магал Гейча, депортация азербайджанцев в 1988-1989 гг.*

Keywords: *Iravan province, Goycha mahal, deportation of the 1988-1989 years.*

РЕЗЮМЕ

В 60-х гг. прошлого века в Армянской ССР началась очередная интенсивная антитюркская, антимусульманская прораганда. В результате дискриминационных акций тысячи азербайджанцев были вынуждены покинуть Иреван и близлежащие территории и переселиться в Азербайджанскую ССР.

В 1988-1989 гг. в результате политики дискриминации и депортации тысячи азербайджанцев были изгнани из Армянской ССР – родной очага азербайджанских тюрков и стали беженцами в своей стране. В магале Гейча было убито 56 азербайджанцев (45 человек в Басаркечарском, 11 человек в Ченбаракендском районах). Последние 80 тысяч гейцинчев – азербайджанцев были изгнаны из родных очагов.

SUMMARY

In the 60s of the 20th century, the anti-Turkish, anti-Muslim propaganda began with all its might in Armenia again. During this period, as a result of the national discrimination policy and discrimination actions in Armenia thousands of families were forced to leave Iravan and its surrounding areas.

The last stage of mass and forcibly banishment of Azerbaijanis from present Armenia which throughout the history has been their ancestral lands took place in 1988-1989. During this period, as a result of massacres committed by Armenians 56 people were killed in Goycha (45 people in Basarkecher and 11 people in the area of Chanberek region) gave. the last 80 thousand people - old residents of Goycha were driven from their homes, and were damaged their personal property worth to total $ 500 million and as the property of public holdings $ 1 billion.

Tarix

BAKI XALQ KOMİSSARLARI SOVETİNİN TARİXİ XARİCİ TARİXŞÜNASLIQDA

ELŞƏN ASLANOV
Bakı Dövlət Universiteti

XX əsrin 20-ci illərindən 80-ci illərin ortalarınadək sovet tarixşünaslığından fərqli olaraq xarici ölkə tarixçiləri Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tədqiqinə daha ədalətli yanaşmış, problemi obyektiv işıqlandırmağa əsasən müvəffəq olmuşlar. Bolşevik konsepsiyasını rəhbər tutan sovet tarixçiləri Bakı Xalq Komissarları Sovetinin siyasətini qüsursuz və ədalətlı qələmə verdikləri halda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri və ideoloqları, yaxud mart soyqırımının şahidi və ya iştirakçısı olan xarici ölkə müəlliflərin problemə münasibəti, gözlənildiyi kimi, obyektiv olmuşdur.

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin xarici ölkə tarixşünaslığı ona görə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir ki, Amerika və avropalı tarixçilərin əsərlərində bu və ya digər siyasi rejimin sərt təzyiqi, ideoloji tələbləri olmadığı üçün, ayrı-ayrı tarixi şəxslərin doqmatik etalonlara çevrilməsi və bu kimi elmi obyektivlikdən uzaq neqativ hallarla sovet tarixşünaslığında olduğu kimi tez-tez rastlaşmırsan.

Doğrudur, lap yaxın keçmişdə, dünyanın kapitalizm və kommunizm kimi qarşı-qarşıya duran iki böyük sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi cəbhəyə bölündüyü hadisələrdə tarix elmi ən güclü ideoloji mübarizə silahlarından biri və bəlkə də birincisi idi. Ən azından məhz bu səbəbdən müxtəlif ideoloji düşərgəyə malik tarixçilər tarixi gerçəkliyi təbii ki, öz maraqları baxımından əks etdirməyə cəhd göstərirdilər. Məhz bu səbəbdən xarici tarixçilər sovet dövlətinin türk-müsəlman xalqlarına qarşı yeritdiyi ikili standart, müstəmləkə xarakteri daşıyan ədalətsiz milli siyasət konsepsiyasını tənqid etməkdə, qeyri-rus xalqlara qarşı velikorus prizmasından yanaşıldığını obyektiv tarixi faktlarla tədqiq və təsdiq edərək ictimaiyyətə çatdırılması sahəsində böyük işlər görmüşdülər.

Xarici tarixşünaslıq üçün Bakı Xalq Komissarları Sovetinin yaranması, fəaliyyəti və törətdiyi mart soyqırımının öyrənilməsinə bu qədər marağın səbəbi bolşevik ideologiyasının demokratiyadan kənar olmasına hamını inandırmaq üçün belə hadisələrin tədqiqinə duyduqları kəskin ehtiyac idi. Bu ehtiyacdan qaynaqlanaraq yola çıxsalar belə son nəticədə qazanan vətən tarixi olmuşdu. Çünki bu gün həmin dövrü araşdırmaq, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin fəaliyyətini daha yaxşı başa düşmək və dəyərləndirmək üçün xarici ölkə tarixşünaslığına müraciət çox vacibdir və xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İstər XX əsrin 20-30-cu illər, istərsə də 50-80-ci illərdə SSRİ-nin süqutuna qədərki sovet tarixşünaslığında Bakı Xalq Komissarları Sovetinin yaranması, fəaliyyəti, anti-azərbaycan xarakteri daşıyan mahiyyəti Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda zəhmətkeşlərin mübarizəsi tarixi kimi qələmə verilirdi. [1; 5, 7-9; 6, 5-3;] Həmin dövr sovet tarixçilərinin heç biri Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Azərbaycan xalqı tərəfindən dəstəklənmədiyini, yerli camaat içərisində heç bir sosial-siyasi dayağa malik olmadığını, "Daşnaksütun" partiyası ilə sıx əməkdaşlıq etdiyini, qeyri-leqitim hökumətini sinfi mübarizə fonunda ört-basdır etmək üçün Mart soyqırımını planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirdiyini, bu cinayətkar qurumun tərkibinin əsasən erməni millətçilərindən ibarət olması barədə bir kəlmə belə söz açmırdılar. Hadisələr Bakı Xalq Komissarları Sovetinin fəaliyyətinin mədhi və təbliği məcrasında təsvir edilirdi. Sovet tarixçilərinin fikrincə bəhs olunan dövrdə əgər Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda da hər hansı bir hərəkat olmuşdursa bu sırf proletar hərəkatı, bolşeviklərin qanuni hakimiyyətə yiyələnməkdən ötrü, "xalqı fəlakətə sürükləyən milli burjua qüvvələrinə qarşı" şanlı mübarizə tarixidir. Halbuki, xarici tarixşünaslıqda mühacir tarixşünaslığındakı kimi onların əsl məqsədlərinin heç də "şanlı mübarizə" olmaması, əslində "müsəlmansız bir Azərbaycan xalqı" hədəfində olmamaları aydın olur.

Xarici tarixşünaslıqda xüsusi maraq doğuran əsərlərdən biri Henri Barbiyə məxsusdur. Henri Barbinin 1921-ci ildə Parisdə nəşr olunan "Ermənilərin ekstravaqant bolşevik epopeyası" [7] adlı əsərində 1918-ci ilin martında bolşeviklərin ermənilərlə ittifaqda 7 min müsəlmanı qətlə yetirməsi [7, 65], Şaumyanın, Fioletov, Çaparidze ilə birgə həbs olunarkən 80 milyon manat qızıl pulu da özü ilə aparması faktı qeyd olunur [7, 94]. H.Barbinin təbirincə "bolşeviklərin əsas rəhbərinin bu qədər pulu nəzarətdən hansı şəkildə "gizlətməsi" Şaumyanın müstəqillik illərində oxuduğumuz obyektiv tədqiqat əsərlərindən artıq bizə tanış olan ziddiyyətli, maraqları uğrunda hər cür ideoloji sərhədləri asanlıqla dəf etməyi bacaran, daha bir müəmmalı hərəkəti haqqında şübhələr oyadır. Tarixçinin Bakı Xalq Komissarları Soveti və onun rəhbərliyi haqqında yazdıqları problemi dərindən bildiyinə əyani sübutdur: "Bolşeviklərin əsas rəhbəri Şaumyan, Fioletov, Çaparidze həbs olundular. Gəmidə Şaumyana məxsus yüklərin içində 80 milyon manat qızıl pul tapıldı" [7, 94]. Fəhlə və kəndlilərin rifahı üçün mübarizə yolunu seçən "Bakı bolşeviklərin fədakar əməyi" bu idimi?! Vətən tarixçiləri də iddia edirlər ki, Şaumyanın göstərişi ilə aprelin 26-da Azərbaycan milli burjuaziyasının nümayəndələrindən 50 milyon manat pul hədə-qorxu və silah gücünə alındı [3, 175]. Sovet məktəbinin sapı özümüzdən olan baltalar kimi yetişdirdiyi XX əsrin 40-50-ci illərinin "vətən tarixçilərimiz" bolşevik ideologiyasının əsas mətbu orqanlarında nəşr etdirdikləri silsilə məqalələr və monoqrafiyalarda heç də bu məqama diqqət etmirdilər. Məhz onlar Şaumyanın və yaxın silahdaşlarının siyasi tərcümeyi-halındakı antiazərbaycan elementləri ustalıqla ört-basdır etməyə, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tarixi ilə bağlı obyektiv məlumatları əks etdirən xarici mənbələri düşmənçilik cəhdi kimi qələmə verməyə çalışmışdılar.

Azərbaycanın XX əsr tarixinə xüsusi diqqət yetirən xarici müəlliflərdən biri də Firuz Kazımzadədir. Müəllifin Nyu-Yorkdakı Fəlsəfə kitabxanası və Oksfordda Corc Ronald tərəfindən 1951-ci ildə nəşr olunmuş 345 səhifəlik tədqiqat xarakteri daşıyan əsəri mənbələrin

zənginliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Müəllif dönə-dönə qeyd edir ki, bu əsəri yazmaqda məqsədi sovet quruluşuna olan nifrətini büruzə verməkdən ibarət deyil. Cənubi Qafqazın müəyyən mənada ona doğma olması və burada baş verən proseslər haqqında kifayət qədər məlumatlara malik olduğudan o, bu işə cəhd göstərmişdir. Firuz Kazımzadə "Zaqafqaziya uğrunda mübarizə (1917-1921-ci illər)" adlı əsərində [8] 1917-ci il inqilabı ilə bağlı hadisələrdən bəhs edərək yazırdı: "Rusiya əyalətlərində inqilabi proseslərin inkişafı ilə bağlı proseslər çox zəif öyrənildiyinə görə, hazırda Qərbdə Rusiya imperiyasında yaşayan qeyri-rus xalqlar haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bu səbəbdən də həmin xalqlara, ələlxüsus da 1917-1920-ci illərdə beynəlxalq əhəmiyyətli hadisələrin cərəyan etdiyi, Avropa ilə Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Zaqafqaziyaya və orada yaşayan xalqlara maraq azdır, lazımi dəyər verilmir" [8, 7].

Məlum olduğu kimi "1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən burjua inqilabından sonra ermənilər daha cəsarətlə hərəkət etməyə başladılar[4, 256]. F.Kazımzadə adı çəkilən kitabında bu "boşluğu" doldurmaq üçün zəngin mənbəşünaslıq bazasından yetərincə faydalanmışdır. "Doğrudur, Kazımzadənin əsərində azərbaycanlı müəlliflərin adı çəkilir, amma müəllif vaxtilə Cənubi Qafqaza ezam olunmuş Qırmızı Professorlar İnstitutunun məzunlarının bolşevik ideologiyası əsasında yazmış olduqları əsərlərə xüsusi münasibət bildirmiş və bolşevik konsepsiyasının zərərli cəhətlərini tənqid etməklə müəyyən məsələlərdə müsavatçılara haqq qazandırmışdır" [2, 199]. F.Kazımzadə "Müsavat və bolşeviklər" adlı yarımbaşlıqda yazırdı: "Bolşeviklərin Azərbaycanda başlıca rəqibi Müsavat partiyası idi" [8, 67]. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən burjua inqilabından sonra bolşeviklərin apardıqları təbliğat bir çox partiyalar, o cümlədən də Cənubi Qafqazda "Müsavat" partiyası tərəfindən də müdafiə olunurdu. Lakin 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin zorakı yolla hakimiyyəti ələ keçirməsi müsavatçıları öz əvvəlki fikirlərindən daşındırdı. Əgər müsavatçılar oktyabr ayına qədər Rusiyada qurulmuş Müvəqqəti hökuməti bolşeviklərə qarşı tutduğu mövqeyinə görə tənqid edirdisə, noyabrdan sonra müsavatçılar yeni mövqedən çıxış etməyə başladılar. Müəllif daha sonra yazırdı: "Müsavat"ın əvvəlcə Bakı Sovetinə bəslədiyi dost münasibəti belə bir ümiddən irəli gəlirdi ki, bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra öz vədlərinə əməl edəcək və Rusiya müsəlmanlarının həsrətində olduqları öz müqəddəratını təyin etmə hüququna hörmət edəcək və onu tanıyacaqdır. Bolşeviklərlə "Müsavat" arasında əməkdaşlıq o dərəcədə güclənmişdi ki, onların əleyhdarları bu ittifaqa, ancaq həsəd apara bilərdilər" [8, 68]. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, müəllif öz fikrini əsaslandırmaq üçün erməni tarixçisi İşxanyana istinad edir. Halbuki daşnak partiyasının ideoloqlarından biri olan İşxanyan bütün yaradıcılığı boyu türk-müsəlman dünyasına böhtanlar yağdırmaqla məşğul olmuşdur. Müəllif daha sonra İşxanyanın fikrinə əsaslanaraq yazır: "Müsavatçılar bolşeviklərlə birlikdə İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin və Müəssislər Məclisinin buraxıl-masına, Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin bağlanmasına səs verdiyi halda, Rusiya hüdudlarında fəaliyyət göstərən digər partiyalar bolşeviklərin bu təkliflərini rədd etmişdilər" [8, 68].

Müəllif etiraf edir ki, əsərin yazılmasında əsasən, rusdilli mənbələrdən və həm də ABŞ-da ünsiyyətdə olduğu tarixçilərin əsərlərindən istifadə etmişdir. Müəllif müsavatçılarla bolşeviklər arasında əməkdaşlığı müvəqqəti hesab edərək yazır: "Müsavatla bolşeviklərin əməkdaşlığı sırf taktiki xarakter daşıdığı halda, onlar arasında düşmənçilik dərin və real idi və bir az sonra iki partiyanın (bolşevik və "Müsavat") Qafqaz Azərbaycanında siyasi hakimiyyət uğrundakı mübarizəsi onları antoqonist düşmənlərə çevirdi. Bolşeviklər, "Bütün hakimiyyət Sovetlərə" şüarını irəli sürəndə "Müsavat" lideri M.Ə.Rəsulzadə bildirirdi ki, Müsavat partiyası prinsip etibarı ilə bütün hakimiyyətin Sovetlərə verilməsinə etiraz etmir, ancaq Bakı Soveti demokratik əsaslarla seçilmədiyindən və eyni zamanda, kəndlilər burada təmsil olunmadığından Müsavat partiyası hakimiyyətin sözügedən Sovetə verilməsi ilə razılaşmır və bu səbəbdən Icraiyyə Komitəsinə daxil olmaqdan imtina edir" [8, 68].

Daha sonra müəllif yazırdı ki, "Bolşeviklər və müsavatçılar başa dü-şürdülər ki, gec-tez onlar arasında ölüm-dirim mübarizəsi başlayacaq və hər ikisi öz qələbəsini təmin etmək üçün tədbirlər görürdü" [8, 68]. Bakıda güclənmək, az sonra bütün qəzalarda Sovet hakimiyyətini qurmaq üçün Bakı Soveti qüvvələri qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri silahlı ordu birləşmələri təşkil etmək və dağıdılmış ordu hissələrini bərpa etmək üçün birinci dünya müharibəsi cəbhələrindən qayıdan başıpozuq rus əsgərlərini bir yerə yığmaqdan ibarət idi. Digər tərəfdən Bakı Soveti rəhbərliyi etibarsız saydıqları azərbaycanlı fəhlələri silahlandırmaqdan ehtiyat edirdilər. O biri tərəfdən də azərbaycanlılar ermənilərin silahlandırılmasına meyilli olan Sovet rəhbərliyinə öz etirazını bildirirdilər. 1905-1906-cı illərdə Bakıda baş verən qırğının acı nəticələri hələ aradan qaldırılmamış və unudulmamışdı. Ona görə də Bakı Soveti rəhbərliyi silahlı qüvvələrin təşkilinə xüsusi diqqət yetirirdi. Müəllif bununla bağlı yazır: "Bakı daimi milli iğtişaş qorxusu ilə yaşayırdı. Şaumyan başda olmaqla qüvvələr Qafqaz cəbhəsindəki ordunun bölünməsi ilə Azərbaycanda rusların kökünün kəsilməsi ilə nəticələnəcəyini fikirləşirdilər. Silahlı qüvvələrin yaradılması Soveti qayğılandıran birinci məsələ idi. Sovetlər Qırmızı qvardiyanı yaradarkən güclü müqavimətlə qarşılaşdılar, ancaq buna baxmayaraq, öz planlarını həyata keçirtdilər [8, 68]. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün S.Şaumyana istinad edərək yazır: "Ordunun yaradılması haqqında əmr vermək, onu yaratmaqdan asan idi. Sovetin qüvvələri Müsavatın və Daşnaksütyunun qüvvələri ilə müqayisədə çox az idi. Daşnaklar 1917-ci ilin axırlarında Qafqaz cəbhəsindən qayıdan minlərlə rus əsgərlərindən aldığı böyük miqdarda silahlarla çox yaxşı təchiz olunmuşdu. Bundan başqa daşnaklar Rusiya ordusunda xidmət edərkən və Osmanlıda həyata keçirtdikləri partizan əməliyyatlarında hərbi təcrübə qazanmışdılar. Azərbaycanlılar təxminən ermənilər kimi silahlansalar da, ermənilərlə müqayisə ediləcək təşkilata və təcrübəyə malik deyildilər" [8, 68]. Doğrudur, müəllifin "Daşnaksütyun" qüvvələri ilə bağlı fikirlərinə dövrün digər tarixçilərinin əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. Amma maraqlısı budur ki, Osmanlı ərazisində böyük təcrübə toplayan və yerli əhalinin qırılmasında ad çıxaran daşnakların hərəkətlərinin ön plana çəkilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, erməni qüvvələrinin Osmanlı ərazisində törətdikləri milli qırğınları inkar etmək üçün bolşevik tarixçiləri də uzun müddət səy göstərmişdilər. Bakıda və ətraf qəzalarda müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımın təşkilatçısı Stepan Şaumyan və oğlu Suren etiraf edirdilər. Məhz buna görə də vəziyyətin çətinliyini anlayan S.Şaumyan I.V.Stalinə göndərdiyi məktubunda Qafqazdakı Qırmızı qoşunların ehtiyacını ödəmək üçün 10 milyon rublun ayrılmasını xahiş etmişdi.

Müəllifin Bakı və Bakı ətrafında baş verən hadisələrlə bağlı əsər boyu irəli sürdüyü iki cəhət diqqəti cəlb edir: Birincisi, bolşeviklərlə "Müsavat" arasında mübarizədə yerli xalqın daha çox kimi müdafiə etməsi etiraf edilir. Ancaq bununla yanaşı müəllif real bir faktı təsdiq etmək istəmir ki, Müsavat partiyası milli məfkurəli bir partiya idi və yerli xalqın mənafeyini müdafiə edən bir siyasi təşkilat kimi çıxış edirdi. Bakıda fəaliyyət göstərən partiyaların əksəriyyəti Bakıya müsəlman şəhəri kimi baxmır və ya bu şəhəri Azərbaycan şəhəri kimi qəbul etmirdilər. İkincisi, hakimiyyət uğrunda mübarizədə müəllif

hər üç partiyaya (müsavat, daşnak, bolşevik) eyni münasibəti bildirir. Şaumyanın bolşevik və daşnak partiyaları arasında yaratmış olduğu əlaqələri açmaqda xəsislik edir. Əksinə, müəllif yazır: "Müsavat" gücləndikcə, onun Sovetlə münasibətləri pisləşirdi. 1917-ci ilin aprelində çağırılan Transqafqaziya müsəlmanlarının qurultayı zamanı qəbul edilən sənədlər bu iki partiya arasında münasibətləri gərginləşdirdi. Yanvarda bolşeviklər "Müsavat"ı dağıtmaq məqsədi güdən addımlar atmağa başladılar" [8, 69]. Bolşeviklər "Müsavata" hücüm etməyin ən asan yollarından birini tətbiq etdilər. Yəni onu milli iğti-şaşlara təhrik etmək və əksinqilabi mövqe tutmaqda suçladılar. Bu cür taktika bolşeviklərə arzuolunan nəticələri verə bilərdi. Ancaq bolşeviklər ehtiyatı əldən vermir, erməniləri müdafiə etdiklərini ört-basdır edə bilirdilər. Sovetdə olan çoxsaylı ermənilər və ruslar başa düşürdülər ki, onların antimüsəlman siyasəti Azərbaycan əhalisinin "Müsavat" ətrafında daha sıx birləşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Ermənipərəst görünməmək üçün bolşeviklər bu mətbuat orqanlarında həm "Müsavat"a, həm də "Daşnaksütyun"a hücum edirdilər. 30-cu illərin bolşevik tarixçilərindən olan Y. Ratqauzer yazırdı: "Bakıda iki böyük düşmən düşərgəsi üz-üzə dayanmışdı. Bunlar Müsavat və Daşnaksütyun partiyalarıdır. Şəhərin demokratik qüvvələri bu iki patiyanı zərərsizləşdirməsə, onda əksinqilabi təşkilatlar fəhlə sinfini silahlandıraraq onları bir-birinə qarşı qoyacaq və özlərinin çürük milli binalarını fəhlə hərəkatının xarabalıqları üzərində qurmağa çalışacaqlar. Toqquşma qaçılmazdır" [9, 128]. F.Kazımzadə yazırd; "Ilk nəzərdən "Müsavat"a və "Daşnaksütyun"a hücum eyni xarakter daşıyır. Əslində isə, bu aldadıcı təbliğat idi. Sovetin bütün fikri "Müsavat"ı məhv etməyə yönəlmişdi. Sovet bu iki güclü rəqibə eyni zamanda qalib gələ bilməzdi. Sovet azərbaycanlılarla ermənilər arasında milli münaqişəni qızışdırmaq və bir xalqdan digərinə qarşı istifadə etmək qərarına gəlmişdi" [8, 69]. Doğrudur, müəllifin bir çox mülahizələrini qəbul etmək olmur. Ona görə ki, müəllif bu fikirlərin bir çoxunu sovet tarixçilərinin əsərlərinə istinadən irəli sürür. Digər tərəfdən, müəllif "Daşnaksütyun" ilə "Müsavat" arasında hakimiyyət uğrunda mübarizədə fərqi görmür və ya görmək istəmir. "Müsavat" öz torpağında hakimiyyət uğrunda mübarizə apardığı halda, "Daşnaksütyun" "böyük Ermənistan" yaratmaq uğrunda qanlı müharibə aparır və qonşu torpaqlarının bu əraziyə qatılmasına çalışırdı. F.Kazımzadə yazır: "Sovet və "Müsavat" arasında kulminasiya nöqtəsinə çatan mübarizə mart hadisələri ilə başa çatdı. Bu hadisələrdə Daşnaksütyunun rolu, Transqafqaziyanın sonrakı tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və buna görə də bəzi hadisələri detalları ilə araşdırmağa ehtiyac vardır" [8, 69].

F.Kazımzadənin bəhs etdiyimiz əsəri haqqında fikrimizi yekunlaşdırarkən bəzi məqamlara diqqət yetirək. Əvvəla, müəllifin bu əsəri xarici tarixşünaslıqda Qafqaz tarixi ilə bağlı işıq üzü görən ilk əsərlərdən biridir. Ikincisi, vətən tarixşünaslığında Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tarixi parlaq səhifələrdən biri kimi təsvir olunsa da, müəllif bir çox tarixçilərin əsərlərinə münasibət bildirməklə Bakı Sovetinin tarixi ilə bağlı əsl həqiqəti üzə çıxarmağa cəhd göstərmişdir. Üçüncüsü, müəllif bir çox tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaqla, əslində, vətən tarixçilərinin tədqiqatlarını sual altında qoymuşdur: 1918-ci ilin martında Bakı şəhərində vətəndaş müharibəsi, yoxsa mart soyqırımı baş vermişdir? Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, həyatında Azərbaycanı görməyən, yalnız soyadına görə bizə yaxın olan F.Kazımzadənin hadisəyə "mart qırğını", ömrü boyu Azərbaycanda yaşayan və bu xalqın övladı adını daşıyan yüzlərlə tarixçinin isə "vətəndaş müharibəsi" ifadələrini tariximizə gətirməsi kimin bizə daha yaxın və real tarixə sadiq olduğunu əyani göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ş. 26 Komissar. Bakı: Azərnəşr, 1937, 24 s.

2. İsgəndərov A.C. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarix-şünaslığı 1918-1920. Bakı: Adiloğlu 2006, 391 s.

3. İsgəndərov A.C. Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920. Bakı: Elm və təhsil. 2012, 226 s

4. İsgəndərov A.C. 1918-ci ildə Şamaxı qəzsında həyata kecirilən soyqırımı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər. "Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920)" mövzusuna həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları. Xüsusi buraxılış. 2015, 56,57, 58, 621s.

5. Əzizyan A. 26 Bakı komissarının xatirəsi/Azərbaycan qadını jurnalı.1938, № 8, s. 7-9 (latın əlifbası ilə).

6. Qazıyev M. Kommunizm uğrunda mübriz döyüşçülər/Təbliğatçı jurnalı, 1939, № 2, s. 5-13

7. Henry Barby. Le debacle russe: les extravagances Bolcheviques et l'epopee Armenienne. Paris: A. Michel, 1921, 261 p.

8. Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New York: Phi-losophical Library, 1951, 354 p.

9. Ратгаузер Я.А. Революция и гражданская война в Баку. Ч.1: 1917-1918 гг. Баку: Красный Восток, 1927, 222 с.

Açar sözlər: *Anti-azərbaycan siyasəti, Bakı Kommunası, milli istiqlal, xarici tarixşünaslıq.*

Ключевые слова: *Анти-азербайджанская политика, Бакинская Коммуна, национальная независимость, зарубежной историографии.*

Keywords: *Anti-azerbaijani politics, the Baku Commune, national Independence, foreign historiography.*

РЕЗЮМЕ

Анализ зарубежной историографии показывает, что искаженные в отечественной историографии факты о Бакинских Народных Комиссарах нашли свое подлинное отражение в зарубежной историографии. В то время как отечественные историки руководствуясь большевистской концепцией политику Бакинских Народных Комиссаров описывали как беспорочную и правую, зарубежные историки, лидеры и идеологи Азербайджанской Демократической Республики, а также зарубежные авторы, которые стали свидетелями и даже участниками мартовских репрессий, объективно описывают эти события.

SUMMARY

An analysis of foreign historiography shows that many distorted moments about the history of The Baku Council of People's Commissars in the native historiography found their real reflection in the foreign historiography.

The native historians helding Bolshevik concept as the main described the policy of The Baku Council of People's Commissars impeccably and fairly although the liders and ideologians of the Azerbaijan Democratic Republic, or foreign authors who were witness and participante of the the genocide of March the relation to the problem as expected was objective.

ictimai - siyasi, elmi - populyar jurnal

Tarix

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNİN ERMƏNİSTANA BİRLƏŞDİRİLMƏSİ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN VƏ QONŞU ÖLKƏLƏRİN QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ

HACI ABDULLA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

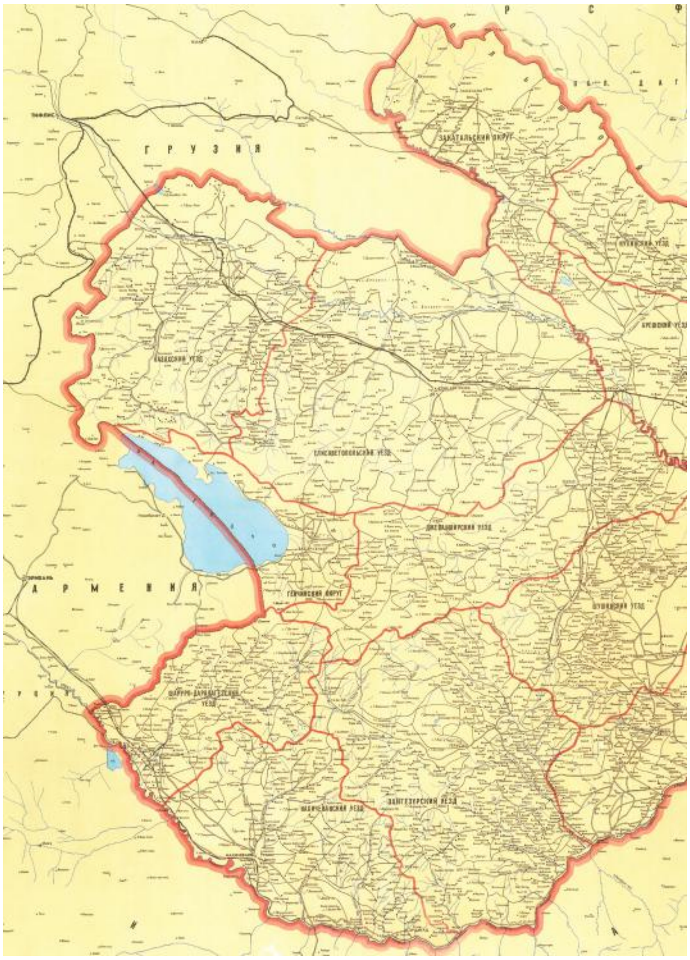

1917-ci il 28 fevral burjua – demokratik inqilabı nəticəsində Rusiya imperiyasında çarizmin, Romanovlar sülaləsinin süqutu, I Dünya müharibəsində Rusiya və Almaniyanın ağır məğlubiyyətindən sonra Cənubi Qafqazda real söz, ixtiyar sahibi ingilislər oldu.

Əsasən, ingilis, fransız, italyanlardan ibarət koalisiya qüvvələrinin hərbçi və diplomatlarının təlimatı ilə hazırlanıb qarşıya qoyulan əsas məqsəd Rusiyanı Qafqazdan çıxarıb yenicə müstəqilliklərini elan etmiş 3 respublikanı Antantanın nüfuz dairəsinə daxil etmək, Bakı neftinə sahiblənmək idi. Xristian təəssübkeşliyinə söykənən böyük güclərin Osmanlı torpaqlarında ermənilərə verdikləri boşa çıxan vədi - müstəqil Ermənistan dövləti yaratmaq planlarını Cənubi Qafqazda reallaşdırmaq da əsas məqsədlərdən biri idi.

I Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti 1918-ci il oktyabrın 30-da İngiltərə ilə Mudros sazişi imzaladı. Müttəfiqlərin razılığına əsasən, bu zaman İranın Ənzəli limanında olan ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı, general Tomsona Bakını tutmaq əmri verildi. Öncə ingilis generalının tələbi ilə Osmanlı və Azərbaycan hərbi qüvvələri Bakını tərk etdilər. 1918-ci il noyabrın 17-də ingilis hərbi qüvvələri Bakıya daxil oldu. Tomsonun başçılıq etdiyi ingilis general-qubernatorluğu yarandı. Bakı şəhəri və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarətinə keçdi. İlk əmri Azərbaycan bayrağının endirilməsi barədə oldu. Bakını rus şəhəri hesab edən Tomson burada işğal rejimi yaratdı, polis, liman, neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzərində nəzarət qoydu.

Böyük Britaniyanın Hərbi naziri Çörçill 1919-cu il martın 6-da Qafqazla bağlı bir konfransda demişdi: "Heç şübhə yoxdur ki, Rusiyanın gələcək hökuməti bu regiona (Qafqaza-H.N) yenidən qayıdacaqdır, indiki fasilə məqamında baş verənlər əsas problem deyil, lakin Britaniya qoşunları o ərazilərdə nə qədər çox qalacaqsa, bizim caynağımız bir o qədər dərinə işləyəcəkdir."

1917-ci ildə Rusiyada oktyabr inqilabından sonra, bolşeviklərə qarşı "14 dövlətin yürüşü" planının müəllifinin bu uzaqgörənliyini, ingilis diplomatiyasının gücünü, anlamaq üçün bp şirkətinin Azərbaycana-Xəzər regionuna gəlişi və burdakı fəaliyyəti, mənfəətlərini yada salmaq kifayətdir.

Ermənilər Osmanlı dövlətinin I Dünya müharibəsində məğlubiyyətini və Antantanın qələbəsini toy-bayram kimi qarşılamışdılar. Mudros barışığının (1918-ci il 30 oktyabr) onların ərazi iddialarının gerçəkləşməsində mühüm rol oynayacağını güman etmişdilər. Həmin barışığa əsasən, türk qoşunları Qafqazdan çıxmalı və 1914-cü il Rusiya-Türkiyə sərhədlərinə çəkilməli idi. 1918-ci ildə Türk qoşunlarının Azərbaycanı tərk etməsi yenidən Andranikin əl-qolunu açmışdı. "Daşnaklar Zaqafqaziyaya Ermənistandan girməyə başlayan Amerikanın agentləri idilər. "Böyük Ermənistan" ideyası bütün Qafqazı tutmaq üçün ABŞ-ın işini asanlaşdırmalı idi...". (14)

Müstəqilliyini yeni elan etmiş Azərbaycan yenidən ciddi təhlükə qarşısında qaldı. Özünün milli hərbi hissələri olmayan Azərbaycan hökumətinin ingilis qoşunlarına hərbi müqavimət göstərmək imkanı yox idi. Yaranmış vəziyyətlə bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Türk ordusu çəkilmiş, Azərbaycan hərbi hissələri isə yox idi… Fərzən qüvvə olsa belə, Almaniyanın, Türkiyənin təslim olduğu bir qüvvəyə qarşı Azərbaycanın hərb açması təbii ki, ağla belə gəlmirdi. Ona görə də məsələ yalnız diplomatik vasitələrlə həll ediləcəkdi". (15)

Qafqazdakı ABŞ, Böyük Britaniya, Fransadan ibarət müttəfiqlər missiyasının başçısı general Tomsonla danışıqlar aparan N.Usübbəyov, Ə.Ağayev və M.Rəfiyevdən ibarət nümayəndə heyətinin səylərindən nəticə əldə edilməmişdi. F.Xoyski ilə general Tomsonun görüşü də çox mübahisəli və sərt olmuşdu.

O, Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımadığını, rusların torpağına gəldiyini söylədi. Fətəli xan isə Azərbaycan xalqının qərarı və istəyi ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin və istiqlalının elan edildiyini və bunun bütün dünya dövlətlərinə bildirdiyini söyləyir. Sözlərinə davamla: "Siz böyük bir millət və böyük bir imperiyasınız. Eyni zamanda mədəni bir millətsiniz. Bizim istiqlaliyyətimizi tanımalısınız" - deyir. General Tomson da: "Bu söylədikləriniz siyasi şeylərdir və iki dövlət arasında cərəyan edər. Halbuki, mən bir əsgərəm" cavabını verir. Fətəli xan da: "Madam ki, siz əsgərsiniz, mən də istiqlaliyyətini elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziriyəm. Biz sizi buraya dəvət etmədik. Sizdən ölkəmizi tərk etməyi tələb edirəm" deyir. Bu cavab qarşısında general Tomson tərcüməçiyə dönərək, "Baş nazir həzrətlərinə söyləyin ki, hər hansı bir hərbi qüvvəni çıxarmaq üçün hərbi qüvvəyə sahib olmaq gərək. Bildiyimə görə qurduğunuz Cümhuriyyətin ordusu hələ qurulmamışdır" deyir. Fətəli xan tərcüməçiyə: "General həzrətlərinə söyləyin ki, o yalnız hərbi birliyə malikdir. Ya xalq qüvvələrin nə olduğunu bilmir və ya hər xalqı Hindistan xalqı zənn edir. Biz Azərbaycan türkləri istiqlaliyyətimizi elan etməmişdən öncə 100 minə qədər rus əsgərini xalq qüvvələrimizin gücü ilə süpürüb sərhədlərimizdən kənara atdıq. Əgər inad edərlərsə, bir ovuc ingilis əsgərini dənizə tökmək qəhrəman xalqımızın gücü ilə bir neçə saatlıq məsələdir. Ancaq biz nə onlardan pislik görmək, nə də onlara pislik etmək istəyirik" - cavabını verir (5). AXC Hökumətinin tərkibi də general Tomsonla məsləhətləşmədən sonra elan edilir (12).

Vəziyyətin ağırlığı Azərbaycan hökumətini istiqlal fikrindən daşındırmağa vadar edə bilmədi. Beş aylıq fasilədən sonra 1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası yenidən öz işinə başladı. Noyabrın 19-da Milli Şura Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Qanunda göstərilirdi ki, yaranmış vəziyyətdə Azərbaycanın müəssisələr məclisini çağırmaq mümkün olmadığından Milli Şura ümumdövlət qanunverici orqana — Azərbaycan parlamentinə çevrildi.

Azərbaycan parlamentinin açılışına hazırlıq işləri zamanı general Tomsona aydın oldu ki, Azərbaycan hökuməti Bakıda xalq arasında dayağı olan yeganə real siyasi qüvvədir. Məhz bu dövrdən ingilis komandanlığının Azərbaycan hökuməti ilə yaxınlaşması başlandı. 1918-ci ilin dekabr ayının 26-da F. Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət təşkil olunduqdan sonra V.M.Tomson Azərbaycan hökumətini tanıdığını bildirdi (12).

V.M.Tomsonun bəyanatına görə, bütün Azərbaycan ərazisinin hüdudlarında F.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Azərbaycan koalisiyon hökuməti yeganə qanuni hakimiyyətdir və müttəfiq ölkələrin hərbi qüvvələrinin komandanlığı bu hökumətə hərtərəfli yardım göstərəcəkdir.

İngilislərin bu himayədarlığı Azərbaycana ucuz başa gəlmədi. 1918-ci ili dekabrından 1919-cu ilin aprelinə qədər ingilislər Bakı - Batum kəməri vasitəsilə haqqı ödənilmədən Azərbaycandan 8405471 manat dəyərində neft və neft məhsulları apara bilmişdilər. Nəzərə alaq ki, bir o qədər də nefti Bakı Kommunası dövründə əvəzsiz olaraq Rusiya aparmışdı (14).

28 aprel 1920-ci il bolşevik Rusiyasının Qafqaza qayıdışına qədər bölgədə cərəyan edən bütün proseslərdə ingilislər əsas ssenari müəllifi, rejissor və baş rolun ifaçısı olmaqla bərabər, Azərbaycandan qoparılıb Ermənistana veriləcək torpaqların sərhədlərini də ilk dəfə ingilislər cızmışdılar. General Tomsonun Ermənistan hökumətinin rəhbərləri Xatisov və Tiqranyanla dialoqları da çox mətləblərdən xəbər verir. O, 1919-cu il martın 28-də İrəvanda Ermənistan hökumətinin iclasında çıxışında demişdi: "...Zəngəzur Erməni Milli Şurası tərəfindən idarə ediləcək...Dağlıq Qarabağın idarə edilməsi üçün Ermənistan təcili öz nümayəndələrini verməlidir... Erməni qoşunları Qars və Naxçıvanı, Şərur Dərələyəz-Sürməlini tuta bilər... Azərbaycan ordusu indi durduğu yerdən-Ağdam və Xankəndindən bu tərəfə keçməyəcək... Azərbaycan hökumətinin martın 19-da keçirilən iclasında qərar qəbul edilmişdir ki, Daxili İşlər Nazirliyi 1300 nəfərlik piyada və 500 nəfərlik erməni süvari dəstəsinin Şuşa, Xankəndi, Əsgərandan keçib Ermənistana getməsi üçün hərtərəfli səy göstərəcək. Mayor Monk Mezon mənə məlumat vermişdir ki, Azərbaycan hərbi hissələri general Mehmandarovun rəhbərliyi ilə onların sağ-salamat keçməsi üçün bütün tədbirləri görmüşdür... Azərbaycan Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazi kimi Paris sülh konfransında həll olunacağını gözləyəcəkdir" (9).

Tomson Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinə 5 milyon ədəd patron və pul da göndəriləcəyini də vəd etmiş, vədini də yerinə yetirmişdir. ABŞ prezidenti V.Vilsonun ermənilərə mərhəm münasibəti də hadisələrdə mühüm rol oynayırdı. "Daşnak ordusu Amerika çörəyi yeyirdi. ABŞ Ermənistana 50 min, İngiltərə 40 min, Fransa 30 min əsgər üçün geyim, ərzaq, hərbi sursat, 10 milyon patron vermişdi" (13).

Bu iclasdan 4 gün sonra - aprelin 2-də Gorusda Zəngəzur ermənilərinin qurultayı keçirilir və qərar qəbul edilir: "Azərbaycanın Ermənistanın bir hissəsi olan Zəngəzuru tutmaq cəhdlərinə qarşı silahla cavab verilsin".

Qurultayın qərarı ilə Yepiskop Vahan və Erməni Milli Şurasının üzvü Bahadurov Bakıya Müttəfiq Dövlətlərin Qafqazdakı baş təmsilçisi general Tomsonun yanına gəlir və Qarabağ ermənilərinin bu tələblərini ona yetirirlər: Qarabağın dərhal Ermənistana birləşdirilməsi və ya Qarabağın Paris sülh konfransına qədər Ermənistana birləşdirilməsi; Qarabağda yerli erməni idarəçiliyinin təşkil edilməsi və Qarabağda ingilis general-qubernatorluğunun yaradılması...

Tarixi ədalət naminə demək lazımdır ki, AXC hökumətində ingilis siyasətinə qarşı ən prinsipial, ardıcıl mübarizə aparan siyasətçi AXC-nin ilk hərbi naziri və Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov olmuşdur (6). O, ingilislərin bütün fəaliyyətlərinin ermənilərin xeyrinə olduğunu, ingilis siyasətinin Zəngəzur və Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa yönəldiyini faktlarla, sübutlarla davamlı olaraq AXC Parlamenti və Hökumətinə bildirirdi.

Zəngəzur qəzası ingilislərin ermənilərə verdiyi top, pulemyotlarla, silah-sursatla tamamilə məhv edilməklə bərabər, vuruşmalarda iştirak edən, sayı on minə çatan nizami erməni ordusunun döyüş meydanında qalmış ölüləri arasında bir necə ingilis əsgərinin meyidinin olduğu da bildirilir.

Zəngəzuru qan içində boğan generallar Andronik, Dro və Njdenin də "ingilis casusu" olduğu, onlardan təlimat aldığı, ruslara qarşı da ingilislərin tapşırığı ilə savaşdığına dair çoxsaylı faktlar məlumdur (10).

Zəngəzurda erməni qoşun birləşmələrinin saysız-hesabsız qətliamları barədə AXC Hökumətinin Gəncə, Bakıdan Tiflisdə lövbər salmış Amerika, İngiltərə, Fransa, İtaliyanın Qafqazdakı hərbi və diplomatik missiya başçıları olan general Uodropa, polkovnik Reyo, polkovnik Nonakura, polkovnik Qabbaya ard-arda xahiş, notaları da, nəticəsiz qalan dişsiz bəyanatları da bunun sübutudur (1).

1919-cu il 23 noyabrda Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistanın hökumət başçılarının Müttəfiqlərin ali komissarı - Birləşmiş Ştatlar

Ordusunun Baş qərargahının polkovniki Ceyms Reyin iştirakı ilə atəşi dayandırmaq barədə sazişinin mürəkkəbi qurumamış qaniçən erməni generalı Njdenin hücumları ağlasığmaz dəhşətlərlə, tükürpədən vəhşiliklərlə Zəngəzurun aşağı hissəsini də bütünlüklə qana bələdi. Azərbaycan xarici işlər naziri F.X.Xoyskinin Ermənistan XİN-ə göndərdiyi 10 dekabr 1919-cu il tarixli teleqramında göstərilirdi ki, Oxçu rayonunun kəndlərinin silah tutmağı bacaran kişiləri sülh yaratmaq bəhanəsi ilə karvansaraya dəvət edilmiş, onların hamısı əvvəlcədən yerləşdirilmiş dinamitlərlə partladılaraq öldürülmüşdür. Qocalar, uşaqlar və qadınlar isə məsciddə doğranmışdılar (Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, I kitab). 1920-ci il yanvarın 3-də ermənilər Qərçivan kəndində yaşayan azərbaycanlılara qarşı növbəti vəhşilik törətdilər. Cəlladlar kəndin bütün əhalisini bir yerə yığaraq, uşaq və qadınlara belə rəhm etmədən qılıncdan keçirmişdilər (2).

İngilis jurnalisti Skotland-Liddell 1920-ci ilin qanlı yanvar günlərində Zəngəzura gəlib törədilən qırğınları şəxsən görüb yanvarın 30-da Tiflisdə bölgəyə səfərində gördüklərini "Müsəlmanlarla müharibə, ermənilər yenidən hücum edirlər" adlı məqaləsində vicdanlı obyektivliklə qələmə almışdır. İngilis jurnalisti yazırdı ki, "...hər iki hökumət tərəfindən Tiflisdə noyabrın 23-də müqavilə imzalanmışdı və bütün mübahisəli məsələlər böyük dövlətlər tərəfindən həll ediləndək hər iki tərəfin sülh şəraitində yaşayacağına ümid yaranmışdı. Lakin müqavilənin imzalanmasının ardınca ermənilər dərhal Azərbaycan ordusunun geri çəkilməsindən istifadə edərək Zəngəzurda qırxadək müsəlman kəndini darmadağın etdilər. ... doqquz müsəlman kəndini də Şuşa yolu üstündə darmadağın etmiş, əhalinin böyük əksəriyyətini isə vəhşicəsinə öldürmüşlər...Azərbaycan Hökuməti bununla bağlı etirazını bildirsə də, Ermənistan Hökuməti bu faktları rədd edən cavab aldı...Ermənistan ona görə bədbəxtdir ki, "Daşnaksütyun" partiyası orada qüvvədədir. Bu uzun illər erməniləri müsəlmanlara qarşı hücum etməyə sövq edən inqilabçı terror təşkilatıdır. Ermənilər bacarıqlı müntəzəm təbliğat vasitəsilə layiq olmadıqları həddə rəğbət qazanırlar. Ermənistan həmişə dava-dalaş axtarır və ona nail olanda təbliğat məqsədilə deyirlər ki, amandı qoymayın qırdılar bizi. Daşnak üçün öldürülmüş erməni daha əzizdir. Bundan istifadə edərək, ermənin ölüsü qalxıb haray – həşir təpir ki, ayə mən özüm ölməmişəm, məni müsəlmanlar öldürüblər...Londonda, Fransa, Birləşmiş Ştatlarda erməni büroları mövcuddur, onların ən sevimli metodu "xristian" sözündən istifadə etməkdir. İndi Zəngəzura hücum edən ermənilər özlərinin müvəqqəti uğurlarına şübhə etmirlər. Lakin gün gələcək ki, bütün müsəlmanlar bir nəfər kimi zülmkarlara qarşı qalxacaq və həmin gün gələndə heç nə erməni xalqını xilas edə bilməyəcəkdir" (11).

1920-ci ilin əvvəllərində daxili və xarici hərbi-siyasi durumu çox ağır olan və günü-gündən pisləşən AXC-nin Baş naziri 4 fevral 1920-ci il tarixdə Ermənistanın Baş naziri Xatisova ünvanladığı teleqramda yazırdı ki, "Zəngəzur müsəlmanlarının tamamən yox edilməməsi üçün" Azərbaycan Ordusundan "bir miqdar əsgəri qüvvə o bölgəyə göndərilmişdir və bu, 23 noyabr 1919-cu il anlaşmasına zidd deyildir" (3).

N.Nərimanov başda olmaqla Azərbaycan bolşeviklərinə Zəngəzurdan ağır miras buraxılmışdı, mövcud vəziyyət Zəngəzurun böyük bir hissəsinin Azərbaycandan qoparılmasına, Qarabağda erməni muxtariyyətinin yaradılmasına, əsrin sonlarında Azərbaycanın həmin faciələri bir daha yenidən daha ağır şəkildə yaşamasına təməl zəmin hazırladı.

ADR-in rəsmi elan edilməsinə və yaşamasına baxmayaraq, Rusiya Azərbaycanı öz mülkiyyəti hesab edir, Azərbaycan xalqının milli müqəddəratını təyin etmək hüququnu tanımaq istəmir, müxtəlif tələblər irəli sürür, təzyiqlər göstərirdi. Qatı millətçi daşnak Anastas Mikoyan bəyan etmişdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında söz ola bilməz (8).

1920-ci ilin yanvar ayının 11-də Paris sülh konfransında böyük dövlətlər Azərbaycanı de-fakto tanıdıqdan sonra V.İ.Lenin 1920-ci ilin mart ayının 17-də Qafqaz cəbhəsi hərbi inqilab şurasına göstəriş vermişdi ki, Bakını ələ keçirmək bizə son dərəcə zəruridir. Bütün səyinizi buna verin.

Azərbaycanın işğalını əsaslandırmaq məqsədi ilə Rusiya bu ölkəyə qarşı bir sıra təxribat xarakterli iddialar irəli sürdü. 1920-ci ilin yanvar ayının 18-də xarici işlər naziri Q.V.Çiçerin Azərbaycanı Denikinə yardım göstərməkdə ittiham etdi. Azərbaycanın Xarici işlər naziri F. Xoyski cavab notasında bu ittihamı böhtan adlandırmış və elan etmişdi ki, Azərbaycan neytral ölkədir, heç kimin daxili işinə qarışmır, Denikinlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Nazir bəyan etmişdir ki, o, Rusiyanın hələ də Azərbaycanının müstəqilliyini tanımadığına təəssüflənir.

Rusiya Azərbaycanın Denikinə mənfi münasibətini bilirdi. O vaxt Azərbaycanın müstəqilliyi üçün Denikin Rusiya qədər təhlükəli idi. Hər iki tərəf Azərbaycanı işğal etmək, onun neftinə sahib olmaq iddiasında idi. Lakin Rusiyanın planı daha məkrli və daha təhlükəli idi. Rusiya hər vasitə ilə çalışırdı ki, Azərbaycanı Denikinlə üz-üzə qoysun, Denikini Azərbaycanı işğal etməyə təhrik etsin, vuruşan tərəflər zəiflədikdə Azərbaycanı zəbt etsin.

Rusiyanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətini müzakirə edən milli hökumət şimal sərhədlərini möhkəmləndirmək barədə tədbirlər görməyə başladı, Gürcüstanla 1919-cu ilin iyun ayının 27-də bağladığı hərbi müdafiə müqaviləsinə əsasən Azərbaycan bu ölkə ilə əlaqələri daha da gücləndirdi. ADR hökuməti Rusiyanın məkrli planlarına münasibətdə cəsarətli mövqe tutdu, ona qarşı fəal diplomatik müqavimət göstərmək mövqeyini seçdi, ABŞ-ın, Fransanın, İngiltərənin dəstəyinə bel bağladı.

O dövrdə yaranmış gərgin beynəlxalq vəziyyət şəraitində böyük dövlətlər Azərbaycana gərəkli dəstək göstərə bilmədilər. Bunu aydın görən Rusiya ekspansionizm və böyük dövlətçilik şovinizm siyasətini daha gücləndirir, tarixən rusların öz ərazilərini genişləndirmək planını həyata keçirməyə çalışırdı. Q.K.Orconikidze Lenindən aldığı tapşırığa əsasən Qafqaz cəbhəsi komandanı M.N.Tuxaçevski, hərbi inqilab şurasının üzvü S.M.Kirov, ordu komandanı M.K.Levandovski ilə birlikdə Bakının zəbt edilməsi planını işləyib hazırladı, Bakının tutulması haqqında aprel ayının 21-də XI Qızıl Orduya ciddi sərəncam verdi (7).

M.Ə.Rəsulzadə yazmışdı: "27 aprel faciəsi ilə Azərbaycan ikinci dəfə olaraq rus ordusunun yeni Sisiyanovu olan Orconikidzenin idarəsi altına girirdi. Nəticə hər iki halda eyni idi. Nikolay Rusiyası ilə Lenin Rusiyası arasındakı fərq bundadır ki, o zaman cahangirlik siyasəti başçısının adı Nikolay, indi cahangirlik siyasəti başçısının adı isə Lenindir. O zamankı zəncirlərin rəngi qara, indiki zəncirlərin rəngi isə qırmızıdır" (16).

Rusiyanın təzyiqi altında bu əzəli Azərbaycan torpağının Ermənistana verilməsi istiqamətində atılmış məkrli addımlar 4505 kvadratkilometrlik bir ərazinin həmişəlik itirilməsi ilə nəticələndi.

Vaxtilə Zəngəzurdan qovulmuş 50 mindən çox azərbaycanlı qaçqının yalnız 5 min nəfəri öz vətəninə dönməyə nail olmuşdu. 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 123085 nəfər təşkil edən

azərbaycanlıların 1926-cı il siyahıyaalınma göstəricilərinə görə sayı heç 5 minə belə çatmamışdı. 1918-ci il mayın 29-da 9 min kvadrat kilometrlik Azərbaycan torpağında yaradılmış Ermənistan dövləti sonradan digər ərazilərin işğalına başladı: 1920-ci ilin dekabrından başlayaraq 10 il ərzində Moskvanın birbaşa köməyi ilə Zəngəzur qəzasından 405.000 desyatin (4414,5 km2), Qazax qəzasından 535096 desyatin (5832,82 km2) , Naxçıvan MSSR-dən 657 km2, Cəbrayıl qəzasından Nüvədi, Eynəzir və Tuğut kəndlərini əhatə edən Azərbaycan torpaqları Ermənistan ərazisinə qatıldı. Sovet rejiminin sonrakı illərində də Ermənistan ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına daha da genişləndirildi və 29,743 km2-ə çatdırıldı (4).

1988-ci ildən başlayaraq Moskva və Qərbin bir çox dövlətlərinin fəal siyasi, mənəvi, hərbi dəstəyi ilə Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini, vilayətdən kənarda əlavə 7 rayonu, dövlət sərhədləri boyunca yerləşən bir çox ərazilərini işğal etdi. Mülki əhalinin kütləvi qətliamları, talan, qarətləri ilə müşayiət olunan bu proses əvvəlcə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlı əhalinin zor gücünə deportasiyasından başlandı, ilk qaçqın dalğası yenə də 1987-ci il fevral ayının sonu-martın əvvəllərində Zəngəzurdan başlamışdı.

1992-93-cü illərdə 7.892 kv.km ərazini əhatə edən tarixi Zəngəzur bölgəsinin və Dağlıq Qarabağın ətraf bölgələrlə birlikdə işğalına Rusiya ilə yanaşı, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa da dəstək vermişdir və ikili standartları, xristian təəssübkeşliyini dövlət siyasətinə çevirmiş bu böyük güclər BMT qətnamələrinə də əhəmiyyət vermədən Ermənistanın 24 ildən bəri davam edən Azərbaycan torpaqlarını işğalı faktının aradan qaldırılmasında prinsipsizlik göstərməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. *ARDA, f.894, s.4, iş 19, v.129*
2. *ARDA, f.970, s.1, iş 113.*
3. *Azərbaycan xalqına qarşı 1918- ci il soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, I kitab. Gəncə quberniyasında soyqırımı. 1917-1920-ci illər, Bakı, Tarix İnstitutunun nəşri, 2011*
4. *Kamran İSMAYILOV. Azərbaycan qəzeti, Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımı, 03 Aprel 2015*
5. *Nağı Keykurin "Nağı Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlaliyyət fədailəri". Bakı 2007, s.67-68*
6. *Nəbibəyli Z. Sultan bəy və Xosrov bəy qardaşları, Nurlar, Bakı 2011, s.66-67*
7. *Nərimanoğlu H. Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi prosesi 27-09-2015, http://karabakhmedia.az/*
8. *Nərimanoğlu H, Ermənilərin Zəngəzur və Qarabağda törətdikləri qırğınlar Osmanlı-Türkiyə arxivlərində. QHT nəşriyyatı 2014, səh.65-66*
9. *Nərimanoğlu H . Erməni xisləti, Azərbaycan qəzeti, 31 mart 2012*
10. *Nərimanoğlu H. Zəngəzur (tarixi oçerk) www.zengezur.com, 12.09.2014*
11. *Paşayev A. İngilis jurnalisti Skotland Liddell erməni məkri haqqında. // Xalq qəzeti, - 2010, 12 mart, - № 56, s. 6.*
12. *Solmaz RÜSTƏMOVA-TOHİDİ, Azərbaycan qəzeti, Azərbaycan Parlamenti necə yarandı, 07 Dekabr 2013*
13. *SSRİ-də vətəndaş müharibəsi tarixi, 1922, c-3, səh 333*
14. *Şərq xalqları jurnalı . 1926.N.1, səh-49*
15. *http://www.uludil.gen.az/adr/021.php*
16. *http://www.resulzade.org /1059.php*

AZƏRBAYCANDA DEMOQRAFİK VƏZİYYƏT NƏZƏRƏ ALINMAQLA İDXALIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN QANUNVERİCİLİK BAZASININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ VƏ PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

RASİM ABBASOV
Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM

Müasir dövrdə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafın yeni mərhələləri və yeni meyarları formalaşmaqdadır. Dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyası və ciddi təsirlərə məruz qaldığı bir şəraitdə demoqrafik vəziyyətin sabit saxlanılması və bununla bağlı problemlərin dərindən öyrənilərək tənzimlənməsi dövlətin qarşısında duran strateji vəzifələr kimi xarakterizə olunurlar. Bununla əlaqədar olaraq ölkəmizdə demoqrafik vəziyyətin idxalın dövlət tənzimlənməsinə təsirinin təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi vacib məsələlərdəndir. Professor A.Şəkərəliyev qeyd edir ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı potensialının tam reallaşmasına yönəlmiş tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi, idxalı əvəzetmə inkişaf strategiyalarının effektiv sintezinə imkan verən müvafiq iqtisadi mexanizmlərin işlənməsi və realizasiyası əsasında mümükündür[1]. Ölkəmizin qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından idxal əvəzedici sahələrin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu potensialdan zəif istifadə edilməsi bir çox sənaye məhsullarının, xüsusilə yüngül sənaye məhsullarının kütləvi idxalını məcburi etmişdir. Məsələnin mahiyyəti təkcə yüngül sənaye mallarının təminatı sahəsində idxaldan asılılıqdan getmir, bu həm də mühüm sosial-iqtisadi problemdir. Belə ki, ölkə əhalisinin yüngül sənaye mallarına olan tələbatının əksər hissəsinin daxildə istehsalının təşkili və bununla əlaqədar olaraq çoxlu sayda istehsal müəssisələrinin və şəbəkəsinin yaradılması, yeni iş yerlərinin təşkilinə real imkanların əldə edilməsi, iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin potensialından səmərəli istifadə olunması, işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması, insan resurslarının realizə edilməsi, onların bacarıq və intellektini nümayiş etdirmələrinə müvafiq şəraitin yaradılması, gənc ailələrin formalaşmasına maddi dəstəyin gücləndirilməsi və mənəvi mühitin təşkili, yeniyetmələrin sağlam ruhda böyüməsi üçün əlavə tədbirlərin görülməsinə resursların yaranması və s. mümkün olardı. Demoqrafik proseslər cəmiyyətə və milli iqtisadiyyatın inkişafına əsaslı təsir göstərmək imkanına malikdir. Bu halda həmin proseslərin tənzimlənməsi obyektiv zərurət kimi çıxış edir. Məsələn, tədqiqatçı V.Quliyev qeyd edir ki, ölkə əhalisinin gəlirlərinin diferensiallaşmasının yumşaldılması, yoxsulluğun azaldılması, sosial sferada islahatların hüquqi təminatı, yoxsulluğun azaldılmasının təkmilləşdirilməsi, bunlarla bağlı dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi zamanı sosial qeyri-bərabərliyin azaldılması sahəsində daha əsaslandırılmış, planlaşdırma-idarəetmə qərarlarının qəbul etməsi və hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi təmin edilməlidir[2]. Əhalinin narahatçılığına səbəb olan problemlərin içərisində sosial qeyri-bərabərliklə bağlı məsələlər daha genişdir və bütün bunlar demoqrafik proseslərin gərginləşməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də ölkədə demoqrafik vəziyyətin sabitləşdirilməsi məqsədilə iqtisadiyyat sahələrinin və cəmiyyətin davamlı, həm də tarazlı inkişafı təmin olunmalıdır. Tədqiqatçı Azərbaycanın E. Emir-İlyasova dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya şəraitində Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyini araşdırarkən qeyd etmişdir ki, dövlətin iqtisadi siyasətində ayrı-ayrı qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı sürətləndirilməli, onların ixrac potensialı artırılmalı və idxaləvəzedici iqtisadiyyat sahələrinin genişləndirilməsi stimullaşdırılmalı, bununla bağlı məsələlər qanunvericilik aktları ilə daha əhatəli baxılmalı, valyuta və gömrük tənzimlənməsi, həmçinin idxal mallarının ölkənin və ayrı-ayrılıqda milli istehsalçıların maraqlarına uyğun olaraq lisenziyalaşdırılması, tarif siyasəti vasitəsilə idxalın tənzimlənməsi həyata keçirilməlidir[3]. İdxalın tənzimlənməsi vasitəsilə ölkədəki proseslərə bu və ya digər formada təsir göstərmək imkanı yaradıla bilər və demoqrafik vəziyyətlə bağlı ortaya çıxan məsələlərdə xarici iqtisadi amillər də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bunlara diqqət yetirən tədqiqatçı F.Qənbərov qeyd edir ki, qloballaşma şəraitində idxal-ixrac əməliyyatlarının prosedur qaydaları sadələşdirilməli, şəfaflıq təmin edilməli, bunlarla əlaqədər planlaşdırılmayan xərclər azaldılmalı və sonda malların qiymətinin aşağı düşməsi təmin olunmalı, müxtəlif əhali təbəqələrinin, o cümlədən nisbətən kasıb əhali təbəqələrinin maraqları qorunmalı, arzuolunmaz demoqrafik problemlərə gətirib çıxaran halların qarşısı alınmalıdır. İdxal rüsumlarının azaldılması yolu ilə milli bazarda rəqabətqabiliyyətlilik artırılmalı, yerli istehlakçılar daha ucuz və keyfiyyətsiz mallar imkanı qazanılmalıdır, əhalinin tələbatı dolğun ödənilməlidir və bu istiqamətlərdə idxaləvəzedici fəaliyyət sahələri təşkil olunmalıdır[4,s.34]. Bu məsələlər eyni zamanda işçi qüvvələrinin məhsuldar yerləşdirilməsi, əmək

bazarının və demoqrafik vəziyyətin tənzimlənməsi, məşğulluğun gücləndirilməsi üçündə vacib hesab olunur. Bu baxımdan əmək resurslarından və əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadənin təşkili, bunlarla bağlı ölkədəki demoqrafik vəziyyətdən doğan reallıqların obyektiv qiymətləndirilməsi, qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətli məsələlər kimi diqqət çəkir[5;6].

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı qüvvəyə minmişdir[7]. Bu fərmanla ölkəmizdə xarici iqtisadi əlaqələrin, xüsusilə ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması, bu işlərin genişləndirilməsi, bu sahədə bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən müasir qaydaların müəyyən edilməsi məqsədilə idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları təsdiq edilmişdir[8]. Bununla da ölkəmizdə idxalın daha səmərəli təşkili üçün qanunvericilik bazası gücləndirilmişdir və bu qanuna əsasən milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə qeyri-neft sektoru sahələrinin, o cümlədən kənd təsərrüfatı və aqrar sənaye müəssisələrinin inkişafının gücləndirilməsi üçün əlavə mexanizmlər və iqtisadi alətlər formalaşdırılmış, regionlarda əhalinin iqtisadi fəallığının artırılması, sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi, demoqrafik vəziyyətə mənfi təsir edən ayrı-ayrı sosial-iqtisadi amillərin öyrənilməsi, nəzərə alınması, onlara adekvat tədbirlərin görülməsi işləri genişləndirilmişdir. İdxal əməliyyatlarının daha effektiv təşkili regionlarda fermer təsərrüfatlarının və aqrosənaye təyinatlı müəssisələr şəbəkəsinin yaradılmasını stimullaşdırmış və kənd rayonlarında əhalinin məskunlaşması, əhalinin təkrar istehsalı proseslərinə müsbət təsir göstərmişdir. Ölkə Prezidentinin 2 avqust 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması prosesi ilə əlaqədar qanunvericiliyin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üzrə Tədbirlər Planı təsdiq edilmişdir[9]. Qeyd edək ki, hazırda bu tədbirlərin əksəriyyəti reallaşdırılmış və ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv qəbul edilməsi üçün maneələr əsasən aradan qaldırılmışdır. Sonradan bu sahədə aparılmış tədbirlərin daha da gücləndirilməsini təmin etmək üçün ölkə Prezidentinin 14 may 2010-cu il tarixli fərmanı ilə ölkəmizdə idxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi məqsədilə əlavə tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir[10]. Bu qaydaların təkmilləşdirilməsi prosesləri intensivləşdikcə, ölkəmizdə idxal siyasətinin müasir dövrün tələblərinə, həmçinin ölkədaxili demoqrafik proseslər və iqtisadi amillərin təsirinə adekvat tənzimləməsi zərurəti yaranır. Bu hallar əsas götürülməklə, 2013-cü il 13 iyun tarixli “Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qüvvəyə minmişdir [11]. Bu qanunla ölkəmizdə gömrük tarifinin formalaşması və tətbiqi, həmçinin

ölkəmizin gömrük sərhədindən keçirilən mallardan gömrük rüsumlarının tutulması qaydaları tənzimlənir. Bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi və ölkəmizin sosial-iqtisadi siyasəti, milli maraqları və digər amillər nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilən tarif-gömrük mexanizmləri, idxalın tənzimləmə alətləri bu sahədə zəruri addımları atmağa və tələb olunan işləri reallaşdırmağa imkan verə bilər.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, səmərəli dövlət tənzimlənməsinə və yetkin bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşmasına, insan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin qurulmasına, əhalinin sağlamlığı və səhiyyə sahəsində qarşıda duran başlıca vəzifələrə, müasir təhsil sisteminin formalaşdırılmasına, gender bərabərliyinin təmin olunması və ailənin inkişafına, gənclərin potensialının və idmanın inkişafının təmin edilməsinə ciddi önəm verilmişdir[12]. Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi, regionların inkişafı, məşğulluq və yoxsulluğun ixtisarı nöqteyi- nəzərindən əhəmiyyət kəsb edən aqrar sektorun inkişafı dövlətin diqqət mərkəzindədir. Dövlət tərəfindən verilən güzəştli kreditlər, subsidiyalar, meliorasiya və irriqasiya işləri və regional infrastrukturun təkmilləşdirilməsi kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmişdir. Azərbaycan dövlətinin apardığı diversifikasiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də, ölkə daxilində regional balansın yaranması, və coğrafi tarazlığın qorunmasıdır[13]. Bununla belə, regionlarda qeyri- neft ixracı məhsullarının istehsalı şəbəkəsinin genişləndirilməsi və nəticədə idxalın həcminin azaldılması hesabına əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılası və demoqrafik vəziyyətin balanslaşdırılması daha çox mümükün olardı. Bu qeyd edilənləri əsas götürərək Azərbaycan Respublikasında demoqrafik vəziyyətin qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi və idxalın dövlət tənzimlənməsinə təsirinin təkmilləşdirilməsi yollarını ümumiləşdirmək mümkündür:

-idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsi, demoqrafik proseslərin təsirindən formalaşan amillər baxılmaqla idxal siyasətinin yenilənməsi və bunlarla bağlı qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi həyata keçirilməlidir;

-müxtəlif mal qruplarının ölkəyə gətirilməsinin məhdudlaşdırılması, əvəzində isə idxaləvəzedici istehsal və fəaliyyət sahələrinin təşkili yolu ilə demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün əlavə tədbirlərin görülməsinin hüquqi bazasının formalaşdırılması təmin olunmalıdır;

-ölkədə demoqrafik vəziyyətin idxalın dövlət tənzimlənməsinə təsirinin kompleks baxılması, bunlarla bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi, tənzimlənmə mexanizmlərinin hazırlanması, bu mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi, idxaləvəzedici yüksək standartlara cavab verən istehsal, kənd təsərrüfatı, aqrosənaye, xidmət təsərrüfatları şəbəkəsinin yaradılması, əmək ehtiyatlarından və insan resurslarından maksimum səmərəli istifadənin təmin edilməsi, demoqrafik vəziyyətin tarazlaşdırılması və sabit saxlanılması üçün yeni resurs potensialının formalaşması məqsədilə, on illik bir dövrü əhatə edən “Azərbaycan Respublikasının demoqrafik vəziyyətinin idxalın dövlət tənzimlənməsinə təsirinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri Dövlət Proqramı”nın hazırlanması və həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəkərəliyev A.Ş.Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Günaskam. http://www.gunaskam.com.

2. Quliyev V.M. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun və sosial qeyri-bərabərliyin azaldılmasının hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi. İ.ü.f.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 2013. -27 s.

3. Эмир-Ильясова Э.И. Внешнеэкономические связи Азербайджанской Республики в условиях интеграции в мировую экономику. Автореферат дисс. д-ра экон. наук. Баку, 2013. -48 с.

4. Qənbərov F.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda iqtisadi artımın təmin edilməsinin xarici iqtisadi amilləri. İ.e.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2014. -60 s.

5. Ганбаров Е.И. Модели и методы прогнозирования некоторых аспектов рынка труда (на примере Азербайджана). Автореферат дисс. канд. наук. Баку, 2007. -20 с.

6. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

7. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı. Bakı şəhəri, № 609.

8. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.

9. Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması prosesi ilə əlaqədar qanunvericiliyin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üzrə" Tədbirlər Planı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 avqust 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı şəhəri, № 1583.

10. Azərbaycan Respublikasının idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 14 may 2010-cu il № 260.

11. Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu". Bakı şəhəri 13 iyun 2013-cü il.

12. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

13. Qasımlı V. İqtisadi modernizasiya. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı- 2014.-312 s.

Acar sözlər: *demoqrafiya, demoqrafik vəziyyət, demoqrafik proseslər, idxal, idxalın dövlət tənzimlənməsi, qanunvericilik bazası, sosial-iqtisadi problemlər.*

Ключевые слова: *демография, демографическое положение, демографические процессы, импорт, государственное регулирование импорта, законодательная база, социально-экономические проблемы.*

Keywords: *demography, the demographic situation, demographic processes, imports, government regulation of imports, legislative framework, social and economic problems.*

РЕЗЮМЕ

В статье цель заключается в исследовании и подготовке предложений и рекомендаций по усилению законодательной базы государственного регулирования импорта и приоритетных направлений с учётом демографического положения в Азербайджане. Методология состоит из общих научных методов, научных взглядов исследователей и учёных, обобщения, анализа вопросов по усилению законодательной базы государственного регулирования импорта и приоритетных направлений с учётом демографического положения в Азербайджане.

В результат сформированы научные и практичные современные взгляды, мысли и предложения по усилению законодательной базы государственного регулирования импорта и приоритетных направлений с учётом демографического положения в Азербайджане.

SUMMARY

Purpose of the research is the study and preparation of proposals and recommendations for strengthening the legislative basis for state regulation of the import and priorities taking into account the demographic situation in Azerbaijan. Methodology consists of general scientific methods, scientific views of researchers and scientists, synthesis, analysis of issues to strengthen the legislative basis for state regulation of the import and priorities taking into account the demographic situation in Azerbaijan.

Finding formed scientific and practical modern opinions, thoughts and suggestions on strengthening the legislative basis for State regulation of the import and priorities taking into account the demographic situation in Azerbaijan.

İqtisadiyyat

YAŞAR İSKƏNDƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

MÜASİR DÖVRDƏ TİKİNTİ MATERİALLARI BAZARINDA KOMMERSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan iqtisadiyyatı son onilliklərdə dinamik iqtisadi inkişaf prosesləri keçdiyindən tikinti sektorunun inkişafı da adekvatlığı ilə fərqlənmişdir. Belə ki, ölkəmizdə çoxlu sayda tikinti layihələrinin reallaşdırılması və xüsusilə mənzil tikintisinin əhəmiyyətli səviyyədə artması tikinti materalları bazarının sürətlə genişlənməsinə, bu bazarın strukturunun təkmilləşdirilməsinə əlavə imkanlar yaratmışdır. Xüsusilə, paytaxt Bakının siması tamamilə dəyişmiş, şəhər nəhəng bir tikinti meydançasına çevrlimişdir. Bu səbəbdən Bakıda və onun ətraf qəsəbələrində, rayonlarda tikinti materiralları bazarlarının geniş şəbəkəsi formalaşmışdır. Bu bazarlarda yerli tikinti materialları ilə bərabər, dünyanın onlarca ölkəsindən yüzlərlə çeşiddə gətirilmiş tikinti materiallarının olması diqqət çəkir. Şübhəsiz, belə bir şəraitdə tikinti materialları bazarının inkişafı üçün əlavə potensial formalaşmış və bazarların fəaliyyət səviyyəsi kifayət qədər yüksəlmişdir.

Bir çox sahələrdə olduğu kimi, tikinti sektorunda və tikinti materialları bazarında da fəallaşma neft strategiyasının reallaşdırılması ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi sabitliyi, o cümlədən tikinti sektorunun makroiqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi və tikinti materialları bazarının inkişafının intensivləşdirilməsi, strukturunun formalaşdırılması, bu sahədə emal müəssisələrin yaradılması, paytaxt Bakı ilə bərabər ölkələnin digər iri şəhərlərində və regionlarında tikinti bumunun sürətlənməsi, yerli tikinti materialları istehsalı sahələrinin potensialından məhsuldar istifadənin təmin edilməsi mümkün olmuşdur. Ölkəmizdə iri tikinti kompaniyaları və tikinti materialları istehsalı müəssisələri yaradılmış, bir sıra milli şirkətlər və kompaniyalar beynəlxalq tikinti tenderlərində iştirak etmiş, tikinti materiallarının idxalı və daxili istehsalı əhəmiyyətli səviyyədə genişlənmiş, müasir tikinti materialları topdansatış şəbəkəsi və tikinti materialları bazarları formalaşmışdır. Tikinti materialları bazarlarında kommersiya münasibətlərinin səmərəli təşkili və kommersiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Qeyd edək ki, görkəmli akademik A.Nadirov və bir qrup ölkə alimləri iqtisadi resurslardan və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin milli maraqlar naminə təmin edilməsini vacib məsələlərdən biri kimi qiymətləndirmişlər[1]. Azərbaycanın ərazisi çox əlverişli təbii şəraitə və zəngin təbii ehtiyatlara malikdir və bu ehtiyatların əksəriyyəti tikinti materiallarının istehsalının genişləndirilməsinə imkan vermək iqtidarındadır. Xüsusilə, Abşeronda, Qobusatn və Qaradağ rayonlarında, ölkənin Qərb bölgəsində tikinti materialları istehsalına imkan verən yataqlar və ehtiyatlar mövcuddur. Filiz faydalı qazıntılat sırasında zəngin yataqlarımız olduğu kimi, qeyri-filiz təyinatlı faydalı qazıntıların bolluğu diqqət çəkir. Göranboy rayonu ərazisində gips, anhidirit yataqları, Naxçıvan şəhərinin cənub-şərqində gips yataqları və Gəncə şəhərinin ətrafında gəc yataqlarının böyük ehtiyatları vardır[2]. Qazax rayonunda Daşsalahlı bentonit gili yatağının sənaye ehtiyatı 84,5 mln. tondur[3]. Qaradağ və Güzdəkdə mişar daşı yataqlarının ehtiyatı böyükdür. Bundan əlavə Qaradağ rayonunda sement istehsalının güclü xammal bazası vardır. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə 240-dan çox müxtəlif növ qeyri-filiz xammalları və tikinti materialları yataqları məlumdur[4]. Bu xammalların əsasında ölkəmizdə sement və əhəng istehsalı sahələrinin, üzlük materialları, mərmər, keromid, kərpic, mişar daşı və digər tikinti materialları istehsalının genişləndirilməsi üçün əlverişli şərait vardır. Belə ki, bu sahənin inkişafı qeyri-neft sektorunun inkişafına əlavə imkanlar verməklə bərabər, onun bir neçə sektorunun, ilk növbədə tikinti və nəqliyyat sektorunun inklüziv inkişaf xüsusiyyətlərindən daha səmərəli

istifadəyə şərait yaradacaqdır. Respublikamızın ərazisində 550-dən çox filiz, qeyri-filiz, tikinti materialları, yataqların və ehtiyatları kəşf edilərək onların imkanları və perspektiv potensialı müəyyənləşdirilmişdir[5]. Qeyd edək ki, bu yataqların və mədənlərin ölkəmizin tələbatlarına uyğun yüksək keyfiyyətli və geniş çeşiddə tikinti materiallarının istehsalının təşkil edilməsi potensialı vardır və bu işlərin sistemli və komplelks təşkil olunması tikinti materialları bazarlarının sürətli inkişafına və kommersiya münsibətlərinin effektivliyinin artırılmasına əlavə imkanlar verə bilər. Belə ki, yuxarda qeyd olunan tikinti materialları yataqlarının 100-dən çoxu sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi və milli iqtisadiyyatın gücünün artırılması proseslərinə cəlb olunmuşdur[6]. Bu baxımdan tikinti materiallarının istehsalı sahələrinin genişləndirilməsi və geniş çeşiddə tikinti materiallarının istehsal olunması milli iqtisadiyyatın gücünü artırmaqla bərabər, həm də milli iqtisadiyyatın artım tempinin dinamikliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Ölkəmizdə güclü inşaat və məmulat daşları, daş duzu, gips yataqları və digər tikinti materialları təyinatlı yataqlar sənaye əhəmiyyəti baxımından yüksək potensiala malikdirlər[7]. Buna görə də, obyektiv reallıq baxımından tikinti materialları bazarının genişləndirilməsi və inkişafının sürətləndirilməsi üçün rəqabət qabiliyyətli və yüksək standartlara malik keyfiyyətli tikinti materiallarının istehsalı üçün mövcud potensialın və güclü perspektivlərin olması şübhə doğurmur.

Ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi, eyni zamanda tikinti materialları bazarının səviyyəsinin artırılmasını və onun səmərəliliyinin müasir dövrün tələblərinə adekvat səviyyəyə çatdırılmasını tələb edir. Tikinti materialları bazarında hələ də primitiv sexlərdə və şəraitdə, mövcüd standartlara cavab verməyən, əmtəə nişanları olmayan tikinti materiallarına rast gəlinir, əksər tikinti materiallarının isə uyğunluq sertifikatları yoxdur, ya da onların sivil alqı-satqısını müəyyənləşdirən sənədləşdirmə formaları, müqavilə öhdəliklərini əks etdirən münasibətlər zəifdir, geniş yayılmayıb, kommersiya münasibətlərinin əksəriyyəti nəğd ödənişlə müqaviləsiz həyata keçirilir, ölkədə satılan tikinti materiallarının xeyli hissəsi kommersiya münasibətlərini əks etdirən sənədləşdirmələr zəif aparılan və infrastruktur, uçot baxımından zəif nəzərə çarpan tikinti materialları bazarlarında, satış yerlərində, yol kənarlarında, tikinti işləri fəal olan ərazilərin yaxınlığında satılır. Ölkəmizdə tikinti sektorunun fəaliyyət prinsipləri və mexanizmləri müasir dövrün xeyli dəyişən mürəkkəb tələblərinə uyğunlaşdırlmalı və təkmilləşdirilməlidir[8]. Ölkə iqtisadiyyatının mühüm inkişaf determinantları yeni yanaşmaları və məhsuldar mexanizmləri tələb edir. Tikinti sektorunun tamamilə yeni mexanizmlər əsasında fəaliyyətinin təşkilində və etibarlılığının artırılmasında tikinti materialları istehsalı şəbəkəsinin və geniş mənada tikinti materialları bazarları infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi kompleks baxılmalı, bunlarla əlaqədər problemlərin sistemli həlli təmin edilməlidir[9]. Belə ki, ölkəmizdə kifayət qədər tikinti materialları istehsalına imkan verən tikinti xammalları yataqlarının olduğunu bildirmişdik. Professor İ.Aliyev qeyd edir ki, ölkədə qum-çınqıl, gil, üzlük daş, sement xammalı, əhəng daşı, dolomit, mərmər, travertin, bazalt, qranit, vulkan tufu kimi yataqların böyük ehtiyatı mövcuddur. Belə zəngin mineral-xammal ehtiyatlarından müxtəlif çeşidli və yüksək keyfiyyətli tikinti materialları istehsal etmək mümkündür[10]. Zənnimizcə, müəlif bu məsələdə haqlıdır, belə ki, həmin xammal ehtiyatları üzrə tikinti materialları istehsalı şəbəkəsininin genişləndirilməsi ölkəmizdə, ilk növbədə regionlarda tikinti materialları bazarlarının infrasturkturunun və fəaliyyətinin gücləndirilməsinə, tikinti işlərinin həcminin genişləndirilməsinə böyük perspektivlər açmış olardı. Belə ki, Azərbaycanda rəsmi məlumatlara istinadən qeyd etmək olar ki, dövlət balansında 323 tikinti-inşaat materialları yataqları, o cümlədən 59 mişar daşı, 22 üzlük daşı, 111 gil, 27 tikinti daşı, 16 sement xammalı, 76 qum-çınqıl, 17 qum, 3 bitumlu süxurlar, 2 perlit və pemza yataqları vardır. Tikintidə mühüm əhəmiyyət kəsb edən 59 mişar daşı yatağının 48-i əhəng daşı əsaslıdır[11]. Göründüyü kimi, ölkəmizdə tikinti materiallarının istehsal şəbəkəsinin

genişləndirlməsi, universal və geniş çeşidli tikinti materialları bazarlarının formalaşdırlması üçün əlverişli şərait və güclü potensial mövcuddur.

Qeyd edək ki, tikinti materialları bazarının əsas materiallarının əksəriyyətinin ölkəmizdə istehsalı, onların tikinti materialları bazarlarının genişləndirilməsi, fəal şəkildə kommersiya əməliyyatlarına cəlb edilməsi imkanları mövcuddur. Amma, təəssüf ki, bu potensialdan istifadə hələlik adekvat səviyyədə deyildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, son illərdə ölkəmizin iqtisadi inkişaf modelinin bəzi problemləri, ilk növbədə əlavə dəyər yaradılması vacib olan iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi problemləri kifayət qədər aktual olaraq ortaya çıxmışdır. Belə ki, milli iqtisadiyytamızın artım tempi zəifləmiş, neft gəlirlərinin azalmasından itirilən valyuta vəsaitlərinin kompensasiya edilməsinə imkan verən digər qeyri-neft sektoru sahələrinin, o cümlədən tikintiu sektoru və tikinti materialları istehsalı sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi vacib şərtlər kimi diqqət çəkir. Bu kimi vəzifələrin reallaşdırılması tədbirləri tikinti materiallarının çeşidlərinin genişləndirilməsi, onların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin artırılması, eyni zamanda tikinti materialları bazarının yaranması və inkişafı proseslərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Beləliklə, ölkəmizdə demoqrafik vəziyyətin müsbət tendensiyaları, ölkənin iri şəhərləri ilə bərabər, bütün regionlarında abadlıq və quruculuq işlərinin genişləndirilməsi, yeni mənzil fondlarının yaradılması, yaşayış massivlərinin salınması, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə bağlı müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, infrastruktur obyektlərinin yenilənməsi və daha müasirlərinin reallaşdırılması, mənzil, mülki, sənaye, həmçinin hərbi tipli tikinti obyektlərinin istismara verilməsi proseslərinin intensivləşməsi tikinti materiallarının istehsal şəbəkəsinin genişləndrilməsi ilə bərabər, çoxlu sayda və tələb olunan çeşiddə, həcmdə tikinti materiallarını özündə birləşdirən universal, çevik kommersiya əməliyyatlarına qadir olan tikinti materialları bazarları şəbəkəsinin yaradılmasını və bu bazarların bütün iştirakçıları arasında qlobal iqtisadi çağırışlara adekvat münasibətlərin formalaşdırılmasının vacibliyini şərtləndirir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Nadirov A. və digərləri. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, "Elm", 2003.-344 s.

2. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin rəsmi veb saytı. http://www.eco.gov.az/az.

3. Azərbaycan təbii sərvətləri. http://www.azercology.az.

4. Akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. http://www.igaz.az.

5. Şükürov A. Dağ-mədən sənayesinin Azərbaycan iqtisadiyyatında yeri və rolu. http://www.strategiya.az.

6. Geology and mineral resources of Azerbaijan. New York, 2000.

7. Cəfərova R.M. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2014.-286 s.

8. Сафаров А.Н. Некоторые проблемы развития строительства в Азербайджане на современном этапе. «Azərbaycan müstəqllikdən sonra» Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, 3-4 mart 2013.-320 с.

9. Алиев. Ш.Т. Важнейшие детерминанты устойчивого развития экономики Азербайджана. Баку, «Элм», 2010.-196 с.

10. Alıyev İ. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası fəaliyyətdədir. http://www.anl.az.

11. Tikinti materialları və qeyri-filiz xammalı. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. http://www.eco.gov.az.

Acar sözlər: *tikinti materilları bazarı, tikinti sektoru, kommersiya münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, kommersiya fəaliyyəti, kommeriya münasibətlərinin effektivliyi.*

Ключевые слова: *рынок строительных материалов, строительный сектор, совершенствование коммерческих отношений, коммерческая деятельность, эффективноть коммерческих отношений.*

Keywords: *building materials market, construction sector, improvement of commercial relations, commercial activity, effective commercial relations.*

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы направления совершенствования коммерческих отношений на рынке строительных материалов в современном периоде. С этой целью анализированы важность развития сферы производства строительных материалов и расширения коммерческих отношений на рынке строительных материалов. Рассмотрены эффективность коммерческой деятельности со всеми участниками рынка строительных материалов по принципу прибыльности.

В конце статьи даны предложения и рекомендации по совершенствованию коммерческих отношений на рынке строительных материалов в современном периоде.

SUMMARY

The directions of perfection of commercial relations in the market of building materials in the modern period are explored in the article. The importance of developing the production of building materials and expanding commercial relations in the construction materials market is analyzed with this purpose. The efficiency of commercial activity with all participants of the market of building materials on the principle of profitability is considered.

The suggestions and recommendations on improving commercial relations in the market of building materials in the modern period are given at the end of the article.

Экономика

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ НЕФТЕХИМИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

БАЯЗ АБДУЛЛАЕВА
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности

Развитие нефтехимической промышленности и расширение его огромной возможности по сформированию добавочной стоимости, обуславливает постоянного совершенствования системы корпоративного управления, в том числе системы внутреннего контроля и особенно системы внутреннего аудита. Внутренний аудит наряду со многими функциями способствует к решению глобальных бизнес-задач и осуществление стратегических направлений деятельности предприятии нефтехимического комплекса. Американский специалист по внутреннему аудиту Б.Шварц отмечает, что вы больше не можете позволить себе вспоминать о плане аудита раз в год. Он должен пересматриваться регулярно, а в отношении определенных событий и базовых функций должен применяться принцип «три + девять», т.е. фиксированный план на три месяца и гибкий – на девять[1]. Отсюда можно сделать вывод, что совершенствования внутреннего аудита должны рассматриваться регулярно в режиме осуществление совершенствования механизмов, методов, критерий и принципов внутреннего аудита исходя в решении общих задач связанных с эффективностью системы управления и управления рисками нефтехимического предприятия. Дело в том, что создание и функционирование эффективной формы службы внутреннего аудита считается ключевым компонентом нынешней системы корпоративной управлении предприятий нефтехимического комплекса. Нефтехимические предприятия зачастую для развития системы корпоративного управления и улучшение финансово-хозяйственной деятельности осуществляет реструктуризации и обновление механизмы корпоративного управления. При этом возникает потребность произведения структурного обновления в системе управления, где приходится совершенствовать внутренних процессов и процедур, формирование новой корпоративной культуры, налаживание результативных отношений между акционерами, советам директоров и генеральным директором, разработка продуманной кадровой политики, более активные работы комитетов совета директоров, разработку механизм по предотвращению серьезных ошибок при принятии управленческих решений, повышение уровня отчетности и прочее[2]. Отметим, что совершенствования внутреннего аудита требует не только создание новых механизмов и одновременно повышение независимости самой системы внутреннего аудита, максимального повышения профессиональной подготовки внутренних аудиторов, четкого распределения и разделения функциональной обязанности и круг задач службы внутреннего аудита в системе корпоративного управления нефтехимического предприятия. З.Сакенова и Н.Сакенов подчеркивают, что внутренний аудит может многое, но не является универсальным решением всех проблем организации[3]. М.Артемьева и К.Рахлин отмечают, что результативность процесса внутреннего аудита определяется его организацией, в основу которой должны быть положены такие принципы, как переход от простого к сложному, не ограничения искусственно время аудита, обеспечение материальное и моральное поощрение аудиторов, поддержание квалификации внутренних аудиторов и повышение их профессиональности[4]. Основные направления и задачи совершенствования системы внутреннего аудита на предприятиях нефтехимического комплексе даны в Таблице.

Таблица
Основные направления и задачи совершенствования системы внутреннего аудита на предприятиях нефтехимического комплекса

	Основные направления	Основные задачи
1.	Повышение эффективности корпоративного управления предприятиям и системы внутреннего контроля	- обновление механизмов и инструментов внутреннего аудита; - повышение уровня аудиторских проверок и анализов системы учета; - усиление контроля за эффективной деятельности управленческого персонала и т.д.
2.	Усиление места внутреннего аудита в системе управления предприятия	- повышение рациональности аудиторских мероприятий по улучшению финансовых и производственных дисциплин; - мобилизация всех звеньев управления по эффективному использованию ресурсного потенциала предприятии;
3.	Взаимодействие внутреннего аудита с другими подразделения предприятия	- повышение эффективности проводимых аудиторских мероприятий и анализов; - координация проблемных вопросов по тем или иным направлениям деятельности предприятия; - повышение коллективной ответственности за выполнение поставленных целей и задач предприятия.
4.	Повышение квалификации службы внутреннего аудита	- повышение профессионального уровня внутренних аудиторов;- подготовка и переподготовка кадров для службы внутреннего аудита
5.	Улучшение взаимодействия с руководством и собственникам	- усиление ответственности внутренних аудиторов; - повышение независимости внутренних аудиторов и т.д.

Примечания: таблица разработана автором.

Если судить по Таблице можно отметить, что при совершенствовании внутреннего аудита необходимо особо обратить внимание повышению эффективности всей системы корпоративного управления предприятия и одновременно системы внутреннего контроля, усиление места внутреннего аудита в системе управления предприятия, взаимодействие внутреннего аудита с другими подразделениями предприятия. Необходимость оперативного выявления и реагирование на проблемные ситуации требуют мобильности и информированности службы внутреннего аудита[5].

Внутренний аудит должен оценивать и выражать свое мнение в отношении того, насколько эффективно компания управляет рисками и перераспределят свои ресурсы для предотвращения наиболее критических рисков[6]. Кроме того, в процессах совершенствования системы внутреннего аудита необходимо особо обратить внимание на оценочные функции внутреннего аудита по всей сфере деятельности нефтехимического предприятия и в связи с этим осуществление ротации высококвалифицированных внутренних аудиторов, повышение их уровня знания и профессиональных навыков. Таким образом, современные аспекты развития нефтехимических предприятий, обуславливает:

- необходимость оперативного выявления и реагирования на проблемные ситуации со стороны службы внутреннего аудита;
-совершенствование системы внутреннего аудита на предприятиях нефтехимического комплекса в конечном итоге должна способствовать обеспечению эффективности самой системы внутреннего контроля;
- совершенствования внутреннего аудита серьезно повлияють на улучшение корпоративной системы предприятия, в которой в нынешних условиях вынуждены решить сложные производственно-экономические задачи и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Необходимость совершенствования службы внутреннего аудита признает 80 % руководителей данного подразделения. Лондон, EY. http://www.ey.com.

2. Енин Е.П. Формирование эффективной службы внутреннего аудита как ключевой компонент современной системы корпоративного управления. http://www.rusconsult.ru.

3. Сакенова З.М., Сакенов Н.А. Внутренний аудит предприятия и пути его совершенствования. http://www.group-global.org.

4. Артемьева М.Н., Рахлин К.М. Анализ результативности процесса внутреннего аудита. http://www.quality.eup.ru.

5. Бурковская А.Ю. Современные аспекты внутреннего аудита-роль и методы. http://www.gaap.ru.

6. Джон Ф., Жан-пьер Г. и Высоцкая О.С. Совершенствование системы внутреннего аудита(на основании результатов исследования Pricewaterhousecoopers)//Журнал ЭТАП: экономическая теория, анализ, практика. Выпуск №2, 2012. http://www.cyberleninka.ru.

Ключевые слова: *внутренний аудит, нефтехимическое предприятия, нефтехимической комплекс, совершенствовать, эффективность, система внутреннего контроля, система управления.*

Açar sözləri: *daxili audit, neftkimya müəssisəsi, neftkimya kompleksi, təkmilləşdirmək, effektivlilik, daxili nəzarət sistemi, idarəetmə sistemi.*

Keywords: *internal audit, petrochemical company, petrochemical complex, improve, efficiency, internal control system, control system.*

XÜLASƏ

Məqalədə neft-kimya kompleksinin müəssisələrində daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları tədqiq olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, neft-kimya müəssisələrində daxili auditin təşkili, onun effektivliyinin artırılması və idarəetmə sistemində rolunun təkmilləşdirilməsi problemləri təhlil edilmişdir.

Məqalənin sonunda müasir dövrdə neft-kimya kompleksinin müəssisələrində daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

SUMMARY

The article explores ways to improve the system of internal audit at the enterprises of petrochemical complex. The processes of the organization and improvement of internal audit system in petrochemical enterprises, its effectiveness in corporate governance are analyzed too. We consider the role of internal audit and improvement of the rationality of its mechanisms at the enterprises of petrochemical complex.

The recommendations and suggestions for improvement of the internal audit system in the petrochemical industry in the current environment are given in the end of the article.

Кибербезопасность

КЯМИЛЯ ДЖАББАРОВА
Институт Прав Человека
Национального Академии Наук Азербайджана

ВАЖНЫЕ НАПРАВЛЕНИИ И ЭЛЕМЕНТОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ПО КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В современных условиях, когда каждым годом растут глобальные угрозы по обеспечению надежности систему кибербезопасности, государство наряду обеспечением национальной и экономической безопасности страны, субъектов хозяйствование, должна разработать и осуществить организационно-правовые основы информационно-коммуникационные политику и кибербезопасности, одновременно создать условие и среды обеспечение массовости противодействия киберпреступлений и элементам угрожающих кибербезопасности страны. Л.Левин отмечает, что у государства никогда не хватит сил и средств на полное искоренение киберпреступности, и необходимы массовый, социально одобряемый обмен информацией о правонарушениях, создание общественного депозитария зловредных программ, активная общественная позиция граждан[1]. От массовости противодействия киберпреступлений и эффективности элементов в государственной политике по обеспечению кибербезопасности зависит и в целом надежной защиты киберпространства страны, в том числе эффективное обеспечение экономической безопасности субъектов хозяйствование и национальной экономики. Д.Смирнов отмечает, что установление взаимосвязь между влиянием социальных факторов на различные группы рисков бизнеса и формированием информационной политики субъекта хозяйствование, позволяет поддержать конкурентоспособность предприятия и сформировать эффективную управленческую политику с точки зрения экономической безопасности[2]. Кроме того, полноценная и комплексная государственная политика по кибербезопасности должна учитывать организационно-правовые основы информационно-коммуникационной инфраструктуры, способности интеграции правовых

элементов в кибер

киберпреступлений. Информационный потенциал государства и общества влияет на обеспечение высокого материального уровня населения, поэтому самое пристальное внимание в мире уделяется информации, информационным ресурсам, информационным системам. Становится очевидным, что чем большими возможностями в информационный сфере обладает государство, тем вероятнее всего оно может добиться стратегических преимуществ и экономического процветания[3]. С развитием ИКТ и Интернет сети масштабы и важность информационных ресурсов и информационного потенциала страны стало одной из ключевых направлений государственной политики страны в сфере национальной безопасности и тем самым политика кибербезопасности становится составляющей частью этой политики. Дело в том, что роль обмена информацией в мировом сообществе неумолимо возрастает. В последние годы во всём мире значительно увеличилось количество циркуляции электронных ресурсов, переписки и обмена информации. Человечество впервые столкнулось с ситуацией, когда циркуляция информации приобрела масштабный характер и осуществляется в электронно-цифровой форме, а существующие законы, регулирующие вещные отношения, не всегда подходят для регулирования подобных отношений[4]. Поэтому, не случайно рост киберугроз и киберпреступлений постоянно растёт, характер и направление кибератак осложняется, действие хакеров и злоумышленников постоянно меняется, раскрытие их деяний затрудняется и всё это обуславливает совершенствование механизмов, в том числе правовые основы противодействия киберпреступлений и обеспечение надёжной защиты киберпространства, усиление всей системы кибербезопасности. Информационное превосходство – это есть способность обеспечивать такой темп проведения операции, который превосходит любой возможный темп противника, позволяя доминировать во всё время её проведения, оставаясь непредсказуемым, и действовать, опережая противника и его ответных акциях, считают С.Макаренко и И.Чукляев[5]. В свою очередь, подобное превосходство становится решающим и мощным ресурсом в региональных и международных отношениях любой страны и все эти черты характерны и для обеспечения надёжности системы киберпространства и кибербезопасности государства. Изучая особенности и важность совершенствования механизмов и направлений, методических принципов формирования государственной политики по кибербезопасности, специалисты IT Alliance пришли к такому выводу, что кибербезопасность имеет жизненно важное значение для каждого государства

и одним из главных приоритетов действия государственных управлений является обеспечение кибербезопасности страны, повышение осведомлённости государства об киберугрозах, обеспечение развития инфраструктуры ИКТ и всего киберпространства, подготовка и переподготовка квалифицированных кадров в этой сфере[6].

Вложенным инвестициям обеспечение кибербезопасности страны и в международном масштабе в конечном итоге позволить помещение эффективности системы кибербезопасности страны, регионе и в целом мире, повысить имидж страны и поможет укрепить национальной безопасности в целом. Правительства стран должны осознать серьезность проблемы повышение роста киберпреступлений в киберпространстве и непростой ситуацией с кибербезопасность в мире. Необходимо формировать, развивать и внедрять глобальную культуру кибербезопасности в сотрудничестве со всеми заинтересованными сторонами и компонентами международными организациями. Данные усилия должны опираться на расширяющиеся международные сотрудничества. В рамках этой глобальной культуры кибербезопасности важно повышать безопасность и обеспечивать защиту данных и неприкосновенность частной жизни, расширяя при этом доступ и масштаб кибероперации[7]. Особо нуждается и требуется взаимодействие вопросах совершенствования и развитие государственной и международной политикой по повышению эффективности системы кибербезопасности и надежной системы защиты киберпространства в мире. В документах принято на уровне ООН, например, в резолюции в Генеральной Ассамблеи Организация Объединенных Наций, принятие в 2009 году «Создание глобальной культуры кибербезопасности и оценка национальных усилий по защите важнейших информационных инфраструктур» отмечается, что доверие и безопасность в использовании информационно-коммуникационных технологий относятся к фундаментальным основам информационного общества, активизировать усилие по преодолению «цифрового разрыва», проведение общей политике в сфере кибербезопасности и информационного пространства, совершенствованию законодательных актов и укрепление международного сотрудничества, организации плодотворной деятельности государств по обеспечению международной кибербезопасность[8].

Безусловно, о необходимости формирования оптимальной модели государственной политики в области кибербезопасности требуется учесть множественные важные направления, компоненты и элементы формирования, функционирования и развития ИКТ, Интернет сети и всей системы киберпространства. Формирование и развитие государственной политики по кибербезопасности должно основываться на прочных методических принципах, прочных конструкциях, компонентах, элементах, механизмах и инструментариях. На Рисунок 1 дана примерная схема основных направлений и элементов государственной политики по кибербезопасности.

Материалы по методическим принципам и элементам формирования государственной политики по кибербезопасности и направлений формирования подобной политики, которой отражены на Рисунок 1 дают основание, что в числе основных направлений и элементов государственной политики по кибербезопасности с учётом системы международных отношений и глобальных угроз входят оптимальное формирование законодательной базы кибербезопасности, обеспечение соответствующих и конкурентоспособных инфраструктуры ИКТ и Интернет сети, создание эффективных механизмов кибербезопасности в контексте национальной безопасности страны.

Рисунок 1. Примерная схема основных направлений и элементов государственной политики по кибербезопасности (разработано автором).

Кроме того, немаловажно значение имеет создание и применение стандартов киберзащиты и кибербезопасности, эффективной системы управления ИКТ и по киберпространству, обеспечение системы защиты от киберугроз и злоумышленников в киберпространстве, создание системы борьбы с киберпреступностью, обеспечение мероприятий по предупреждению и пресечению киберпреступлений, подготовка и переподготовка специалистов в области кибербезопасности, принятии и осуществления национальной концепции по кибербезопасности, развитие региональных, межгосударственных, в целом, международных усилий и механизмов по обеспечению кибербезопасности в мире.

Государство при формировании методической принципы и прочих основных принципов обеспечение кибербезопасности, должен учитывать ряд важностей и реализации комплексных мероприятий:

- каждое государство должна иметь собственные взгляды и подходы, отражающие национальные интересы, принципов национальных и экономических безопасностей, особенности, географические расположение страны;
- разработку, формирование и постоянного совершенствования законодательства по киберзащите киберпространство, сотрудничества мировыми странами и международными организациями;-
- разработка и применения необходимых стандартов системы кибербезопасности и составляющей элементы структурной базы и организационной основы системы кибербезопасности;
- создание эффективной системы управленческих структур, центров и аналитических организаций по изучению, обобщению, регулированию информационных потоков, ресурсов Интернет сетей;
- создание и обеспечение эффективной деятельности специализированных государственных структур, в том числе

правоохранительных структур, таких как киберполиция, системы управления или центра киберкризисом, структуру по кибероборone и киберзащите;

- обеспечить современную структуру ИКТ и киберпространство, организации системы подготовки и переподготовка кадров, специалистов в области ИКТ и кибербезопасности;

- обеспечить взаимодействие государства со всеми заинтересованными структурами, лицами, неправительственными организациями, членами общества и международными субъектами по осмыслению важности усиления защитных мероприятий и механизмов в системе кибербезопасности страны и в целом мира и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Медиаграмотность как основа кибербезопасности. http://www.unkniga.ru.*
2. *Смирнов Д.С. Информационное обеспечение экономической безопасности субъектов хозяйствования. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2013.*
3. *Гулемин А.Н. Интеграция информационного законодательства в условиях глобализации. Дисс. канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2008.-229 с.*
4. *Рассолов И.М. Право и интернет: теоретические проблемы. Д-р юрид. наук. Москва, 2008.-357 с.*
5. *Макаренко С.И., Чукляев И.И. Терминологический базис в области информационного противоборства//Вопросы кибербезопасности, №1(2), 2014.*
6. *State Cybersecurity Principals & Best Practices. IT Alliance for Public Sectors. http://www.itic.org.*
7. *Укрепление глобальной культуры кибербезопасности и управление Интернет. http://www.litsoch.ru.*
8. *Resolution adopted by the General Assembly on 21 December 2009. United Nations A/RES/64/211 General Assembly Distr.: General 17 March 2010. https://www.ccdcoe.org.*

Ключевые слова: *кибербезопасности, система кибербезопасности, кибербезопасность стран мира, эффективность киберпространства, безопасность Интернет-сети*

Açar sözləri: *kipertəhlükəsizlik, kipertəhlükəsizlik sistemi, dünya ölkələrinin kipertəhlükəsizliyi, kiperməkanın effektivliyi, İnternet şəbəkəsinin təhlükəsizliyi*

Keywords: *cybersecurity, cybersecurity system, cybersecurity of world countries, the effectiveness of cyberspace, security of Internet network.*

XÜLASƏ

Məqalədə müasir şəraitdə kipertəhlükəsizlik üzrə dövlət siyasətinin mühüm istiqamətləri və elementləri tədqiq olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, dünyada kipertəhlükəsizliyin təminatı prosesləri və dövlətin bu sahədə yürütdüyü siyasətin əsas mexanizmləri təhlil edilmişdir. Kiperməkanın və internet şəbəkəsinin haker hücumlarından qorunması məsələləri baxılmışdır.

Məqalənin sonunda müasir şəraitdə kipertəhlükəsizlik üzrə dövlət siyasətinin mühüm istiqamətləri və elementlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

SUMMARY

The article is a priority of the state policy and elements of cybersecurity in modern conditions were investigated. The processes of cybersecurity in the world and the mechanisms of government policy are analyzed with this purpose. The problems of the protection of cyberspace and Internet networks from hacker attacks are considered.

A number of proposals and recommendations on improvement of the important areas and elements of the state policy on cyber security in modern conditions are given at the end of the article.